

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
МУЗЕЙ-АРХІВ ІМ. Д. АНТОНОВИЧА У ВАН У США

Ольга Ковалевська

Збірник

«МАЗЕПА»:

реконструкція видавничого проекту

1939–1949 років

Київ, 2011

УДК 94(477):929Мазепа
ББК 63.3(4УКР)5-8Мазепа
К 56

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
від 28 квітня 2011 р., протокол № 4.*

Рецензенти:

Алла Атаманенко, доктор історичних наук, професор Національного університету «Острозька академія»

Марина Палієнко, доктор історичних наук, професор Київського Національного університету імені Тараса Шевченка

Редактор: Марія Волощак

Коректор: Ірина Давидко

Дизайн та верстка: Марія Шмуратко

Ковалевська О.

К 56   Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років. — К.: Темпора, 2011. — 176 с.

Видання являє собою спробу реконструкції змісту двох збірників, присвячених гетьманові Івану Мазепі та його добі, що готувалися до друку у 1939 та 1949 роках.

Автор та упорядник дослідила історію обох збірників та запропонувала свій варіант змісту за виявленими архівними матеріалами.

Для професійних істориків, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться історією мазепинської доби чи української еміграції 1930–1940-х років.

ISBN 978-617-569-046-8

УДК 94(477):929Мазепа
ББК 63.3(4УКР)5-8Мазепа

ISBN 978-617-569-046-8

© О. О. Ковалевська
© Темпора

Зміст

Від упорядника	7
Ковалевська О. Третя (неопублікована) частина збірника «Мазепа» в контексті діяльності наукових центрів української еміграції 1939–1949 рр.	8

Збірник «МАЗЕПА»

Передмова	27
<i>Крупницький Б.</i> Шведсько-українські договори 1708–1709 р.	29
<i>Крупницький Б.</i> Проблема падіння Батурина	39
<i>Крупницький Б.</i> Роля запорожців у шведських операціях 1709 р.	44
<i>Крупницький Б.</i> Навколо Калабалику на початку 1713 р.	59
<i>Крупницький Б.</i> Останні моменти перебування козаків на Правобережній Україні в 1714 р.	63
<i>Оглоблин О.</i> Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)	69
<i>Оляничин Д.</i> До зв'язків гетьмана Івана Мазепи й Пилипа Орлика з Єрусалимським патріархом Хрисантом	82
<i>Січинський В.</i> Українське граверство доби гетьмана Івана Мазепи	87

Додаток 1

Лист Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського (1/12.06.1721) ...	100
<i>Жила В.</i> Гетьман Іван Мазепа під турецькою опікою: історія й оцінка	120
<i>Крупницький Б.</i> Дзвін з образом Мазепи	130
Коментарі	131

Додаток 2

Інформація про авторів	134
Література	146
Ілюстрації	147
Іменний покажчик	168
Список скорочень	175

Від упорядника

Ще під час роботи над упорядкуванням двотомного ювілейного видання «Гетьман» (К.: Темпора, 2010) у мене з'явилася думка про відтворення або передрук унікального видання, яке ще й до сьогодні не втратило свого історичного та історіографічного значення. Це збірник «Мазепа», підготовлений до друку протягом 1938–1939 років співробітниками Українського наукового інституту у Варшаві (УНІ). Невдовзі мені стало відомо про те, що колеги-історики з Національного університету «Києво-Могилянська академія» вже працюють над реалізацією цього проекту. Однак з різних причин він так і не був завершений. Пізніше за перевидання двотомника взялися фахівці з Інституту дослідження української діаспори Національного університету «Острозька академія» разом із Українським історичним товариством. Водночас власні наукові пошуки під час чергового відрядження до Варшави дали мені шанс продовжити працю моїх колег і спробувати відтворити тексти статей, які мали увійти до третього тому збірника «Мазепа», датованого 1939 роком.

Робота, спрямована на пошук усіх текстів цього тому, зміст якого став відомий завдяки «Каталогу видань» УНІ, привела до знайомства з п. Тамарою Скрипкою, зусиллями якої вдалося виявити рукописи та машинописи текстів статей, присвячених І. Мазепі, що опинилися в Америці. Згодом, уже під час опрацювання усіх зібраних матеріалів, стало зрозуміло, що ми маємо справу з реконструкцією не однієї, а одразу двох версій збірника: третього тому збірника «Мазепа» 1939 р. та збірника «Іван Мазепа» 1949 р.

Праця захоплювала, бо все більше виявлялося, наскільки цікаві та важливі матеріали, унаслідок трагічних подій війни та еміграції українських науковців, опинилися поза увагою широкого загалу вчених, а отже, й усієї української науки в цілому.

Під час пошукової роботи, а також при підготовці праці до друку мені довелося звертатися по допомогу до різних людей, за що я би хотіла їм висловити щире подяку. Перш за все, п. Тетяні Осташко, провідному науковому співробітникові відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України, п. Агнешці Стец, співробітникові кафедри українознавства Варшавського університету, п. Тамарі Скрипці, хранителю фондів Музею-архіву ім. Д. Антоновича УВАН у Нью-Йорку, п. Таїсії Сидорчук, старшому науковому співробітникові Науково-дослідного центру орієнталістики ім. Омеляна Пріцака Національного університету «Києво-Могилянська академія» та п. Аллі Атаманенко, директорів Інституту дослідження української діаспори Національного університету «Острозька академія».

Окрему подяку хочу висловити київському видавництву «Темпора» в особі п. Юлії Олійник за фінансову підтримку видання, а також п. Марії Волощак (редакторіві) та п. Марії Шмуратко (дизайнеріві) за допомогу на шляху доведення цієї праці до читача.

Ольга Ковалевська

Третя (неопублікована) частина збірника «Мазепа» в контексті діяльності наукових центрів української еміграції 1939–1949 рр.

З утвердженням незалежності Української держави докорінно змінилася кон'юнктура наукових досліджень у країні. Ці зміни відбилися не тільки на методологічному підґрунті конкретно-історичних та історіографічних досліджень, але й на їхньому тематичному репертуарі. Серед основних напрямів, які неухильно утримують першість і за рівнем зацікавлення науковцями, і за рівнем розробки конкретних проблем, чи не головне місце посідає історія української еміграції, а отже й діаспори, їхня політична, культурно-освітня, громадська, наукова та видавнича діяльність.

Завдяки зусиллям окремих дослідників в Україні, а також ретельній праці їхніх колег за кордоном останнім часом були видані друком численні архівні матеріали з історії української еміграції та діаспори¹, листування найвідоміших її представників², оприлюднені їхні праці³, видані узагальнюючі монографії та спеціальні праці сучасних

---

¹ Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939: матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / С. Наріжний; упоряд. А. Яковлева та ін.; Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, Головне архівне управління України. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. — 272 с.: іл.; Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Інститут політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Центральний держ. архів громадських об'єднань України; упоряд. В. С. Лозицький та ін.; ред. кол. Ю. А. Левенець та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — 928 с. + 16 с., іл. та ін.

² Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упоряд. Ю. Мицик; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія», Інститут української археографії ім. М. Грушевського НАН України, Канадський ін-т українських студій Альбертського ун-ту (Едмонтон), Товариство дослідників Волині (Вінніпег), Кам'янець-Подільський держ. педагогічний ун-т. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 566 с.; Єжи Гедройць та українська еміграція: листування 1950–1982 років / Упорядкув., передне слово і комент. Богуміли Бердиховської. — К.: Критика, 2008. — 752 с.; Листування Євгена Деслава / НАН України та ін.; упоряд., вступна ст. й коментарі о. Юрія Мицика, д-ра іст. наук, проф.; ред. кол. П. Сохань та ін. — К.: Ін-т археографії та джерелознавства НАНУ, 2009. — 358 с.; Липинський В. К. Повне зібрання творів, архів, студії / В. К. Липинський; голов. ред. Я. Пеленський; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського (США), Інститут європейських досліджень НАН України. — К.: Смоло-скип, 2003. — Т. 1. — Листування, 2003. — 959 с.: портр. та ін.

³ Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: В 2-х т. / Кер. проекту В. Яременко. — К.: МАУП, 2007; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К.: Україна, 2004. — 288 с.; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / О. К. Струкевич (пер. з нім., вступ ст. та прим.). — К.: Грамота, 2008. — 352 с.; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: В 2 т. / К. Галушко (упоряд., авт. передм. та комент.). — К.: Темпора, 2002. — Т. 1.: Доба Центральної Ради. — К.: Темпора,

істориків, присвячені тій чи іншій проблемі⁴, і нарешті, опубліковані унікальні за своїм характером праці науково-довідкового характеру⁵, без яких досить важко уявити подальшу розробку проблематики цього напрямку історичних досліджень.

Як відомо, Перша світова війна та поразка українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. спричинили масову військово-політичну еміграцію українців до країн Європи, зокрема до Польщі, Чехословаччини, Румунії та Югославії, а згодом до Бельгії, Франції та інших країн. Основна маса української еміграції була дуже диференційована. «Вона різнилася, — писав Е. Вішка, — щодо матеріального та інтелектуального стану, щодо поглядів на громадські справи і навіть політичні, хоча здебільшого це були соціалісти»⁶. Натомість рівень концентрації української людності в цих країнах протягом 1919–1939 рр. привів до активізації там українського політичного, громадського, наукового та культурно-освітнього життя, розбудови низки академічних та освітніх установ.

2002. — 320 с.; Т. 2.: Українська Гетьманська Держава 1918 року. — К.: Темпора, 2002. — 351 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1901–1914). — К.: Темпора, 2007. — 272 с.: іл.; Мезько-Оглоблин О. Переяславський договір 1654 / Українське історичне товариство; Національний ун-т «Острозька академія» / А. Винар (ред.). — Нью-Йорк; Острогоз; К.; Торонто: Вид. АО, 2003. — 151 с.: порт.; Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім» / Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. — К.: Обереги, 2008. — 359 с. та ін.

⁴ Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище (1918–1939) / НАН України, Інститут соціології. — К.: Інтел, 1994. — 259 с.; Потульніцький В. Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939) // Український археографічний щорічник. — К., 1999. — Вип. 3/4. — С. 356–369; Литвин С. Симон Петлюра й українська еміграція. Історіографія проблеми // Науковий Вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2000. — № 1. — С. 167–175; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка. — Ль.: [б. м.], 2000 — 278 с.: іл.; Wiszka E. Prasa emigracji Ukraińskiej w Polsce 1920–1939. — Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001 — 419 s.; Wiszka E. Emigracja Ukraińska w Polsce 1920–1939. — Toruń: Wydawnictwo MADO, 2004 — 744 s.; Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині. — Нью-Йорк–Прага: Národní knihovna ČR, 2005 — 222 с.; Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття) / Українське історичне товариство; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. — К.; Нью-Йорк: МП «Леся», 2006. — 671 с., барк. фотоіл.; Портнов А. Наука у вигнанні. Наукова й освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939) / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут європейських досліджень, Харківське історико-філологічне товариство. — Харків: ХІФТ, 2008. — 256 с.; Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). — К.: Темпора, 2008. — 688 с., іл.; Szagała R., Wiszka E. Ukraińcy w Warszawie. — Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011. — 645 s. та ін.

⁵ Вішка Е. Українська еміграційна преса (Варшава, 1920–1924): Анотований бібліографічний покажчик // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. — Львів, 1998. — Вип. 5. — С. 453–465; Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: каталог-інформатор. — Варшава–Львів–Нью-Йорк: Вид-во «Український архів»; НТШ, 2005. — 352 с. та ін.

⁶ Wiszka E. Emigracja Ukraińska w Polsce 1920–1939. — Toruń: MADO, 2005. — S. 653.

Якщо на початку 1920-х українські емігранти, об'єднані Українським Центральним Комітетом на чолі з А. Ніковським, П. Пилипчуком і А. Лукашевичем, налагодили облаштування життя емігрантів поза таборами інтернованих, організували допомогу щодо працевлаштування значної їх маси, поліпшили побут воєнних інвалідів, то вже на початку 1930-х виникла потреба забезпечення виховання молодого покоління українців у державницькому дусі. Реалізації цього завдання сприяли заходи щодо заснування початкової школи у Варшаві, відновлення роботи аналогічного закладу в Українській Станиці (Каліш), будівництва бурси для дітей емігрантів у Перемишлі⁷. Однак цього було замало. Існувала потреба в українському вищому навчальному закладі, робота щодо створення такого закладу була розпочата ще на початку зими 1930 р.

Протягом 23 лютого — 14 квітня 1930 р. культурно-освітня секція Українського Центрального Комітету організувала у Варшаві цикл лекцій під загальною назвою «Вищі Українські курси». Програму цих лекцій складала спеціальна комісія у складі О. Лотоцького, В. Біднова та В. Краснопільського. Тематично лекції охоплювали галузі історії, етнографії, географії, політики, української мови, військової справи. Відбувалися вони по неділях у приміщенні Східного інституту (Instytut Wschodni), що містився на вул. Медовій, 7. Окрім О. Лотоцького та В. Біднова, лекції читали також Левко Чикаленко, Іван Шовгенів, Микола Ковальський, Мирон Кордуба, Роман Смаль-Стоцький, Павло Шандрук та Павло Сулатицький. Організатори цих курсів розглядали їх як початок Українського народного університету, що мав розпочати свою працю з нового академічного року та задовільнити потреби української еміграції у справі формування «молодої української інтелігенції»⁸.

Однак, як зазначають усі дослідники історії української еміграції у Польщі, мрія українців про власний університет не здійснилася, натомість був організований Український науковий інститут (УНІ) у Варшаві. Відповідне розпорядження Ради Міністрів Другої Речі Посполитої було видано 7 лютого 1930 р., а початком діяльності цієї установи слід вважати 13 березня 1930 р., коли Міністерство освіти РП надало УНІ Статут. Згідно з цим документом Інститут мав бути лише науково-дослідною установою, без права педагогічної діяльності. Основними завданнями цієї установи було проведення досліджень у галузі економічних наук, історії, культури України, з історії церкви та польсько-українських стосунків, а також підготовка наукових кадрів⁹.

Інститут очолював О. Лотоцький, науковим секретарем та редактором наукових праць був Р. Смаль-Стоцький. Усі науковці, що були співробітниками цієї установи, мали постійне місце праці в польських наукових та освітніх установах,

---

⁷ Там само. — 655.

⁸ Wiszka E. *Emigracja Ukraińska w Polsce 1920–1939*. — Toruń: MADO, 2005. — S. 256.

⁹ Wiszka E. *Emigracja Ukraińska w Polsce 1920–1939*. — Toruń: MADO, 2005. — S. 256; Портнов А. Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939) // *Ukrainica-Polonica*. — Житомир, 2004. — Т. 1. — С. 257–263; Kozak S. *Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie (1920–1939)* // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*, 25–26...Warszawa, 2008. — S. 15–22; *Ukraiński Instytut Naukowy* // Szagała R., Wiszka E. *Ukraińcy w Warszawie*. — Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011. — S. 111–114.

зокрема Варшавському університеті. Їхня праця в УНІ здійснювалася на громадських засадах та з власної ініціативи. Лише за свої публікації вони отримували грошові гонорари.

Структурно Інститут складався з кафедр, які очолювали О. Лотоцький (кафедра історії та права), Р. Смаль-Стоцький (кафедра філології), В. Садовський (кафедра економічних наук) та Б. Лепкий (кафедра історії літератури). Наукова діяльність УНІ відбувалася в межах наукових семінарів і тематичних комісій: економічного семінару, правової комісії, комісії з перекладу Святого Письма і теологічних книг українською мовою, комісії досліджень історії українського руху, комісії досліджень польсько-українських стосунків та семінару з української філології¹⁰.

На думку О. Оглоблина, науково-видавнича діяльність Українського наукового інституту у Варшаві заслуговує на найвищу пошану в історії української історичної науки, оскільки видані ним 54 томи «Праць...»¹¹ містять дуже важливі, а іноді просто унікальні монографічні та спеціальні дослідження з української історії. Серед них «Нарис історії України» Д. Дорошенка, «Гетьман Пилип Орлик» Б. Крупницького, «Діяріуш Гетьмана Пилипа Орлика» за редакцією Я. Токаржевського-Карашевича, «Українсько-московські договори в XVII–XVIII ст.» А. Яковліва, «Українські джерела церковного права» О. Лотоцького, «Ziemia Czernihowsko-Siwierskie pod rządami Litwy» («Чернігівсько-Сіверські землі під правлінням Литви») С. Кучинського, «Ukraińska polityka Ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską» («Українська політика князя Адама Чарторийського перед Кримською війною») М. Гандельсмана та багато інших¹².

Серед розвідок, опублікованих в Історичній серії «Праць...», слід відзначити томи XLVI (частина I) та XLVII (частина II), які відповідно вийшли друком у 1938 та 1939 роках¹³. Ці збірники наукових праць тематично були присвячені постаті гетьмана І. Мазепи та його добі.

Але, як свідчить зміст «Каталогу видань Українського наукового інституту у Варшаві. 1930–1939», збірник «Мазепа» мав складатися не з двох, а з трьох частин. Перший том був підготовлений до друку в 1938 р. (Т. XLVI. — 161 с.). Другий том за каталогом має датування 1938 роком, але реально він вийшов друком на початку 1939 р. (Т. XLVII. — 117 с.: іл.). На користь цього твердження свідчить зміст листування О. Прицака та Д. Дорошенка, датованого вереснем–жовтнем 1938 р.¹⁴ Третій

---

¹⁰ Wiszka E. Emigracja Ukraińska w Polsce 1920–1939. — Toruń: MADO, 2005. — S. 257.

¹¹ Повна назва видання: «Праці Українського Наукового Інституту у Варшаві». Згідно з «Каталогом видань Українського Наукового Інституту у Варшаві. 1930–1939» за час існування цієї установи дійсно було видано 54 томи праць, 11 томів було підготовлено до друку і ще 10 перебували у стані підготовки.

¹² Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. — К., 2003. — С. 97.

¹³ Зі змістом обох збірників можна ознайомитися в «Каталозі видань Українського наукового інституту у Варшаві. 1930–1939», виданому 1939 року.

¹⁴ У листах О. Прицака до Д. Дорошенка, датованих відповідно 7 вересня та 13 жовтня 1938 р., обговорюється питання підготовки до друку та імовірного терміну виходу другої частини мазепинського збірника, до якого була подана стаття О. Прицака «Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська».

том також був повністю підготовлений до друку, але до завершення публікації справа не дійшла, бо, як зазначено у виданні «Harvard Ukrainian Studies» (Т. 3/4, 1979–1980) до 60-ліття О. Пріцака, через «напад Німеччини на Польщу у вересні 1939 р., що спричинило початок Другої світової війни, загинула половина набраного тому»¹⁵.

Щодо долі самої установи, М. Сивіцький в «Енциклопедії історії Другої Речі Посполитої» подає інформацію, що УНІ припинив свою діяльність у роки окупації, а його бібліотека та архів загинули¹⁶. Натомість інший польський дослідник Р. Потоцький стверджує, що архів та бібліотека УНІ спочатку були вивезені до Українського наукового інституту в Берліні. У 1945 році частина матеріалів згоріла дощенту під час бомбардувань, а частина була вилучена та вивезена до Москви¹⁷. На сьогодні відомо лише, що в Архіві нових актів (Archiwum Akt Nowych) у Варшаві збереглася лише одна папка з матеріалами, присвяченими діяльності УНІ. У Києві, в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), теж зберігаються деякі матеріали, пов'язані з цією установою, але серед них відшукати третій том збірника «Мазепа», підготовленого у 1939 р. до друку, не вдалося.

Незважаючи на ці прикрі факти, завдяки наявності «Каталогу...» ми можемо реконструювати зміст третього тому збірника, до якого входили такі матеріали: Крупницький Б. Роля запорожців у шведських операціях 1709 р. — Шведсько-українські договори 1708–1709 р. — Miscellanea. 1. Мемуари Габрієля Бельке. — 2. Новознайдена реляція про Мазепу 1707 р. — 3. Петрик і Орлик. — Олянчин Д. Матеріали в справі двох домагань московського уряду 1715 і 1721 рр. про видачу гетьмана Орлика Австрії. — Стрельчик Б. Мазепа в Польщі. — Лист Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського («Основа, 1862 р., 10») — Пріцак О. Мазепинська бібліографія¹⁸.

Усі спроби віднайти хоча б один уцілілий примірник третьої частини збірника «Мазепа», підготовленого до друку співробітниками Українського наукового інституту у Варшаві 1939 р., були марними, що схиляло до думки про повну загибель підготовчих документів та матеріалів Інституту (щодо згаданого збірника) під час Другої світової війни. Однак ретельне ознайомлення з матеріалами, виявленими у колекції П. П. Курінного¹⁹ в Музеї-архіві ім. Д. Антоновича у Нью-Йорку (США)²⁰,

---

¹⁵ Harvard Ukrainian Studies, Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his sixtieth birthday by his colleagues and students. — Volume III/IV, 1979–1980. — Part 1. — P. 19.

¹⁶ Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej. — Warszawa: Wydawnictwo «Wiedza Powszechna», 1999. — S. 473.

¹⁷ Potocki R. Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie (1930–1939): jego wkład do nauki i kultury ukraińskiej // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze, 1998, z. 6–7, s. 257–266.

¹⁸ Каталог видань Українського наукового інституту в Варшаві, 1930–1939. — Варшава, 1939. — С. 34.

¹⁹ Фонд 160 (депозит).

²⁰ Музей-архів ім. Д. Антоновича є структурним підрозділом УВАН у США. Ідея створення Музею-архіву виникла ще у квітні 1945 р. у таборі переміщених осіб Сомме — Казерне (м. Авгсбург). Початок роботи Музею-архіву УВАН в Америці поклали три члени академії — Л. Биковський, Т. Олесіюк і В. Шугаєвський. Власне приміщення для потреб цієї

переконало нас у тому, що частина матеріалів усе ж таки збереглася²¹. Як видно з виявленого тексту передмови до збірника, члени Історичної секції Української вільної академії наук²² у 1949 році, намагаючись гідно відзначити спробу І. Мазепи

установи було придбане лише у 1961 р. Першим директором Музею-архіву в Америці став проф. В. Міяковський. Музей-архів УВАН сформував із зібраних матеріалів три основні відділи: друкованих видань і книжкових колекцій, рукописних пам'яток і архівних колекцій, речових пам'яток і музейних колекцій. Нині науково-дослідну роботу Музею-архіву ім. Д. Антоновича очолює проф. А. Кіпа.

²¹ Яким чином виявлені машинописи потрапили до фонду П. Курінного, достеменно не відомо. Вчений довгий час жив та працював у Німеччині, був активним співробітником УВАН (до смерті очолював її). Більша частина його власного архіву була передана до архіву УВАН в Америці ще у 1960-ті роки. Решта залишилася в УВУ (див. <http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Munich.php#N02>). Працівники Музею-архіву стверджують, що частина з тих документів, яка увійшла до складу депозиту вченого, а після його смерті зберігалася в Музеї-архіві, була привезена німцями з Києва до Німеччини. Основна маса матеріалів загинула, а решту П. Курінний врятував, і саме тому вона зберігалася в його архіві. Однак після аналізу змісту рукописів та машинописів стало зрозуміло, що вони не могли бути створені в Україні. Усі вони значно пізнішого часу, коли їхні автори вже перебували на еміграції в країнах Європи чи в Америці. Водночас маємо інформацію, що утворена у 1945 році УВАН у листопаді 1946 р. проводила конференцію Історичної групи, присвячену добі гетьмана Івана Мазепи. З доповідями виступили О. Оглоблин, Б. Крупницький та Д. Оляничин (Див.: Атаманенко А. «Бюлетень» Української вільної академії наук 1946–1948 рр. як джерело до вивчення діяльності УВАН у Німеччині: Доступно з: www.paub.org.ua/?p=713). Темі деяких виступів були ідентичними з назвами статей, які мали увійти до збірника, присвяченого І. Мазепі та його добі (зокрема праця Б. Крупницького «Проблема падіння Батурина»). Отже, усі віднайдені матеріали явно накопичувалися у власному архіві фондоутворювача протягом другої половини 1940-х — початку 1950-х років і до Америки потрапили значно пізніше.

²² Українська вільна академія наук (УВАН; англ. *Ukrainian Free Academy of Sciences (UVAN); Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US*) була створена 16 листопада 1945 в Авгсбурзі українськими ученими в еміграції. Тоді ж схвалено проект статуту, який визначав УВАН спадкоємницею традицій Всеукраїнської академії наук (ВУАН) у Києві, яка працювала протягом 1920-х — початку 1930-х років. УВАН складалася з фахових наукових груп, що об'єднували близько 150 науковців, які влаштовували наукові конференції, а раз на рік — спільну для всіх груп Шевченківську конференцію. Першим президентом УВАН був Дмитро Дорошенко. З кінця 1948 року, через виїзд великої частини науковців до США та Канади осередок УВАН в Авгсбурзі почав утрачати значення. 1949 року з переїздом до Канади Д. Дорошенка, Л. Білецького та Я. Рудницького президію УВАН було перенесено до Вінніпега. Водночас головою Президії Європейської УВАН був обраний проф. П. Курінний. Члени УВАН, які переїхали до США, у 1950 році обрали тимчасову управу і заснували Фундацію УВАН, яка мала матеріально підтримувати діяльність Академії, та розпочали працю. Першим президентом УВАН у США був М. Ветухів. Канадську УВАН з 1954 р. очолив проф. Я. Рудницький. УВАН структурно складалася з відділів, секцій, комісій. Історичну секцію у складі УВАН (США) з 1952 р. очолив О. Оглоблин. (Докладніше див.: Архімович О. Українська вільна академія наук в її історичному розвитку // УВАН. Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності, 1945–1965. — Нью-Йорк, 1967. — С. 8–14; Омельченко В. Історична секція УВАН // УВАН. Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності, 1945–1965. — Нью-Йорк, 1967. — С. 31–32).

«відірвати Україну від Москви», власними зусиллями підготували третій том збірника «Мазепа». Цей том мав наслідувати традиції попередніх збірників і саме тому, на думку укладачів, повинен був включати частину матеріалів, підготовлених ще у 1939 р. Решту текстів мали становити розвідки та статті, написані за «останні часи» членами Історичної секції УВАН та присвячені мазепинській добі²³. Цілком очевидно, що цими «останніми» працями стали тексти доповідей, виголошених на конференції 1946 р.²⁴, матеріали, підготовлені вченими протягом 1945–1949 років, а також спеціально написані статті для згаданого збірника. Оскільки загальний зміст видання відрізнявся від того, який був підготовлений співробітниками УНІ в 1939 р., члени редколегії планували дати йому назву «Збірник “Іван Мазепа”».

Серед причин, які призвели до того, що збірник не був опублікований ані 1949 р., ані протягом наступних років, першою слід назвати відсутність власної друкарні. Через те УВАН мусила користатися послугами державних чи приватних друкарень, що не завжди було ефективним, зручним та економічно вигідним, особливо з огляду на післявоєнну ситуацію в Німеччині.

По-друге, 1948 р. у цій країні була проведена грошова реформа. Тоді внаслідок запровадження єдиного емісійного центру — Банку німецьких земель, введенню нової грошової одиниці — німецької марки та схемі обмінної операції з обороту було виведено до 93,5% усієї старої грошової маси²⁵.

По-третє, певною перешкодою стала ситуація загострення внутрішніх взаємовідносин між представниками так званих старшого та молодшого поколінь української еміграції. Ця причина стає очевидною після ознайомлення з текстом доповіді проф. Р. Смаль-Стоцького «Мазепинські традиції старої УНР», опублікованої у 1961 р. на сторінках доповідей НШТ у Нью-Йорку.

Автор переконливо стверджував, що після того, як в Україні протягом 1920–1930-х років фактично було знищено «найвищу наукову установу, ВУАН, що колись була ще запланована урядом УНР, а потім здійснена гетьманською владою»²⁶, перед еміграцією постало завдання відновлення академічного життя українців у «вільному світі». З цією метою Постановою Ради Міністрів УНР від 9–11 травня 1938 р. була створена Українська Могилансько-Мазепинська академія наук (УММАН)²⁷.

---

²³ Див. іл. № 5.

²⁴ Докладніше про конференцію див.: Атаманенко А. «Бюлетень» Української вільної академії наук 1946–1948 рр. як джерело до вивчення діяльності УВАН у Німеччині: Доступно з: www.naub.org.ua/?p=713.

²⁵ Докладніше див.: Невский С. Денежная реформа 1948 г. в Западной Германии: экономические результаты и социально-политические последствия // Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2010. — Т. 8. — № 2. — С. 102–122.

²⁶ Смаль-Стоцкий Р. Мазепинські традиції старої УНР // Доповіді. Наукове товариство ім. Шевченка в ЗДА. — Нью-Йорк, 1961. — Чис. 18. — С. 15.

²⁷ Докладніше див.: Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939: матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / С. Наріжний; упоряд. Л. Яковлева та ін.; Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, Головне архівне управління України. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. — С. 32.

Президентом цієї установи було обрано чинного члена-фундатора ВУАН академіка С. Смаль-Стоцького. До складу засновників також увійшли І. Фещенко-Чопівський (заступник голови), А. Яковлів (генеральний секретар), М. Возняк, Б. Іваницький, Ф. Колесса і Б. Лепкий. На думку Р. Смаль-Стоцького, наявність серед засновників УММАН трьох академіків ВУАН, двох ректорів (УВУ та Української господарської академії у Подєбрадах), представника НТШ і Наукового товариства у Києві давала можливість говорити про легітимність нової установи та збереження нею традицій ВУАН. На жаль, 17 серпня 1938 р. помер С. Смаль-Стоцький. У зв'язку з початком Другої світової війни припинилося видання «Праць Відділу Українознавства» УММАН, які виходили у Львові. З того часу й до кінця війни померли або були знищені чимало науковців, у тому числі й засновники Академії. Нарешті, до складу українських учених на еміграції приєдналися «підсоветські науковці-емігранти», які виїхали з України в роки війни. Вони не визнали УНР-івських традицій та створену дійсними академіками ВУАН Українську Могилянсько-Мазепинську академію наук, натомість заснували у 1945 р. УВАН, «хоча, — як зазначає Р. Смаль-Стоцький, — в рядах їх не було ні одного академіка»²⁸. Отже, старі наукові кадри об'єдналися під егідою НТШ і реалізували свою прихильність до «мазепинських традицій» та постані самого гетьмана, який став для представників української еміграції символом боротьби за суверенність та незалежність України, через низку так званих «Мазепинських конференцій».

Натомість члени УВАН, які у повоєнній Європі шукали нових форм організації наукового, у тому числі й академічного життя, прагнули до легітимації створеної ними установи. Вони мусили знайти свій спосіб доказу прихильності традиціям. Одним з варіантів демонстрації такої вірності міг стати видавничий проект, який би поєднав спадок однієї зі старих наукових установ еміграції (до складу якої входили б «справжні» нащадки традицій ВУАН) з доробком українських вчених, які опинилися на еміграції після війни. Тим більше, як відомо, вони вже встигли розгорнути плідну діяльність і заявити про себе власними конференціями, публікаціями та новими ідеями.

У такому контексті ідея видання збірника «Мазепа», яка б поєднала традиції «мазепинських» збірників Українського наукового інституту у Варшаві з сучасними на той час дослідженнями вчених УВАН, була досить слушною. Але для цього слід було перш за все шукати порозуміння у лавах науковців різних хвиль еміграції — як довоєнної, так і післявоєнної.

Очевидно, що Р. Смаль-Стоцький, який був незмінним редактором «Праць» УНІ у Варшаві, не погодився на співпрацю в межах запропонованого видавничого проекту. Як свідчать знайдені нами архівні матеріали, цей факт не завадив членам УВАН спробувати реалізувати його самостійно. Але в цьому випадку на перешкоді стала масова еміграція науковців за океан, до Америки та Канади. Видання збірника знову було відкладено.

---

²⁸ Смаль-Стоцький Р. Мазепинські традиції старої УНР // Доповіді. Наукове товариство ім. Шевченка в ЗДА. — Нью-Йорк, 1961. — Чис. 18. — С. 26.

Спираючись на відомості про те, як відбувалося становлення УВАН на американському континенті²⁹, можна припустити, що до ідеї видання збірника науковці фізично не могли повернутися раніше 1952 р. Саме тому запит до європейського представництва УВАН про наявність там матеріалів, які вже були підготовлені до друку, був зроблений улітку 1952 р. На таку думку наштовхують два аркуші, які передують матеріалам збірника у фонді П. Курінного. На першому аркуші написано: «Дублет / Збірник «Іван Мазепа» (див. іл. № 3), а на другому тією ж рукою відтворено записку, яка датована 18 червня 1952 р. Текст записки такий: «По 500 аркушів стат. надрукованих для Збірника залишаються не брошюрованими (підкреслено автором записки) в Представництві» (див. іл. № 4). Підпис під текстом погано читається, але фахівці стверджують, що він належить Наталії Полонській-Василенко, яка була членом УВАН і свого часу плідно співпрацювала з П. Курінним. Цей факт є додатковим аргументом на користь нашого припущення про те, що згадані «мазепинські» матеріали з європейського представництва УВАН спочатку потрапили до особистого архіву П. Курінного, а вже з часом його частина опинилася в Америці в Музеї-архіві ім. Д. Антоновича.

Якщо припустити, що збірник «Іван Мазепа» був повністю підготовлений до друку ще у 1949 р., а його остаточному виданню завадили згадані вище причини, то мав би зберегтися хоча б один неброшюрований примірник цієї праці. Однак жодної згадки про нього немає. Це дає підстави вважати, що виявлена в Музеї-архіві підбірка матеріалів могла бути як робочою версією збірника, що готувався до друку 1949 р., так і його «дублетом», тобто результатом пізнішої спроби когось із членів Історичної секції УВАН за авторськими чернетками відтворити його зміст. Поставити крапку в цьому питанні дозволять лише додаткові ґрунтовні дослідження архівних фондів УВАН, що зберігаються в Нью-Йорку, зокрема особових фондів Д. Дорошенка, Б. Крупницького, О. Оглоблина та інших.

Повертаючись до самих архівних матеріалів, слід зазначити, що серед виявлених рукописів та машинописів було виявлено тексти статей Б. Крупницького «Роля запорожців у шведських операціях 1709 р.» та «Шведсько-українські договори 1708–1709 р.», які ще мали увійти до складу збірника 1939 р. Оскільки у післявоєнний час Б. Крупницький, готуючи матеріали до збірника «Іван Мазепа» 1949 року, написав ще дві статті, то до редакції він подав великий текст, розбивши його на частини. Серед цих матеріалів виділялися, окрім уже згаданих статей, невеличкий текст (7 сторінок) під назвою «Проблема падіння Батурина» та дві повноцінні статті: «Навколо Калабалику на початку 1713 р.» та «Останні моменти перебування козаків на Правобережній Україні в 1714 р.».

---

²⁹ Збори ініціаторів організації УВАН у США вперше відбулися у листопаді 1949 р. Офіційні збори за океаном пройшли 15 квітня 1950 р. Повноцінна праця установи розпочалася з травня того ж року. Організаційні збори Історичної секції УВАН, яку очолив О. Оглоблін, було проведено 10 березня 1952 р. (Докладніше див.: Архімович О. Українська вільна академія наук в її історичному розвитку // УВАН. Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності, 1945–1965. — Нью-Йорк, 1967. — С. 8–14).

Тексти Б. Крупницького дещо різняться за рівнем авторської підготовки. Якщо переглянути статті, які були підготовлені ще 1939 р., то їх машинопис виглядає вичитаним (у деяких місцях, наприклад на стор. 31, 39, 41, 43³⁰ тощо, є стилістичні правки), а всі посилання на видання іншими мовами ретельно написані авторською рукою друкованими літерами, олівцем. Якщо ж ознайомитися з текстом статті «Останні моменти перебування козаків на Правобережній Україні в 1714 р.», то стає очевидним, що Б. Крупницький планував повернутися до роботи над цим текстом, бо всюди по тексту, де мали міститися посилання на архівні джерела чи іншомовну літературу, він залишив пробіли, вільні місця або зазначив лише номери сторінок. Перегляд усіх статей Б. Крупницького переконує в тому, що 1949 р., працюючи над текстом, учений планував об'єднати весь підготовлений ним матеріал під суцільною нумерацією. Саме тому авторське прізвище на перших сторінках різних статей закреслено, натомість проставлена нова нумерація сторінок³¹. Усі тексти надруковані на сірому папері чорним кольором. Розпливчасті відбитки літер свідчать на користь того, що це був не перший примірник статей, а другий чи третій. Краї сторінок у деяких місцях загнуті, пожовклі, іноді порвані. У цілому фізичний стан матеріалів придатний до опрацювання дослідниками.

Стаття О. Оглоблина «Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» є рукописом автора. Текст написаний на сірому папері синьою наливною ручкою. Посторінкові посилання зроблені чорнилом чорного та синього кольору. Текст розбито на складові частини, позначені римськими цифрами. До речі, О. Оглоблин писав, не виділяючи абзаців, а позначаючи їх великою літерою «Z». Авторські правки по тексту також зроблені чорнилом двох кольорів: синім та чорним (див. іл. № 7).

Враховуючи те, що у 1949 р. в Авгсбурзі під грифом УВАН, у серії «Українська історія. Мазепа та його доба», вийшла невелика за обсягом праця О. Оглоблина, що мала ту саму назву: «Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», її текст було порівняно з текстом виявленого в архіві рукопису. Тексти виявилися ідентичними. Отже, цілком імовірно, що О. Оглоблин, не маючи часу на підготовку нового, спеціального матеріалу для запланованого збірника, подав до редакції рукопис, який на той час був вже опублікований, або перебував у друці. На користь такого припущення говорить той факт, що один рукопис цієї праці нині перебуває

---

³⁰ Див. іл. № 6.

³¹ Готуючи всі вищезгадані матеріали Б. Крупницького до друку, ми на власний розсуд розподілили тексти за хронологічно-проблемним принципом, враховуючи як зміст статей, так і час їх написання (1939 або 1949). Тому в деяких випадках, як наприклад з текстом «Проблема падіння Батурина», можна помітити загальний зв'язок цього фрагмента з попередньою або наступною статтями, але сам текст розвідки не є самодостатнім. Він не має спеціально написаного вступу чи висновків. Це окремий сюжет, вмонтований автором у загальну тему, яку він досліджував та мав можливість виголосити у листопаді 1946 р. на конференції Історичної групи УВАН, присвяченій добі гетьмана Івана Мазепи (Див.: Атаманенко А. «Бюлетень» Української вільної академії наук 1946–1948 рр. як джерело до вивчення діяльності УВАН у Німеччині: Доступно з: www.naub.org.ua/?p=713).

в архіві вченого в м. Кенті (так, зокрема, стверджували упорядники видання монографії О. Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба»)³², а інший, як виявилось, зберігається у Нью-Йорку.

Наступний текст, виявлений у фонді П. Курінного, і який теж, імовірно, мав входити до складу майбутнього збірника, являв собою машинопис статті Д. Олянчина «До зв'язків гетьмана Івана Мазепи й Пилипа Орлика з Єрусалимським патріархом Хрисантом» (див. іл. № 8). Це був новий матеріал, спеціально підготовлений істориком до вищезгаданого збірника, бо для збірника 1939 р. Д. Олянчин подав зовсім іншу статтю: «Матеріали в справі двох намагань московського уряду 1715 і 1721 рр. про видачу гетьмана Орлика Австрією». Знайти рукопис останньої чи відшукати виданий її варіант серед праць історика не вдалося. Відомо лише, що згаданою проблематикою вчений займався ґрунтовно і навіть видав кілька статей із цієї теми в наукових збірниках 1930-х років. Натомість машинопис статті про зв'язки І. Мазепи та П. Орлика з патріархом Хрисантом для збірника 1949 р. зберігся в досить доброму стані. Машинопис виконаний на сірому папері. Враховуючи колір копіювального паперу, який використовував автор під час набору тексту, — блакитний, а також відбитки цього паперу на всіх сторінках статті (потертості, заломы тощо), можемо говорити про те, що цей текст був не оригіналом, а другим чи третім примірником. Усі авторські правки по тексту зроблені рукою автора. Він правив свій текст наливною ручкою з чорним чорнилом. У примітках, які автор зробив не посторінково, а наприкінці тексту, від руки були виконані посилання на літературу, видану іншими мовами — німецькою, англійською, латиною. Оригінальним також є спосіб, який застосував автор для передачі назв чи цитат із текстів, написаних грецькою мовою: він відтворив їх за допомогою літер кириличного алфавіту.

У найкращому стані виявився машинопис статті В. Січинського «Українське граверство доби Івана Мазепи». Стаття надрукована на папері світло-сірого кольору. Друк акуратний, авторські правки зроблені від руки чорним чорнилом. Від руки також прописані назви латиномовних творів чи видань іншими мовами, згаданих у статті. Посилання виконані посторінково. Серед опублікованих окремо³³, тобто поза збірником «Мазепа», для якого вона писалася, ця стаття В. Січинського не значиться, хоча історія українського граверства XVI–XVIII ст. була опрацьована вченим ще у 1937 р.³⁴ Значно пізніше, у 1959 р., на сторінках «Календаря “Свободи” на Мазепинський рік» з'явилася розвідка «Іван Мазепа й українське мистецтво»³⁵, яка за змістом та деякими стилістичними особливостями була дуже близькою до статті «Українське граверство доби Івана

---

³² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 372.

³³ Володимир Січинський. Бібліографічний показник / Укладач С. П. Костюк. — НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 1996. — 122 с.

³⁴ Січинський В. Історія українського граверства XVI–XVIII ст., 1937.

³⁵ Січинський В. Іван Мазепа й українське мистецтво // Календар «Свободи» на Мазепинський рік 1959 (Джерсі Сіті). — 1958. — С. 93–98.

Мазепи»³⁶. Отже, маємо підстави стверджувати, що ця праця була написана спеціально для мазепинського збірника.

До статті В. Січинського на наш розсуд було додано кілька ілюстрацій, які відповідають змісту праці і згадуються автором у тексті (див. іл. № 15–23).

Серед рукописних матеріалів та машинописів, виявлених у фонді П. Курінного, був також невеличкий фрагмент машинопису, написаний Б. Крупницьким і присвячений дзвону з образом Мазепи. На жаль, окрім пошкодженої сторінки (порвана у кількох місцях та загнута), нічого іншого виявлено не було. Це дає можливість припустити, що, наслідуючи традиції мазепинських збірників 1938 та 1939 р., редакція могла запланувати включення до збірника низки ілюстрацій. Отже, виявлений фрагмент міг бути не початком повноцінної статті, а поясненням до зображення цього дзвона, яке, між іншим, серед підготовчих матеріалів збірника 1949 р. знайти не вдалося.

У коробці з написом «Мазепа», яка зберігається в Музеї-архіві ім. Д. Антоновича, виявилася одна стаття, яка жодним чином не могла бути серед тих, які становили ймовірний зміст усього збірника 1949 р. Це стаття В. Жили «Гетьман Іван Мазепа під турецькою опікою: історія й оцінка», спочатку запланована та підготовлена автором як доповідь на конференції; згодом текст перетворився на повноцінну статтю. На користь того, що ця праця має походження з іншого хронологічного періоду, промовляють одразу кілька моментів. Перш за все стаття надрукована на іншому за своєю структурою папері — він білий, чистий, непошкоджений. Висока якість друку вказує на те, що це перший примірник статті (див. іл. № 9). Другим моментом є роз'яснення, зроблене самим автором у примітках до своєї статті, де він пише: «Це дещо поширена моя доповідь, яку я прочитав англійською мовою минулого (1988) в Стамбульському університеті на конференції, присвяченій 50-річчю з дня смерті Кемаля Ататюрка, батька модерної Туреччини». Окрім того, у тексті В. Жили є посилання на статтю В. Марочкіна «Гірка чаша Івана Мазепи», яка вийшла друком у 1989 р.³⁷ Цілком очевидно, що машинопис цієї статті потрапив до вищезгаданої коробки значно пізніше і вже за тематичною ознакою, а не тому, що цей текст також мав увійти до збірника «Мазепа».

Варто ще кілька слів сказати про три матеріали, які мали входити до третьої частини збірника «Мазепа» 1939 р. Це розвідки Б. Крупницького «Мемуари Габріеля Бельке», «Новознайдена реляція про Мазепу 1707 р.»³⁸ та «Петрик

---

³⁶ До того ж удалося встановити, що частково відомості, використані при підготовці статті до «Мазепинського збірника», були запозичені автором з його ж праці «Український дереворит XVI–XVII ст.», опублікованої у 1948 р. Зокрема, інформація про таких українських граверів, як Є. Завадовський, Д. Сінкевич, Н. Зубрицький та ін. (Див.: Арка (Мюнхен). — 1948. — № 3–4. — С. 15–20, іл.)

³⁷ Марочкін В. Гірка чаша Івана Мазепи // Україна. — 1989. — № 25. — С. 14–16.

³⁸ У Б. Крупницького є кілька ґрунтовних праць, написаних на основі аналізу європейських джерел та літератури кінця XVII — початку XVIII ст., зокрема, «Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу» (Бібліотека «Записок чину св. Василя Великого», Жовква, 1932), «Мазепа у світлі німецькомовних джерел» (Записки НТШ, Т. 174., 1963) та «Гетьман Мазепа в тогочасних західноєвропейських джерелах, 1687–1709» (Мюнхен, 1988). Однак

і Орлик»³⁹. Серед опублікованих праць ученого ці розвідки не фігурують, а отже, можна припустити, що вони свого часу існували лише у вигляді статей, поданих до редакції «Праць...» УНІ у Варшаві. Ці праці окремо ніколи не перевидавалися, хоча використані істориком у цій статті факти та зроблені ним висновки частково були використані Б. Крупницьким у його пізніших працях.

«Мазепинську бібліографію, 1687–1939» підготував до третьої частини варшавського збірника О. Прицак. На той час дослідник іще був початківцем, який працював під керівництвом свого вчителя — проф. І. Крип'якевича у Львові. Ця праця викликає особливий інтерес. У ювілейному виданні, випущеному до 60-річчя О. Прицака, зазначалося, що «Мазепинська бібліографія, 1687–1939» належить до неопублікованих за 1939 р. праць ученого, рукопис якої зберігається в особистому архіві Омеляна Йосиповича⁴⁰. Розбір та опис особистого архіву, що нині перебуває у складі Наукової бібліотеки НАУКМА, ще не завершено. Серед розібраних та описаних науковцями матеріалів «Мазепинської бібліографії» не виявлено, тому нам залишається лише сподіватися на майбутні відкриття. З певністю можемо сказати лише те, що бібліографія була досить великою.

Як стверджував сам О. Прицак у листах до І. Борщака та Б. Крупницького, датованих 1938 р., вона містила 1200 позицій та понад 600 рецензій⁴¹. Бібліографію досить високо

у цих монографіях не згадується реляція 1707 р. Так само і як немає окремо виданої праці вченого, присвяченої аналізу цього джерела. Отже, згадана розвідка, найімовірніше, загинула 1939 р. Можливо, в особистому архіві вченого, серед інших матеріалів і знаходиться підготовчі матеріали або чернетки до цієї праці, але для з'ясування цього питання потрібні додаткові дослідження.

³⁹ У 1947 році Б. Крупницький написав на замовлення Науково-дослідного інституту української мартирології (Мюнхен) монографію «Гетьман Пилип Орлик», яка потім видавалася у 1956 та перевидавалася у 1991 році (див.: Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. — К.: Дніпро, 1991. — С. 76–77). У бібліографії до цієї праці вчений посилається на кілька своїх праць, присвячених П. Орлику, зокрема «Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності» (Варшава, 1938), але жодного разу не згадує статтю «Петрик і Орлик». Немає згадки про стосунки Петрика й Орлика у тексті згаданої монографії. Однак, посилаючись на статтю О. Оглобина, розміщену в цьому виданні, — «Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», можемо твердити, що це питання Б. Крупницький розробив. О. Оглобин про це знав з приватного листування зі своїм колегою. Зокрема, він посилається на лист від 29 листопада 1942 р., в якому Б. Крупницький відповідав йому на запитання. Отже, цілком очевидно, що розвідка, підготовлена для «Мазепинського збірника» 1939 р. Б. Крупницьким, дійсно існувала, питання стосунків Петрика й Орлика було авторові знайоме і він навіть міг консультувати своїх молодших колег із цього приводу. Оскільки текст розвідки «Петрик і Орлик» усе ж таки загинув разом із накладом збірника, то вчений використав її матеріали у пізнішій своїй монографії «Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)» (Leipzig, 1942).

⁴⁰ Harvard Ukrainian Studies, Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his sixtieth birthday by his colleagues and students. — Volume III/IV, 1979–1980. — Part 1. — P. 19. Перевірка бібліографії вченого, підготовленої В. С. Рибалкіним, теж підтвердила інформацію про те, що ця праця О. Й. Прицака ніколи окремо не видавалася (Див.: Прицак О. Й. Бібліографія. 1981–1994; 1989–1999. Б. м., б. г. — С. 15–37.)

⁴¹ Для порівняння слід згадати працю О. Ковалевської «Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009)» (К., Темпора, 2009. — 248 с.), яка налічувала 2039 позицій, з урахуванням

оцінили різні вчені. Д. Дорошенко писав до О. Прицака: «З великим інтересом і приємністю перегляну Вашу Мазепинську бібліографію, але ледве чи зможу щось до неї додати: Ви, бачу, так совістно переглянули різні наукові видання, що напевно нічого не пропустили, а крім того, Ваш рукопис переглянув такий компетентний знавець, як проф. Крип'якевич, адже я перегляну Вашу працю лиш для того, щоб задовольнити свою цікавість. Дуже тішуся, що Ваша бібліографія буде надрукована в т. 3 збірника «Мазепа», як казав мені проф. Лотоцький». А І. Борщак наголосив та тому, що упорядник зробив «дуже корисну справу ..., бо такої бібліографії ще не маємо». Учений відправив О. Прицаку 6 сторінок з бібліографічними нотатками, які він склав, спираючись лише на власну бібліотеку. Більше того, розуміючи, що Омелян Йосипович акцентував саме на «мазепинських» виданнях, тобто присвячених власне І. Мазепі та його добі, він не додавав тих праць, які стосувалися мазепинців та часів П. Орлика.

Серед цікавих позицій, які знайшли свій відбиток у нотатках, надісланих О. Прицаку І. Борщак, були не лише французькі рецензії, але й литовські, про які упорядникові «Мазепинської бібліографії» нічого не було відомо і наявність яких він навіть не міг передбачити.

Б. Крупницький теж допоміг молодому вченому під час укладання ним «Мазепинської бібліографії», надіславши 3 сторінки бібліографічних нотаток, серед яких було чимало німецьких рецензій, не відомих О. Прицаку.

Нарешті останньою працею, яка мала увійти до змісту третьої частини збірника за 1939 р., була стаття Бориса Стрельчика «Мазепа в Польщі». Однак розшукати будь-яку інформацію про цю публікацію взагалі не вдалося. Про її автора теж відомо небагато, і ця інформація є дуже непевною. З незначних фрагментів у різних виданнях нам вдалося вилучити відомості про те, що автор, імовірно, був публіцистом та перекладачем. Входив до складу правління польського спортивного клубу «Тор» та в 1927 р. написав його першу офіційну історію. Цілком вірогідно, що стаття про перебування І. Мазепи в Польщі, була спеціально замовлена Б. Стрельчику⁴², який

інтернет-ресурсів. З пізнішими доповненнями, підготовленими упорядником протягом 2010–2011 рр., «мазепинська» бібліографія налічує вже понад 2500 позицій. Але спеціальної уваги рецензіям, що було особливістю бібліографії, підготовленої О. Прицаком, у виданні 2009 р. приділено не було.

⁴² Знайти будь-яку певну інформацію про Б. Стрельчика не вдалося. Відомості, які подаємо в цьому виданні, походять з інтернет-джерела www.mksturturek.zafriko.pl/kat/klub. Окрім того, у каталогах Бібліотеки Народової у Варшаві та Бібліотеки Варшавського університету (BUW) вдалося знайти кілька творів, переклад яких також був зроблений Б. Стрельчиком: *Esperanto: jeden język dla całego świata: praca zbiorowa.* — Warszawa: «Matador», 1934; *Aisberg E. Nareszcie zrozumielem radio.* / Tłum. B. Strelczyk. — Warszawa, 1935; *Самойлов Ф. Следы прошлого.* — Варшава, 1950. Однак установити, чи належать усі ці праці одній людині, чи ні, не вдалося через брак будь-яких біографічних даних про неї. До того ж в польськомовній «Історії Білорусі», яка розміщена на сайті www.kamunikat.org/download.php?tem=592-1.pdf, є ще одна згадка про Бориса Стрельчика (Barys Strelczyk), чий дати життя та діяльності гіпотетично підпадають під можливість співпраці з УНІ. Цей чоловік у 1941 р. входив до керівництва створеного у Берліні Білоруського Національного Центру (Białoruskie Centrum Narodowe). Голова цієї організації — Микола Щорс (Mikolaj Szczors) — проживав перед війною у Варшаві. Там же містилася

добре розумівся на польській літературі. Оскільки жодних ознак побутування статті з подібною назвою в пізніші часи виявити не вдалося, можемо припустити, що вона, як і деякі інші матеріали третьої частини збірника «Мазепа» 1939 р., загинула. Нині можливостей її відтворення, чи хоча б реконструкції її змісту, не існує.

Ознайомившись з усіма виявленими матеріалами, проаналізувавши їх зміст та мотив підготовки, усвідомивши, що частина з них ще й до сьогодні залишається не відомою сучасним дослідникам доби І. Мазеви, ми реконструювали зміст збірника «Мазепа», врахувавши можливість відтворення та залучення матеріалів 1939 та 1949 р., та підготували ці тексти до друку.

Отже, цей варіант третього тому збірника «Мазепа» складається з повноцінних статей Б. Крупницького «Шведсько-українські договори 1708–1709 рр.», «Проблема падіння Батурина», «Роля запорожців в шведських операціях 1709 р.» та «Останні моменти перебування козаків на Правобережній Україні в 1714 р.»; О. Оглоблина «Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», Д. Оляччина «До зв'язків гетьмана Івана Мазеви й Пилипа Орлика з Єрусалимським патріархом Хрисантом», а також В. Січинського «Українське граверство доби гетьмана Івана Мазеви». До основного тексту збірника долучено два додатки: «Додаток 1» містить три складові. Перш за все, це «Лист Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського», який був передбачений у виданні збірника версії 1939 р. Його наведено за виданням: «Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1862. — № 10 (октябрь). — С. 1–28». Далі подано статтю В. Жили «Гетьман Іван Мазепа під турецькою опікою: історія й оцінка», яка хоч і була написана пізніше й не входила ані до видання 1939 р., ані до підготовчих матеріалів 1949 р., має зі змістом цих збірників тематичний зв'язок.

Третьою складовою частиною цього додатка є текст під назвою «Дзвін з образом Мазеви» (див. іл. № 10), підготовлений Б. Крупницьким. Проаналізувавши текст машинопису, а також невеликий анонімний рукописний текст (див. іл. № 11), який також був знайдений серед інших матеріалів збірника, припускаємо, що редакція планувала опублікувати зображення дзвонів в ілюстративному додатку. У тексті згаданого рукопису лише перелічуються дзвони, які мали стосунок до І. Мазеви: «Кизикермен» (1695) (див. іл. № 12), виконаний майстром А. Петровичем⁴³ з приводу

редакція видання «Ranicy», до якої входило кілька осіб, у тому числі й Б. Стрельчик. Отже, чи був автор статті «Мазепа в Польщі» публіцистом, який написав історію одного зі спортивних клубів, чи політичним діячем, який входив до складу так званого еміграційного уряду Білорусі на початку 1940-х, чи перекладачем, який продовжував свою творчу діяльність ще до початку 1950-х, — сказати важко через брак інформації. Очевидним залишається лише те, що ця людина не належала до співробітників УНІ, її співпраця з Інститутом була якщо не випадковою, то одноразовою. До того ж стаття, написана Б. Стрельчиком, більше ніде не публікувалася і не навіть не згадувалася.

⁴³ Насправді в тексті рукопису написано «О. Петровичем». Однак це схоже на помилку механічного перекладу ініціалів автора, бо насправді майстра звали Афанасієм. Він же, до речі, був автором дзвона «Мазепа», відлитого 1705 р. для дзвіниці Софійського собору. (Докладніше дивись: Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 40).

здобуття українським військом фортеці Кизикермен; новгород-сіверський дзвін (1698), виконаний І. Андрієвичем, з гербом Мазепи та віршем-присвятою йому; дзвін «Голуб» (1699) (див. іл. № 13), відлитий К. Балашевичем для Домницького монастиря з гербом та портретом гетьмана; а також дзвін «Мазепа» (див. іл. № 14), відлитий для дзвіниці кафедрального собору Київської Софії. У поєднанні з інформацією машинопису за підписом Б. Крупницького ці відомості могли бути підписами під зображеннями, хоча жодних ілюстративних матеріалів до цих текстів у фонді П. Курінного виявлено не було⁴⁴.

«Додаток 2» містить ілюстрації, серед яких зображення вищезгаданих дзвонів, пов'язаних із постаттю І. Мазепи, кілька сучасних фото сторінок рукописів та машинописів, знайдених у Музеї-архіві ім. Д. Антоновича, які дають змогу краще уявити собі фізичний стан цих архівних матеріалів, а також ілюстрації В. Січинського «Українське граверство доби гетьмана Івана Мазепи».

Текст відтворених статей збірника подано за сучасною українською орфографією, але зі збереженням авторського стилю та особливостей мови.

Посилання в текстах авторських статей подано посторінково, за стандартами, яких дотримувались автори. Посилання у кожній статті подано арабськими цифрами, починаючи з «1». У випадках, коли до авторських посилань були необхідні роз'яснення упорядника, вони подавалися у квадратних дужках курсивом. Загальні коментарі упорядника до тексту статей, з урахуванням матеріалів, розміщених у «Додатку 1», подано латинськими цифрами наприкінці цього видання.

Після «Коментарів» подано «Додаток 2», до складу якого входять «Інформація про авторів», «Література», на підставі якої формувалися біографічні довідки, «Ілюстрації», «Іменний покажчик» та «Список скорочень», використаних у текстах.

Ольга Ковалевська

---

⁴⁴ Цікаво, що тема «мазепинських» дзвонів неодноразово привертала до себе увагу істориків та публіцистів. Ще у 1930 році на сторінках часопису «Україна» було опубліковано повідомлення про доповідь співробітника Історичного музею ім. Т. Шевченка Б. Пилипенка «Мазепин дзвін», присвячену дзвону «Голуб» з портретом гетьмана (Докладніше див.: Україна. — 1930. — Т. 7/9. — Кн. 42. — С. 196–198). Оскільки автор не встиг опублікувати повноцінну працю, присвячену результатам своїх досліджень, цю тему «підхопив» О. Оглоблін. Скориставшись тим, що Б. Пилипенко передав йому відбиток фотографії дзвона, О. Оглоблін намагався опублікувати її у своїй праці «Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст.» (1941). Але і ця праця не побачила світ. Пізніше історик написав невелику замітку, присвячену дзвону «Голуб», та помістив її у додатках до монографії «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (1960) (перевидану у 2001 та 2003 роках). Згодом дзвони та гармати, відлиті коштом І. Мазепи чи тим або іншим чином пов'язані з його постаттю, були предметом дослідження відомого українського вченого П. Жолтовського, чії висновки знайшли своє відображення в монографії останнього (Див.: Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні. — К.: Наукова думка, 1973. — 132 с.). Ще пізніше ця тема порушувалася на сторінках газети «День» (Україна) у статті В. Свербигуза «Дзвін Мазепи» (2001 р., 10 серпня) (докладніше дивись: <http://www.day.kiev.ua/82657>) та на шпальтах газети «Міст» (США, Канада) (2002 р., 7 березня) у статті Б. Сребродольського «Таємниця Мазепино дзвону».

МАЗЕПА

(Збірник)

Передмова

Як революція Богдана Хмельницького, яку ми святкували минулого року, так і спроба Мазепи відірвати Україну від Москви залишається в нашій свідомості подією, завжди актуальною і вартою уваги не тільки дослідника, але й ширих кіл українського суспільства. Сучасна еміграція нав'язує до традиції не тільки Хмельниччини, але і Мазепинщини, до традиції Мазепи і мазепинців, що продовжили його за кордоном в еміграційних умовах, міцно тримаючи в руках прапор Вільної України.

В ювілейний рік (1709–1949) Історична Секція Української вільної академії наук випускає в світ новий Мазепинський Збірник, продовжуючи славу традицію Мазепинських Збірників Українського Наукового Інституту у Варшаві. Цих збірників вийшло два; третій був приготований до друку, але через вибух війни в 1939 р. не побачив світу. Деякі частини матеріалів третього збірника входять до нинішнього збірника УВАН поруч з іншими розвідками і матеріалами, присвяченими Мазепиній добі та написаними за останні часи членами Історичної Секції.

Борис Крупницький

ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СОЮЗНІ ДОГОВОРИ 1708–1709 рр. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Відомості наші про союзні договори між шведами й Мазепою ґрунтуються на джерелах здебільшого непевних і неясних. Особливо прикро відчувається брак документальних джерел, що були в державних походних архівах Карла XII і Мазепи і щезли майже без сліду під час військових подій на Україні 1708–1709 рр.

З огляду на цей стан річей ми беремося тільки до завдання вияснити деякі моменти цих шведсько-українських договорів, залишаючи їх повну оцінку надалі, коли — сподіваємося — буде більше джерельних матеріалів для нашої теми.

Перше нам відоме джерело, що дає порівнюючи найбільше матеріалу про шведсько-українські союзні договори (а також і про договори з поляками), — це анонімна реляція про полтавський бій, що вперше появилася друком 1740 р. в додаток (в 4-му томі) до відомої праці Адлерфельда¹.

Вдруге надрукував її відомий шведський дослідник Галлендорф під назвою «Карл XII на Україні»². Свого часу звернув увагу українського читача на це друге видання К. Тіандер³, але він зробив це некритично, із його короткого переказу джерела не можна зробити ніякого вжитку, бо не знати, яка різниця між першим виданням Адлерфельда-сина і другим — Галлендорфа. Автор каже тільки: «Ще Адлерфельд наводить у вищезгаданій праці в вільнім перекладі французькою мовою виїмки з цього рукопису»⁴. В дійсності це зовсім не виїмки, тільки французький переклад анонімної реляції.

Саме з порівняння одного видання з другим можемо прийти до деяких поважних висновків. Про більшу чи меншу вірогідність анонімної реляції я вже говорив з іншої нагоди⁵.

Тепер звертаємо увагу на те, що рукопис, знайдений Галлендорфом в Упсальській університетській бібліотеці (він писаний шведською мовою), — це, найімовірніше, першоджерело, хоч її автора й не вдалося ідентифікувати⁶. Отже, хто хоче

---

¹ Adlerfeld, *Histoire militaire de Charles XII Roi de Suede*, Amsterdam, 1740, IV.

² Hallendorf C., *Karl XII i Ukraina. En karolins berättelse*, Stockholm, 1915.

³ К. Тіандер, «Карл XII на Україні», *Наше минуле*, Київ, 1918, Ч. 1., ст. 66–73.

⁴ К. Тіандер, *ibid*, 66.

⁵ Б. Крупницький, «Пляни Мазепи в зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів», *Праці Українського наукового інституту [Мазепа. Збірник. — Т. I.]*, Варшава, 1938, т. 46, ст. 98–99.

⁶ Hallendorf, *ibid*, XX., XXIII.

студіювати анонімну реляцію, мусить передусім користуватися виданням Галлендорфа або, кладучи в основу французький переклад Адлерфельда–сина, завжди заглядати до шведського друкованого рукопису, щоб бути певним в своїх висновках.

Кидається в очі, що реляція в шведському рукопису значно коротша, простіша та ясніша, ніж переклад Адлерфельда–сина французькою мовою. Переклад Адлерфельда–сина не тільки дуже вільний, але й багатий на різні зміни, додатки, пояснення, що внесені були в самий текст реляції. Перекладач хотів, очевидно, надати живіших фарб досить сухому тону оповідання, а подекуди вважав потрібним підкреслити те, що йому здавалося важливим, а чого не сказав виразно автор реляції.

Коли, наприклад, анонімна реляція шведською мовою подає, що Мазепа під час передбаченого перебування Карла XII на зимових квартирах в Сіверщині повинен був зібрати цілу козацьку армію та притягнути на допомогу білгородських (слобідських) і дінських козаків, то вказує при тім на незадоволення всіх цих союзників Мазепа з російського суворого режиму («Hvilka Alla voro missnögde med Ryssarnas stränga recering» — ст. 4).

У Адлерфельда цей уступ виглядає так, що козаки були дуже незадоволені з тиранічного урядування росіян, і тут же додано, що причиною цього незадоволення було відібрання царем їх привілеїв: «*auí étoient tous fort mecontents du gouvernement tyrannique des Russes, le Czar leur ayant ôté peu à peu tous leurs Privileges*» (ст. 9).

В іншому місці переклад Адлерфельда має риси досить широкої і цілком довільної інтерпретації. На сторінці шостій видання Галлендорфа стоїть таке: «Був признаний також день, коли полководець Мазепа мав відкрити цю таємницю (про союз з Карлом XII і Станіславом Лещинським) своїм полковникам» («*En viss dag blef och fastställt, som fältherren Mazeppa skulle upptäcka denna hemlighet för sine öfverstar*»).

Адлерфельд–син робить з цього цілий уступ: «*On fixa ensuite un certain jour au quel Mazeppa devoit faire part de toutes ces conditions à ses Colonels, pour les porter d'y consentir volontairement, en leur représentant les avantages indubitables qu'ils alloient tirer, en recouvrant leur ancienne liberté, dont les Russes ne leur laissoient plus que l'ombre*» (ст. 14).

Ми могли б навести значно більше таких довільних інтерпретацій у Адлерфельда, але досить того, коли ще вкажемо на ті місця анонімної реляції, які торкаються нашої теми⁷. Саме там, де говориться про союз Мазепа з Карлом XII і Станіславом, виступають наперед деякі важливі різниці між шведським і французьким виданням.

М. Андрусяк у своїй ґрунтовній розвідці про «Зв'язки Мазепа з Станіславом Лещинським і Карлом XII»⁸ іде в суті за французьким текстом⁹, і тому у нього мова про

---

⁷ Треба тут зазначити, що у виданні Галлендорфа є ще окремий кінцевий відділ певно того ж автора (Hallendorf, 39–51), в якому подано спробу характеристики Карла XII, як людини, вояка і полководця. В четвертому томі Адлерфельда цього відділу немає; натомість тут окремо подано «*Journal della retraite du Roi de Suede a Bender apres la bataille de Poltava* (99–166)».

⁸ М. Андрусяк, «Зв'язки Мазепа з Станіславом Лещинським і Карлом XII», Записки НТШ, Львів, 1933, т. 152, ст. 47–48.

⁹ Хоч Андрусяк і використовував працю Тіандера, та вона як некритична не могла дати йому ясного образу саме про різницю між шведським і французьким виданням.

два договори, заключені між представниками Мазепи та Карлом XII і Станіславом у Сморгонях на початку 1708 р.: перший виключно військового характеру між союзниками, другий між Мазепою і Польщею, в яким поза точками мілітарного характеру говориться й про політичну майбутність України¹⁰.

В дійсності анонімна реляція видання Галлендорфа, себто першоджерело, говорить тільки про один союз. В шведському тексті маємо перед собою дві договірні стадії: в першій вичислено передумови союзу (всі ці передумови мілітарного характеру) — «Förbundzwilkoren» (ст. 4)¹¹, які подаються без поділення на окремі артикули, як у Адлерфельда (такого поділу взагалі немає в шведському тексті), і містять у собі військові пляни і почасти військові зобов'язання: передача Карлу XII Сіверщини з фортецями, притягнення Мазепою союзників, окрім цілого козачого війська (свого), білгородських (слобідських) і дінських козаків та навіть калмиків, військова допомога з боку Мазепи разом з усіма військами на випадок прямого руху Карла XII на Москву, постачання харчів для шведської армії з Гетьманщини та Слобожанщини, вияснення військових перспектив, коли б союзникам вдалося відкинути царя на північ від Москви та ріки Волги, стратегічна роля Станіслава та шведського корпусу генерала Крассав¹: в загальному наступі польське коронне військо мало взяти напрям на Київ, литовське на Смоленськ¹².

Наприкінці військового завдання генерала Любекера, який мав зайняти Інгерманландію, новгородську і псковську землі — в міру потреби при допомозі гарнізонів з Риги і Ревеля¹³.

Друга стадія — самий договір між Карлом XII, Станіславом і Мазепою. Тут саме треба вважати на ґрунтовну різницю між текстом французьким і шведським: у першому союз зазначається як союз між Польщею і Мазепою («L'Alliance conclue entre la Pologne et Mazeppa», С.13), в другому як союз між Карлом XII, Станіславом і Мазепою («Förbundet emellan konung Carl den 12, konung Stanislaus och feltherren Mazeppa», ст. 6).

В основних пунктах цього союзу ґрунтовної різниці між виданням Галлендорфа і Адлерфельда-сина немає (є деякі різниці в дрібницях). Перші пункти договору в суті передають скорочено те, що вже сказано було в передумовах союзу, за виїмком військових перспектив при заглибленню в саму Московщину, стратегічних завдань Станіслава (разом з Крассав) і Любекера. Отже вони повторюють ще раз військові зобов'язання самого Мазепи. Зате остання точка¹¹ приносить нове. Це вже політичне зобов'язання Мазепи: ціла Україна разом з Сіверщиною, Чернігівщиною,

---

¹⁰ В своїй статті «Дещо про Мазепу та його сучасників» («Діло» (Л.), 1932, ч. 215) М. Андрусяк говорить виразніше, йдучи за Костомаровим: тут у нього перший союз між Мазепою і Карлом XII, а другий між Мазепою і Станіславом.

¹¹ «Förbundzwilkoren» — це в перекладі німецькою мовою — «Bündnisbedingungen», а українською «передумови союзу».

¹² Цікаво, що в шведському тексті зовсім не згадується про те, що — як у Адлерфельда — Станіслав і Крассав мали б спочатку приєднати до себе решту конфедератів — поляків, що все ще чинили опір, і вже після того йти на допомогу Карлові XII і Мазепі. Порів. Adlerfeld, 9 і Hallendorf, 4.

¹³ С. Hallendorf, 4–6.

Київщиною мала вернутися до Польщі. В нагороду за це Мазепа мав одержати ленне князівство на тих самих правах, що й Курляндське, з Полоцьким та Вітебським воеводствами.

Щодо передумов союзу (за Андрусяком, першого мілітарного союзу), про які ми вже говорили вище, то тут звертають на себе увагу ще дві різниці: в шведському виданні на ст. 4 просто сказано, що Карл XII ввійшов в союз з Мазепою, притягнувши до нього Станіслава і польське королівство («Carl den 12 ... hade ingått förbund med cosackiska feltherren Mazeppa. Uti detta förbund war och konung Stanislaus och konungriket Polen»).

Говорячи про той же союз і в тім же сенсі, Адлерфельд додає до того (див. ст. 3), що Мазепа гаряче бажав «De se mettre sous la protection de sa Majeste Suédoise».

В шведському тексті йде мова тільки про союз, про протекцію нема ані згадки.

Друга важлива різниця така: в французькому тексті (ст. 8) знаходимо твердження, ніби Мазепа запропонував ті артикули, які ми вже схарактеризували як передумову союзу («Les articles que Mazeppa fit présenter au Roi de Suède pour en obtenir l'amitié et la protection, étoient les suivans»), в той час як анонімна реляція видання Галлендорфа не згадує про таку пропозицію. Тут сказано (ст. 4): «передумови союзу були такі» («Förbundzwilkoren woro effterföljande»), та й все.

Перейдемо тепер до іншого джерела, до союзного договору між Мазепою і Карлом XII, як його подав П. Орлик у своїй відомій «Dédution des Droits de l'Ukraine...» — «Виводі прав України»¹⁴. М. Андрусяк вважає, що цей договір ідентичний з тим, який заключено весною 1709 р. в Будищах між Мазепою, запорожцями і Карлом XII¹⁴.

Але справа не виглядає так просто. Чи цей договір подібний до Будищанського, про це скажемо трохи далі. На мій погляд, з шести точок договору конкретних, себто таких, в яких поза загальними сказано щось про реальні зобов'язання союзників, тільки дві: перша і шоста.

В чотирьох інших пунктах сформульована була ідея повної незалежності України, ідея, яку Орлик консеквентно переводить в цілім «Виводі». В нім подається, що Б. Хмельницький створив «незалежне князівство» («En Principate independante», ст. 5). На думку Орлика, переяславський договір був урочистим союзним договором між Московщиною і Україною, і це найсильніший аргумент та доказ суверенності України. На те служать йому свідоцтвом (ст. 5) і договори з його власного гетьманства (Прутський договір, де Україна, за висловом Орлика, називається союзником султана, та договір Орлика ж з татарським ханом). Підкресливши ці традиції української незалежності, Орлик наводить далі і точки союзного договору між Карлом XII і Мазепою, вкладаючи їх, так би мовити, між традиціями минулого (Хмельниччина) і сучасного (себто Орликових договорів бендерських часів), щоб тим сильніше переконати світ в потребі існування незалежної України.

Тим то в цих чотирьох точках союзного договору між Мазепою і Карлом XII Україна виступає як цілком рівний партнер шведського короля. Це не був союз-протекторат, але союз двох цілком незалежних держав: шведському королеві невільно навіть при-власнювати собі герб і титул князя України (п. 5); Мазепа, законний князь України,

---

¹⁴ М. Андрусяк, Зв'язки Мазепи з Ст. Лещинським, *ibid*, ст. 57–58.

жадним способом не може бути порушений у володінні цим князівством, а по його смерті всі вільності залишаються далі за Україною (дослівно «станами України») (п. 4); князеві й станам України гарантується повна правомочність на всім просторі князівства і частин земель, прилучених до нього (п. 3); поділ бувшої території Московщини відбудеться на підставі воєнного права: хто чим заволодіє, тому й буде належати, за виїмком території, які належали колись українському народові та мають тепер перейти до українського князівства (п. 2).

Тут що не пункт, то й нове підтвердження тенденції повної суверенності України і її вартості як рівноправного шведського партнера. Саме тому, що ці точки виразно відповідають ідеологічним прагненням Орлика в певні моменти його діяльності в Бендерах, не можна їх вжити на доказ існування союзного договору та означення часу, коли його було заключено. До них треба поставитися з особливим застереженням, бо вони можуть бути і продуктом творчості самого автора «Виводу».

Зате перший, реальніший пункт говорить про надіслання допоміжних військ Україні. Він сформульований так, неначе Карл XII зобов'язався негайно вислати допомогу, коли цього буде вимагати потреба і коли цієї допомоги проситимуть князь і стани. Ці помічні війська мали б стояти під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні загальне керування ними належало б князеві та його наступникам¹⁵. Поміч мала б тривати так довго, поки Україна потребувала б того війська. Хоч цей пункт дуже загально сформульований, але втім є бодай реальне зерно приблизно такого змісту: Карл XII обіцяє негайно післати на Україну допомогове військо, як тільки Мазепа, маючи потребу в допомозі, звернеться до нього з таким проханням. Таке допомогове військо, треба думати, дійсно малося на увазі: чи ним мала бути армія короля Станіслава разом з допомоговим шведським корпусом генерала Крассав, чи той допомоговий відділ, про який була мова під час першої місії Бистрицького¹⁴, не будемо тут розбирати¹⁶.

Звернемося тепер до другого реального пункту, до шостого, де сказано, що для більшого забезпечення і всього договору, і самої України, князь і стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, саме Стародуб, Мглин, Батулин, Полтаву, Гадяч.

Уявимо собі на один момент, що договір, наведений Орликом у «Виводі», дійсно був заключений у Великих Будищах. Тоді стає незрозумілим, чому саме треба було говорити про передачу фортець з цілої Лівобережної України в руки шведів, в той час як реальна ситуація була така, що Карл XII з Мазепою тримав невелику територію на захід від Полтави та лінію на південний схід від Ворскли.

---

¹⁵ Згадка про наступників — тут не бажання П. Орлика представити справу так, що зобов'язання шведів щодо України не обмежувалися Мазепою, а переходили й на його наступника, яким для шведів був саме П. Орлик. Тож саме треба сказати і про негайну допомогу: виходило б, що Україна як союзниця Швеції мала право на таку допомогу, коли б опинилася в критичному стані, не тільки за життя Мазеви, але й під регіментом його наступників. Отже й це виходило на користь знову ж Орлика.

¹⁶ Про це дивись в моїй статті «Пляни Мазеви в зв'язку з плянами Карла XII», *ibid*, ст. 100–106.

Ще дивніша згадка про Батурина, якого вже не існувало, він був зруйнований до ґрунту. Знову ж Стародуб і Мглин як фортеці входили під увагу саме на початках шведських операцій на Україні: першим стратегічним ходом Карла XII на Сіверщині був наказ, даний авангардові під командою Лагеркрони обсадити Мглин і Почеп¹⁷.

Реасумуючи^V вищесказане, ми припускаємо, що договір, наведений у «Виводі» Орлика, скоріше міг не стати (якщо взагалі був якийсь договір!) перед появою або в момент появи шведів на Україні. Тоді в нім набирають значення ті пункти, які ми назвали конкретними: обіцянка післати на Україну допомогове військо, під яким можна розуміти або Станіславове разом з Крассав або допомоговий відділ від головної шведської армії, про який є згадка в першій місії Бистрицького, принаймні за певною версією. Тоді ще мала передача фортець, в тім числі Стародуба, Мглина, Батурина, свій сенс, якого вона вже не мала в Великих Будищах.

Спираючись на першу і шосту точки, про допомогове військо і про передачу фортець, найпростішим було б припустити, що договір, наведений у «Виводі» постав у Сморгоні або Радошковичах, себто ідентифікувати його з договорами анонімної реляції. Безперечно, знайдуться деякі легкі подібності. І тут, і там підкреслюється, що шведи мали одержати фортеці на Україні: за анонімною реляцією на Сіверщині (а також в Брянську), за «Виводом», правда, на цілій території Гетьманщини. Допомогове військо «Дедукції» можна було б порівняти з коронним військом Станіслава, яке згідно з анонімною реляцією мало йти на Московщину *via* Київ, себто через гетьманську територію і тим самим на допомогу Мазепі.

Але такого роду порівняння здаються мені занадто проблематичними, тим більше, що між одним і другим джерелом існують поважні різниці: в анонімній реляції видання Галлендорфа говориться про союзний договір між Карлом XII, Станіславом і Мазепою, у «Виводі» тільки про договір між Карлом XII і Мазепою¹⁸.

Але найбільше заперечення пристосування договору до Сморгоні або Радошковичів — не самі точки договору, наведеного у «Виводі», тільки вступ до них Пилипа Орлика, який виразно сполучує заключення договору з прибуттям шведського короля на допомогу Україні («*Carle Roy de Suède ayant paru au secours de l'Ukraine orprimé...*» (ст. 6). Саме тут приходить на думку, чи не постав такий договір або скоріше згода (можна говорити й про проект договору) саме в момент появи Карла XII на Україні: тут були б на місці і передача фортець в шведські руки і навіть допомогове військо, яке на швидку руку мало забезпечити гетьмана і його столицю, про що залишився один слід, зв'язаний з першою місією Бистрицького¹⁹. Але кінець кінцем все це тільки комбінації, які залишають проблему пристосування союзного договору з «Виводу» до певного часу і місця відкритою.

---

¹⁷ А. Stille, *Tåget mot Russland 1707–1709, Karl XII till 200-års dagen av hans död*, Stockholm, 1918, 298–299, Б. Крупницький, «Карл XII в старій і новій шведській історіографії», *Праці Українського наукового інституту [Мазепа. Збірник. — Т. I.]*, Варшава, 1938, т. 46, ст. 77.

¹⁸ Правда, в договорі, наведеному у «Виводі» подані тільки «деякі точки договору» (ст. 6), тим то можна було б припустити, що саме справу з Польщею просто обминув. Але таке припущення саме по собі ще нічого не доводить.

¹⁹ Б. Крупницький, «Мазепа і шведи в 1708 р.», *Праці Українського наукового інституту [Мазепа. Збірник. — Т. I.]*, Варшава, 1938, т. 47, ст. 5–6.

Сконстатуємо тільки одне: обидва договори і анонімної реляції, і «Виводу» — це свого роду конструкції. Перша збудована на підставі різних, зараз нам невідомих інформацій, чуток і т. д., хоч в її основу, безперечно, покладено деякі реальні дані²⁰; друга занадто вже виставляє наперед потрібну Орликові тезу повної суверенності і незалежності України, щоби признати за нею характер документальної виїмки («декілька точок») з колишнього договору.

Безперечно, існувала згода між учасниками або точніше існував навіть фактичний союз. В різних стадіях українсько-польсько-шведських зносин велися переговори і їх сліди ми знаходимо і в анонімній реляції, і у «Виводі», але чи привели вони до формального союзу, це тяжко підтвердити.

На дійсно реальний ґрунт переходимо ми щойно, коли приступаємо до розгляду союзних перетрактацій між Карлом XII, Мазепою і запорожцями у Великих Будищах. Оповідання Нордберга про ці події заслуговує на довір'я не тільки тому, що він був їх свідком, але й тому, що не було перед ким ховатися. Все робилося явно, при відчинених дверях.

Перед нами два акти. Один — договір, складений на письмі («*Leur traite*», «*Le traite fut mispar e'crit*»)²¹ між Мазепою разом з гетьманськими козаками, з одного боку, і запорожцями під проводом Гордієнка, з другого боку, в яким одна і друга сторони обіцяли постійно («*mutuellement*») допомагати одна одній і діяти разом (ст. 289). Мазепа через хворобу присягав на вірність союзові у себе на помешканні; Гордієнко і запорожці в місцевій церкві (ст. 289).

Другий акт — теж писемний («*un Ecrit*») — союзний договір між Карлом XII, Мазепою і запорожцями. Згідно з Нордбергом, — авторами цього договору, складеного з чотирьох артикулів, мали бути запорожці («*Le Zaporoviens dressèrent un Ecrit*», ст. 289); Мазепа запропонував його Карлові і негайно одержав королівську конфірмацію («*Confirmation*»). З цього виходить, що договір мав форму пропозицій

---

²⁰ Див. мої міркування в статті «П'яни Мазепи...», 98–99. Що оповідання анонімної реляції між іншим спирається і на деякі реальні дані, на це подає докази і М. Андрусяк («Зв'язки Мазепи...», ст. 50 і д.), які, безперечно, мають вагу. Але я можу навести й інше джерело, а саме лист шведського секретаря Цедергельма до свого брата з 10 листопада шв. ст. 1708 р. з-під Опуші, дві милі від Батурина (Див. *Cederhielms bref till sin broder Germund 1707–1722*, Karol. Krigares Dagbröcker, Lund, 1912, VI, 157), в яким згадуються дінські козаки (як і у анонімній реляції) і татари (в анонімній реляції козлики [калмики — О. К.] як можливі союзники, які підуть за прикладом Мазепи. Також говориться тут про з'єднання козаків з Польщею, але не в такій афірмативній формі, як в анонімній реляції: «Ось була пропозиція («*Nuhade man förslag*»), зробити такі умови, щоб обидві сторони (Польща і Україна) могли знайти в них свій рахунок». Отже Цедергельм твердить, що переговори велися і був навіть проект сполучення обох країн, — але й не більше. М. Андрусяк («Зв'язки...», 50) наводить зізнання Д. Апостола, де йде мова про привілей Станіслава для України, на доказ існування формального, хоч і таємного договору між Станіславом і Мазепою. Але привілей міг дати Станіслав навіть і без всякої згоди з Мазепою як пропагандивний засіб, хоч так далеко нема й потреби йти. В його основі могла лежати фактична згода або фактичний союз (скоріше всього кондиціонального характеру, на що теж можна знайти вказівки), без правного його оформлення.

²¹ Nordberg, Histoire de Charles XII, Roi de Suède, Ala Haye 1744, II., 289.

запорозького війська і Карлової конфірмації. Щось тут було від старої козацької традиції, хоч з тексту не видно, що військо зверталось з прохальними пунктами, як колись за часів польської і московської зверхності.

Щодо змісту самого договору, то в ньому були точки загального і, так би мовити, льокального характеру. Загальні точки виглядали так: король приймав Мазепу і Гордієнка, з їх військами, під свою протекцію, при чім зобов'язувався не заключати з царем ні миру, ні перемир'я без того, щоб принаймні й вони були туди включені, — а все це під умовою, що Україна і Запоріжжя мали бути цілковито визволені з-під московського панування та назавжди користувалися б привілеями, якими вони володіли вже з незапам'ятних часів.

В льокальних точках говориться головним чином про відносини між шведами і населенням. Очевидно, були це справи, які для Карла XII грали важливу роль. Українське населення зобов'язувалося не виявляти якоїсь ворожнечі супроти шведів та мало повернутися до своїх осель і постачати шведам харчі. За те король зобов'язувався, що його військо буде дотримуватися строгої дисципліни, і навіть його розміщення й операції мають бути по можливості так скомбіновані, щоб не викликати з боку населення незадоволення. Наприкінці поміщено було окремий пункт про запорожців, в яким на бажання запорожців якомога скоріше виступити проти ворога король обіцяв піти їм назустріч, як тільки військова ситуація на це дозволить (ст. 289)²².

Коли порівнюємо цей договір з пунктами, наведеними у «Виводі» Орлика, то при найліпшій бажанні не зможемо знайти переконливих подібностей. В Будищанському договорі (бодай у тих інтерпретаціях, що дійшли до нас) немає мови ні про допомогове військо, ні про обсадження фортець на просторі всієї Гетьманщини. Також і формальною своєю стороною обидва договори не подібні один на один. Щодо змісту, то будищанський договір в порівнянні з «Виводом», являє собою новий етап в шведсько-українських відносинах: тут появляється новий чинник, про який немає мови у «Виводі», а саме запорожці. Також цей договір відповідає в цілій низці точок пекучим шведським потребам сучасного моменту, що торкалися спокійного збереження^{VI} населення, постачання ним харчів для шведів і т. д., чого немає у «Виводі».

Кидається в очі, що в Будищанському договорі (як і у «Виводі» немає ані згадки про поляків, в той час як в анонімній реляції король Станіслав грає і для України важливу роль).

Щодо цього, то Д. Дорошенко у своїй праці «Мазепа в історичній літературі і житті»²³ висловив цікаву думку. Порівнявши свідоцтва М. Андрусяка на доказ

---

²² Цедергелм згадує теж про цей договір (Cederhielms bref, 172), що є ще одним доказом його існування, але в формулюванні короткій і досить невиразній: запорожці мали присягнути в Будищах, що будуть вірними і стійкими та доти не покладуть зброї, поки ця війна продовжиться і поки вони не будуть звільнені від москалів та не дістануть своїх раніших вольностей, в чім король обіцяв їм допомогти. Про цей же союзний договір говорять і «Покірний меморіал запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції» з 22 жовтня 1709 р. Див.: М. Возняк, «Бендерська комісія по смерті Мазепи», Праці Українського наукового інституту [Мазепа. Збірник. — Т. I.], Варшава, 1938, т. 46, ст. 115.

²³ Д. Дорошенко, «Мазепа в історичній літературі і житті», Праці Українського наукового інституту [Мазепа. Збірник. — Т. I.], Варшава, 1938, т. 46, ст. 3–34.

існування договору Мазепи з королем Станіславом з зібраними ним свідоцтвами різних учасників подій, які промовляли за тенденцію Мазепи до повної суверенності України, він, щоб усунути цю суперечність, припускає, що «спочатку Мазепа, завівши переговори з королем Станіславом, справді мав на увазі проект федерації з Польщею (чи тільки принадував Станіслава перспективою такої федерації). Але потім, коли з'ясувалася слабкість Станіслава і, замість його з малим польсько-шведським військом, прийшов на Україну сам Карл з головною своєю армією, то думка про федерацію з Польщею була занехаяна, а натомість з Карлом договорювалися (ми знаємо договір у Великих Будищах 8 квітня 1709 р.) вже про повну самостійність України під «протекцією» шведського короля»²⁴.

Це припущення Д. Дорошенка дійсно улегшує нам розуміння тактики Мазепи. Тут потрібні тільки деякі вияснення. Проект федерації не був «часовою комбінацією», як припускає Дорошенко²⁵, очевидно, ставлячи під знак запитання серйозність перетрактацій Мазепи з Станіславом, а відповідав попросту обставинам до появи шведів на Україні: без Станіслава Мазепа не мав можливості ввійти в стосунки з Карлом XII; Станіслав і поляки мали прийняти участь в поході, а саме подати гетьманові безпосередню допомогу. За це й Мазепа мусив заплатити полякам «федерацією».

Ситуація підчас перебування шведів на Україні, безперечно, змінилася: тут стояв Карл XII з своєю армією, про Станіслава і допомогове військо нічого не було чути; ясно й для Мазепи перестала існувати потреба підкреслювати своє бажання поєднатися з Польщею. Думка про федерацію з Польщею була занехаяна, як цілком влучно підкреслив Д. Дорошенко, але занехаяння все ж таки не означало, на мій погляд, цілковитої її ліквідації. Саме в Великих Будищах відкрилися перед королем нові перспективи, як тільки приєдналися до нього і до Мазепи запорожці. Через запорізьку територію Карл XII мав тепер безпосередній зв'язок з кримським ханом і Туреччиною, а опановуючи лінію Ворскли, міг легше вступити (через лінію Дніпро–Дністер) в зносини з Станіславом. Це зараз же видно з його розпоряджень: дякуючи запорожцям, посилаються посли до татар і турків з пропозицією співпраці проти Москви; особливі надії покладаються на кримського хана. Він же висилає королю Станіславу і Крассав наказ негайно поспішити на Україну²⁶. Цих двох можливостей, допомоги татар і прибуття Станіслава, король не випустить вже з очей аж до самого полтавського бою.

Припустімо на момент, що Станіслав з польською армією і шведським корпусом, дійсно, зробив те, чого так настирливо домагався від нього Карл XII, себто пробився на Полтавщину і з'єднався з шведами. Тоді, безперечно, Станіслав поставив би питання польсько-українських взаємовідносин і, покликаючись на обіцянки Мазепи, вимагав би федерації України з Польщею.

Як на це зреагував би Мазепа, ми не знаємо. Але ми знаємо, як зреагував його наступник П. Орлик, коли після походу на Правобережну Україну на початку 1711 р.

---

²⁴ Д. Дорошенко, «Мазепа в історичній літературі і житті», Праці Українського наукового інституту [Мазепа. Збірник. — Т. I.], Варшава, 1938, т. 46, ст. 27–29.

²⁵ Д. Дорошенко, ст. 29.

²⁶ Generalstaben, Karl XII på slagfältet, Stockholm, 1919, III., 670.

Карл XII з огляду на прихильників Станіслава серед поляків і Потоцький, який командував польською армією в Бендерах, почали натискати на українського гетьмана в справі визнання прав короля Станіслава на Правобережну Україну. На той момент П. Орлик, який в конституції 1710 р. виголосив незалежність України (Право- і Лівобережної) — правда, під протекторатом шведського короля і, маючи на те його конфірмацію, — відмовився²⁷.

Наприкінці скажемо, що Будищанський договір, безперечно, де в чім пов'язаний з договорами бендерських часів. Це ті ж самі персонажі: з одного боку, Карл XII як союзник і протектор України, з другого, Пилип Орлик як гетьман України з рештою гетьманських козаків та запорозьким військом низовим під Гордієнком. В Будищах було заключено між Мазепою, гетьманськими козаками і запорожцями договір, де вони обіцяли вірно триматися разом; в Бендерах маємо перед собою вже цілком вироблені «*Pacta Constitutiones Legum Libertatumque Exercitus Zaporoviensis*», що їх поставили ті ж самі чинники (тільки замість Мазепи — Орлик).

Ця конституція — щось значно більше, ніж Будищанський договір, але все ж таки можна припустити, що вона має свій корінь саме в останнім. Замість спеціальних пунктів, які були пропоновані Карлу XII в Великих Будищах і одержали його конфірмацію (згідно з Нордбергом), в Бендерах король кладе свою конфірмацію саме на ці «*Pacta Constitutiones Legum Libertatumque Exercitus Zaporoviensis*». Але цікаво, що термін «конфірмація» вживається і тут і там²⁸.

Знову і загальні точки Будищанського договору зустрічаємо в актах Бендерських часів. Одну, яка торкалася непорушного збереження привілеїв України і Запорозжя (вона перейшла в «*Pacta Constitutiones Legum Libertatumque Exercitus Zaporoviensis*»), знаходимо також і в «*Confirmatiohorum Pactorum a rege Suetiae*»²⁹. Друга про те, що Карл XII доти не складе зброї, поки вся Україна не буде визволена з-під московського панування та забезпечена в мирових трактатах, знайшла собі місце в окремій дипломі: «*Diploma Assecuratorium pro Duce et Exercitu Zaporoviensi*»³⁰.

---

²⁷ Б. Крупницький, «Гетьман Пилип Орлик (1672–1742)», Праці Українського наукового інституту, Варшава, 1938, т. 42, ст. 62 й д.

²⁸ В Бендерах це окремий акт — «*Confirmatiohorum Pactorum a rege Suetiae*». Див. переписку Орлика й інших, Чтенія Имп. Общ. Истор. и Древ. Рос., Москва, 1847, I, ст. 17.

²⁹ «Переписка», ст. 17.

³⁰ «Переписка», ст. 19.

ПРОБЛЕМА ПАДІННЯ БАТУРИНА

Два свідоцтва говорять за те, що Карл XII мав замір йти прямо на Батурин, коли операція на Стародуб (після Смоленська де був, можливо, другий прямий шлях на Москву) не повелася. А після невдачі Левенгавпта під Лісною і втрати ним всіх везених до короля бойових припасів, а головню артилерії, обставини взагалі примушували Карла XII завертати на Україну.

Ці свідки — секретар шведської похідної канцелярії Цедергельм і генерал-квартирмейстер шведський армії Їлленкрук. На думку Цедергельма, шведський король задумував йти безпосередньо до Макошинської переправи на Десні (біля Макошина Сейм зливається з Десною), себто найкоротшим шляхом до Батурина¹. А Їлленкрук, з свого боку, свідчить, що король наказав йому виробити плян маршруту окремих полків до Батурина².

Обидва свідки твердять, що Карл XII зрікся свого заміру завдяки інтервенції Мазепа. Перша місія Бистрицького — а вона відбулася два рази³: в перший раз Бистрицький появився в шведській головній квартирі 18 жовтня ст. ст.⁴ — була того роду, що Мазепа, за Цедергельмом⁵, просив шведської протекції, а заразом висловлював бажання, щоб шведський король ішов в напрямі Новгорода-Сіверського.

Треба думати, що український гетьман приходу шведів в саму Україну не бажав, а хотів ужити їх для оборони кордонів країни.

Те ж саме, що й Цедергельм, твердить і Їлленкрук: козацький старшина, себто Бистрицький, передав прохання Мазепа, щоб Його Величність змінив свій маршрут, вирушив в напрямі Новгорода-Сіверського і там зайняв позиції⁶. Король погодився, і в цім вбачає Цедергельм як свідок помилку: «Вислід (справа) показав, що замір К. В. був кращий і що Мазепа резиденція скоріше могла бути таким способом захищена»⁷.

---

¹ Secretaren voi Carl XII: 5 Fältkansli Josias Cederhielms breftin sin broder Germund, Karolinska Krigares Dagböcker, Lund, 1912, VI, 457. Також Б. Крупницький, «Мазепа і шведи в 1708 р.», Праці Українського наукового інституту [Мазепа. Збірник. — Т. I.], Варшава, 1938, т. 46., ст. 5.

² Axel Gyllenkrooks relationer från Karl XII: 5 Krig, Stockholm, 1913, 67–68; Б. Крупницький, *ibid*, ст. 5.

³ Див. свідоцтво самого Бистрицького у А. Єнсена, «Родина Войнаровських в Швеції», Записки НТШ, Львів, 1909, т. 92., ст. 192.

⁴ Cederhielm, *ibid*, 156; Крупницький, *ibid*, 5.

⁵ Cederhielm, *ibid*, 156; Крупницький, *ibid*, 5.

⁶ Gyllenkrook, *ibid*, 67–68; Крупницький, 5.

⁷ Cederhielm, *ibid*, 157; Крупницький, *ibid*, 7.

Стоячи під впливом цих свідочств, і шведський історик Стілле вважає рух Карла XII на Новгород-Сіверський помилкою та висловлює жаль, що король не залишився при своїм добре обґрунтованім батуринським пляні, піддався думці Мазепи і пішов до Новгород-Сіверського⁸.

З другого боку, в фундаментальній праці шведського генерального штабу висловлюється зовсім протилежна думка. За нею Карл XII мав рацію, йдучи на Новгород-Сіверський. Він хотів забезпечити за собою переправу через Десну на північ від Батурина, і для того було, безперечно, добре затримати російські головні сили під командою Шереметьєва біля Новгород-Сіверського. Небезпека з боку Меншикова не могла бути трактована поважно, бо Батурин був добре укріплений і міг бути оборонений супроти кількох кінних полків Меншикова. Основний висновок праці той, що Новгород-Сіверська операція забезпечувала шведську армію з флангу, а разом тримала й головні сили Шереметьєва на віддаленні від головного шведського напрямку, а саме — Батуринського⁹.

Все це дуже добре, але хіба потрібний був в такому разі рух цілої шведської армії в напрямі Новгород-Сіверського? Чи не можна було вилучити сильний шведський корпус проти Шереметьєва і рівночасно рухатися, особливо з легкими, кінними частинами, на гетьманську столицю або на з'єднання з Мазепою? Чи король хотів тримати цілу армію і вважав її роздвоєння небезпечним? Але все це тільки припущення. Можливо, справа стане яснішою після детального вивчення терену між Макошиним, Батурином, Новгородом-Сіверським і т. д. Покищо тут багато ще темного, невиясненого.

В дійсності Карл XII, хоч і погодився на прохання Мазепи, але не дуже поспішав до Новгород-Сіверського. Їлленкрук оповідає, що король, обіцявши Бистрицькому вирушити, загаївся з своїм рішенням до вечора, коли дав таки наказ генералу Крейцу йти до Новгород-Сіверського, а на другий день і сам виступив в тім же напрямі¹⁰. Через цю королівську повільність росіяни встигли захопити Новгород-Сіверський, і Карл XII не мав уже бажання брати його приступом.

Саме тоді, коли увагу звернено було на Новгород-Сіверський, де стояв Шереметьєв з головними російськими силами, на захід від шведів появився Меншиков, який після битви під Лісною наближався до Чернігова¹¹. Він перейшов Десну праворуч Чернігова, і з того постала небезпека, що відділи самого Шереметьєва могли бути післані вниз до річки Сейму на з'єднання і допомогу Меншикову. Мазепі і його військові загрожувала перспектива бути відрізаними від шведів¹².

Мазепа і сам помітив цю небезпеку і знову післав до шведського короля Бистрицького, який мав, з одного боку, висловити радість гетьмана з приводу обіцяної

---

⁸ A. Stille, *Täcet mot Ryssland 1707–1709, Karl XII till 200 års dagen av hans död*, Stockholm, 1918, 305–306.

⁹ Generalstaben, *Karl XII påslagfältet*, Stockholm, 1919, III., 631.

¹⁰ Gyllenkrök, *ibid*, 67–68; Крупницький, 5.

¹¹ A. Stille, *ibid*, 67–68; Adlerfeld, *Histoire militaire de Chales XII Roi de Suède*, Amsterdam, 1740, III., 359.

¹² Cederhielm, *ibid*, 158; Крупницький, *ibid*, 7.

протекції, а з другого боку, просити Карла XII негайно вирушити йому на зустріч з огляду на загрозу з боку росіян. Цедергелъм каже: «Ми мали причини побоюватися, що в той час, коли ми зробимо всі необхідні заходи для нашої переправи, Мазепа може бути відрізаний»¹³.

Поява Меншикова на Десні і за Десною була, очевидно, несподіваною і для Мазе-пи, і для шведів. Але Меншиков хоч і гарячився, та не міг ще зорінтуватися в подіях і теж тратив час. В той час, коли Мазепа виходив з Батурина назустріч Карлові XII, він (Меншиков) стояв на Десні на захід від Сосниці і тут з'єднався з військовим відділом князя Дмитра Голіцина, що прийшов до нього з Києва. Це сталося 24 жовтня ст. ст., а вночі проти 25 жовтня ст. ст. почалася рекогносцировка в напрямі Батурина, щоб дізнатися про дійсний стан речей, про те, що сталося з Мазепою¹⁴. Військові дії проти Батурина почалися рівно тиждень пізніше¹⁵.

Доля Батурина залежала від спішності шведських рухів. Бувши вдруге у Карла XII, Бистрицький дістав у відповідь, «що К. В. буде поспішати якомога швидше»¹⁶. В дійсності цього не сталося. 24 жовтня ст. ст. король опинився в Горках на правім боці Десни в 9 верстах від Новгорода-Сіверського і постановив в цій місцевості переходити через Десну, а потім податися до річки Сейму, до Батурина¹⁷.

Відомо, що Мазепа вийшов з Батурина 24 жовтня ст. ст. 1708 р., того ж дня перейшов Десну та, ймовірно, тоді ж (про це свідчить Їлленштїерна, Поссе, Зільтман, Нордберг)¹⁸ натрапив на шведські сторожеві пости, на драгунські полки Їлленштїєрни та Гїєльма. На другий день 25 жовтня ст. ст. Мазепа був уже поблизу головної квартири Карла XII в Горках¹⁹. Але він простояв тут ще два дні (26 і 27 жовтня ст. ст.), чекаючи побачення з Карлом XII. Їлленштїерна вважає саме ці дні вирішальними і говорить: «На вищезазначених квартирах простояв полководець (Мазепа) з своїми людьми два дні, аж поки не дістався до короля, і це було для нас великим нещастям, бо ворог виграв час, атакував столицю України — Батурин, і взяв її штурмом»²⁰.

Ще два дні було змарновано на авдієнцію і дипломатичні розмови. Авдієнція відбулася 28 жовтня ст. ст. в Горках; 29 жовтня ст. ст. Мазепа там же робив візити канцлерові графові Піперу і фельдмаршалу Реншильду²¹.

---

¹³ Cederhielm, *ibid*, 168; Крупницький, *ibid*, 7.

¹⁴ В. Krupnytskyi, *Hetman Mazepa und Zeit*, Leipzig, 1942, 204.

¹⁵ Листопад ст. ст. (Cederhielm, *ibid*, 162–163; Krupnytskyi, *Hetman Mazepa*, *ibid*, 204).

¹⁶ Cederhielm, *ibid*, 159; Крупницький, Мазепа і шведи, 8.

¹⁷ Cederhielm, *ibid*, 159; Крупницький, Мазепа і шведи, 8.

¹⁸ Öfversten Grefve Nils Gyllenstiernas berättelse om polska och ryska kriget 1702, Karol. Krig. Dagböcker, Lund, 1913, VIII, 65; Öfversten Friherre C. M. Posse Dagbok 1707–1709, Karol. Krig. Dagböcker, Lund, 1901, I, 330; Siltmanns Dagbok 1708–1709, Karol. Krig. Dagböcker, Lund, 1907, III., 274; Skrivaren J. M. Norsberghs Dagbok 1707–1710, Karol. Krig. Dagböcker, Lund, 1907, III., 203.

¹⁹ Gyllenstierna, *ibid*, 65–66; Б. Крупницький, *ibid*, 8–9.

²⁰ Gyllenstierna, *ibid*, 67; Б. Крупницький, *ibid*, 11–12.

²¹ Adlerfeld, III, 363; Siltmann, 274–275; Löjtnanten Fr. Chr. Von Weihses Dagbok 1708–1712, Historiska Handlingar, Stockholm, 1912, Bd. 19(1), 116; Anders Pihlströms Dagbok 1708–1723, Historiska Handlingar, Stockholm 1903, Bd. 18(4), 13; Leonard Kaggs Dagbok 1698–1722, Hist. Handlingar, Stockholm 1912, Bd. 24, 112.

Як бачимо, Карл XII не поспішав. Можливо, він думав, що нема чого ризикувати і можна систематично підготувати переправу, яка не була легкою. Що шведи затрималися, про це говорять різні свідки. Вейє підкреслює, що король поважно зайнявся справою забезпечення Батурина: «nahm der König sich mit allem ernst vor und gab alsobald ordre die Brücken zu Passierrung des Desna Stroms zu verfertigen»²².

Цедергельм вважає скору допомогу Батурину в тих обставинах, в яких опинився Карл XII після звороту на Новгород-Сіверський, неможливою: «В цей момент не було у нас на поготові ні артилерії, ні всього іншого, потрібного для переходу через тяжкий пас (?)»²³ в присутності ворога. Для того треба було часу і обережності»²³. Так Мазепа вже з'єднався з шведським королем, привівши, правда, дуже невелике військо. Припускаємо, що Карл XII вважав, що Батурин як добре забезпечена фортеця з сильним гарнізоном може довгий час протриматися.

Але припущення залишаються припущеннями. Факти говорять виразно, що була можливість своєчасно появитися перед Батурином бодай сильному кінному авангардові (чотири втрачених дні після з'єднання з Мазепою) і що шведський король цього чомусь не зробив.

Тільки 30 квітня ст. ст. Карл XII вирушив до Мезина на Десні і пробув тут знову кілька день, займаючись переправою²⁴. Але тепер було вже пізно. Меншиков встиг зорієнтуватися і стояв перед Батурином. 31 жовтня ст. ст. він вимагав капітуляції гетьманської столиці, яку було відхилено; 1 листопада ст. ст. почав операції проти Батурина, а 2 листопада ст. ст. зайняв штурмом Мазепину столицю²⁵.

Здається, Мазепа не був таким певним: Адлерфельд підкреслює, що український гетьман боявся за Батурин, не вважаючи його в добрім стані оборони, хоч тут і по-лишено було досить війська²⁶.

Якось навіть дивує ця зміна, так би мовити, тактичного характеру. Король, що так майстерно володів методом несподіваного, блискавичного нападу, ніби втратив певність і став поволі або з припізненням, ґрунтовно підготовлювати операції.

А тим часом Меншиков працював на легку руку, користуючись кіннотою. Він вступив в тяжкий бій з Левенгауптом під Лісною; це був експромт, але з значними наслідками, хоч і з великими жертвами для самих росіян. Незабаром він появляється на Десні і за Десною і знову ж легко наважується кинутись на таку сильну фортецю, як Батурин. Тут була й чимала доля щастя (здається, зраду Носа, який, імовірно, вказав москалям спосіб, як пробратися в батуринський замок, треба вважати реальною подією)²⁷, але й чимало ризика, в яким виявила себе енергія та здібність до швидких, несподіваних рухів російського полководця.

---

²² Weihe, *ibid*, 17.

²³ Cederhielm, *ibid*, 159; Крупницький, Мазепа і шведи.

²⁴ В. Krupnyckij, *Mazepa und seine Zeit*, 204; Fänrik Robert Dagbok 1702–1709, Karol. Krigares Dagböcker, Lund, 1901, I., 191.

²⁵ Cederhielm, *ibid*, 162–163; Крупницький, Мазепа і шведи, 11.

²⁶ Adlerfeld, III., 373.

²⁷ Голиковъ, Дѣянія Петра Великого, III., 46–47; Н. Костомаров, Мазепа и Мазепинцы, Петербург, 1906, VI, 447–449; Н. Юнаковъ, Сѣверная война. Кампанія 1708–1709 гг., СПб., 1919, VI., 8.

Оця повільність шведської тактики — те нове, що ми маємо сконстатувати. Так само, як і Меншиков, Карл XII міг блискавичними ударами поставити ворога в цілком іншу ситуацію. Чи він на українським невідомім терені не відчував певності, потрібної для такого роду ризикованої гри, про це знову можуть бути тільки припущення. Шведи могли попередити Меншикова, не дивлячись на те, що вони на бажання гетьмана спочатку пішли на Новгород-Сіверський. Чому цього не сталося, певної відповіді не маємо.

Що Мазепа відчував потребу поспішати з допомогою Батуринові, видно хоч би з його листа до стародубського полковника Скоропадського з 30 жовтня ст. ст. 1708 р., де він радить Скоропадському разом з переяславським і ніжинським полковниками знищити росіян в Стародубі, а коли б цього не сталося, то поспішати з товаришами до Батурина (Д. Бантиш-Каменский, Источники... (1691–1722), Чтенія Имп. Об. Ист. и Древн. Рос., Москва, 1859, I., 173–175). А Цедергельм пише, що Мазепа обіцяв батуринському комендантові, що до 31 жовтня шв. ст. (себто 30 жовтня ст. ст.) приведе з собою шведську допомогу, а це, на думку Цедергельма, було цілком неможливе (Див. Cederhielm, *ibid*, 159; Крупницький, Мазепа і шведи, 8).

РОЛЯ ЗАПОРОЖЦІВ У ШВЕДСЬКИХ ОПЕРАЦІЯХ 1709 р.

Перехід запорозького війська низового на бік Мазепи і Карла XII наприкінці березня (ст. ст.) 1709 р. був подією першорядної ваги на театрі війни. Перед союзниками відкривався шлях на південь і південний схід; ставала можливою комунікація з Кримом, Туреччиною і наддунайськими князівствами: Молдавією і Валахією, що давало нагоду встановити давно вже обірваний зв'язок з королем Станіславом і генералом Крассав. З півдня навіть почався довіз поживи, якої досі бракувало шведам: вина, різного зілля й т. д.¹

Не гаючись, король вирядив посла з листами до хана і турків з пропозицією спільної боротьби проти царя. Особливо залежало Карлу XII на інтервенції кримського хана, який міг з'явитися найшвидше, бо тепер перед нами лежав відкритий шлях через Самару на Полтаву і Харків. Одночасно відійшов наказ до Станіслава і Крассав поспішати на Україну.

Поява запорожців зробила чималий ефект на шведів. Як у них в той час задивлялися на запорожців і чого від них сподівалися, передає найдокладніше Цедергельм в своїм листі до брата з 31 березня (шв. ст.) 1709 р.: «Між тим запорозька армія, що вважається у козаків найліпшою і найвидатнішою, прийняла резолюцію піти шляхом Мазепи та приєднатися до Його Кор[олівської] Величності. Для доказу своєї щирості запорожці спочатку захопили російську сторожу в 60 чол[овік], а потім розбили дощенту три козацькі полки. Полонених презентували королеві, кримському ханові й Мазепі. Тут присягли вони бути вірними і стійкими та доти не класти зброї, поки ця війна продовжиться і поки вони не будуть звільнені від росіян та не дістануть своїх колишніх вольностей, і в цім король обіцяв їм допомагати.

Вони ненавидять росіян від щирого серця, а ці останні тим більший мають страх перед запорожцями, бо в їхніх акціях приймають нераз участь і дінські козаки, і татари. Та й цареві відомо, що також і кримський хан підбадьорював запорожців до їх рішення, а це навряд чи могло статися без порозуміння з турецьким султаном. Отже росіяни не без причини побоюються чималих труднощів в наступну літню кампанію. Хай Бог дасть своє ласкаве благословення, щоб вийшов з того для Швеції вигідний і постійний мир!

Запорожцями вони називаються тому, що живуть нижче порогів на Дніпрі. Зрештою вони споріднені і належать до того ж народу, що й люди, які живуть на Україні,

---

¹ Bref från Olof Hermelin till Samuel Bark 1702–1709, Stockholm 1913, 164; Cederhielms bref till sin broder Germund, Karol. Krigares Dagböcker, Lund, 1912, VI., 172; Generalstaben. Karl XII påslagfältet, Stockholm, 1919, III., 657.

і за життєву базу їм править полтавський полк. Роками перебувають на Запорозжі і на Дніпрових островах майже тільки мужчини, щоб вправлятися у військових діях та в усім, що належить до їх трьох цехів, на які вони поділяються, а саме звіроловів, рибалок і здобичників, а правильніше сказати розбійників, які працюють або на запрошення, або скоріше на власну руку. Здобич не залишається кожному, зокрема, тільки зноситься до купи, щоб бути поділеною між всіма рівно. Свого ватага або отамана вони вибирають або скидають при кожному бажанні, але не інакше як на раді. Під час військового походу цього невільно робити, аж поки вони не прийдуть додому. Теперішній (Гордієнко) в них дуже шанований; його вже тричі вибирали на отамана, бо вони почували себе все добре під його проводом. Це поважна людина, але він мусить тримати себе майже так само як звичайні (запорозжці), що являють собою дуже примітивне і грубе товариство: необтесані, жадобливі, також і з виду п'яниці та хвальковаті, гірші від гасконців. І коли це (дійсно) хлопці, які дотримують слова, то прийдеться і нам теж саме робити і прокладати шлях для їх діяльності.

Добре відомо — як мені здається, — що коли ми захитаємо ворожий фронт, то саме запорозжці здадуться на те, щоб потім його цілковито знищити. А що ці люди (запорозжці) завжди прихилилися до гетьмана і що Мазепа присягнув дбати про них якнайліпше, то й ми присягли також їх ніяк не залишати»².

Вже перший військовий виступ запорозжців зробив сильне враження на шведів. По дорозі до шведської головної квартири запорозжцям вдалося цілком розбити три російських драгунських полки, що стояли в Царичанці під командою бригадира Кампеля. Було взято понад 100 полонених. Також заволоділи запорозжці містом Кобеляками. Ця акція значно підняла авторитет запорозжців серед населення; до них почали переходити значні гурти запорозжців і іншого люду, що покищо тільки придивлялися до подій. В розпорядженні Гордієнка було тепер якихось 15 тисяч війська; з собою привів він до головної квартири приблизно 8000 вояків. Завдяки запорозжцям поліпшилися на деякий час і стосунки між населенням і шведами. Ще більшого значення мали ці події в стратегічному відношенні: в руках запорозжців опинилася значна територія, від Келеберди і Переволочної, починаючи аж до кордонів кримського ханату³.

Після приєднання запорозжців розподіл сил був приблизно такий: на захід і північ від Полтави стояли головні шведські сили (разом з Мазепою); запорозжці, що прибули з Гордієнком, тримали лінію Ворскли включно до Переволочної, будучи в контакті з кіннотними відділами генерала Крузе (не більше двох драгунських полків), якого квартира була в Старім Санжарі⁴.

---

² Cederhielm, 172–173.

³ Н. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, СПб., 1905, Т. XVI., 672; Leonhard Kaggs Dagbok 1698–1722, Historiska Handlingar, Stockholm, 1912, Bd. 24, 124; Adlerfeld, Histoire militaire de Charles XII Roi de Suède, Amsterdam, 1740, III., 429; Д. Эварницкий, История запорожских козаков, СПб., 1897, III., 415–416; С. Томашівський, «Із записок каролінців», Записки НТШ, Львів, 1909, т. 92., 82.

⁴ Generalstab, III., 670.

Саме лінія Ворскли та її зв'язок з запорозькою територією набрали тепер важливого значення. Цар, який до цього тримався пасивної тактики, мусів переходити до наступу. Треба було перейти в наступ або проти шведів, або проти Запорожжя. Коли вже москалі не рішалися на перше, то мусив бути перерваний бодай зв'язок шведсько-українських сил на Полтавщині з Запорожжям, тим більше, що при дальших успіхах запорожців поставала небезпека, що їх слідами підуть татари або навіть і турки. Також і дінці, хоч повстання на Дону було в останній момент придушено, не були вже такими дуже певними. Теж саме треба сказати й про козацтво Правобережної України, яке саме тепер, особливо на Чигиринщині, почало ставати на бік запорожців.

Російське командування мало навіть замір перейти з головними силами до району між Ореллю і Ворсклою (Шереметьєв з московськими силами і Скоропадським стояли поки що на лінії Псла, а Меншиков коло Богодухова), але цього з огляду на різні причини не сталося. Саме це пересування москалів в районах між Ореллю і Ворсклою було бажане для шведів: як їм здавалося, воно давало їм можливість глибокого обхвату ворогом при рухові через Опішню або Будище в напрямі Харкова і примушувало москалів до вирішального бою, звичайно при відповідній активності і твердості Запорожжя⁵.

Кінець кінцем московське командування спромоглося тільки на частинну операцію: щоб послабити активність запорожців, послано було генерала Ренне з кавалерійським корпусом в 7000 ч[оловік] в район між Ореллю і Ворсклою. На початку квітня (ст. ст.) Ренне зайняв села Нехворощу і Маячку і осів на лівому березі Ворскли, проти села Сокілки. Один відділ його кавалерії (в 2 тисячі) зайняв форпост проти Кобеляк⁶.

Карл XII рішив знищити кавалерійський корпус Ренне в 7000 ч[оловік] в надії, що цим започаткуються військові операції, які приведуть до повної поразки москалів. Провадження експедиції доручено було генералу Крузе, який мав в своїм розпорядженні кілька шведських кінних полків силою приблизно в 3000 ч[оловік] та запорожців під Гордієнком в кількості понад 4000 чол. Це мав бути перший спільний військовий виступ шведів і запорожців, в яким останнім давалася нагода виявити свої бойові якості. Тим самим Карл XII виконував свою обіцянку запорожцям, що при першій нагоді піде їх проти зненавиджених москалів. Ми знаємо, що запорожці вже в будищанській договорі здекларували своє бажання негайно виступити проти ворога.

Плян операцій базувався на певних слабких сторонах позиції Ренне над Ворсклою супроти Соколог. Справа в тім, що Ренне розташував свої головні сили на свого роду півострові, який оточувала Ворскла^{VIII}. Перед собою, на правому боці Ворскли мав він село Сокілки, а позаду простягалися кочари і горби, який тільки два дефіле забезпечували відступ. Отже треба було вдарити на Ренне ззаду, зайняти ці два дефіле і відрізати йому відступ.

---

⁵ Generalstaben, III., 671, 676; порів. Н. Юнаковъ, Сѣверная война. Кампанія 1708–1709 гг., Труды Императорскаго Русскаго Военно-Историческаго Об-ва, СПб., 1909, IV., 89, 93–94.

⁶ Generalstaben, III., 676, 677.

Згідно з цим і мала бути переведена операція, якої виконання доручено було генералу Крузе. Нові Санжари, тодішній запорозький центр, стали вихідним пунктом експедиції. Тут залишено було тільки кілька слабих запорозьких відділів для забезпечення міста.

11 квітня ст. ст. запорозька кіннота силою в 500 ч[оловік] вийшла в село Сокилки, тримаючись правого берега Ворскли. Її завданням було переплисти тут Ворсклу та вдарити на Ренне в момент, коли б шведсько-запорозькі головні сили наблизилися до його табору. Це була свого роду демонстрація, щоб відвернути увагу москалів від головної операції і внести в їх ряди замішання. Головні ж сили, шведська кіннота в 3000 ч[оловік] під командою генерала Крузе та запорозька піхота під Гордієнком (4000 ч[оловік]) перейшли увечорі того ж 11 квітня ст. ст. Ворсклу біля Нових Санжар та подалися в південно-східнім напрямі лівим берегом Ворскли.

Треба було дуже поспішати, щоб своєчасно зайняти дефіле і вслід за тим несподівано вдарити на Ренне. Тому армія йшла цілу ніч і коли почало розвиднятися, була за якісь $\frac{1}{2}$ милі на північний схід від табору Ренне. Сильний туман сприяв доброму продовженню операції: москалі нічого не знали про удар, який над ними навис. Тим часом запорожці виловили кількох московських фуражирів і змогли дістати від них деякі відомості.

Саме запорожці залишилися трохи позаду, і для їх прикриття генерал Крузе розпорядився надіслати полковника Гйельма з його кінним полком та деяким підкріпленням. Це зробив він, думаючи, що саме на запорожців може впасти головний удар московської кінноти, хоч в дійсності, як побачимо далі, так не було.

В цей момент москалі почали ворушитися; помітним став рух московських кінних відділів, що стояли проти Кобеляк. Вже йшли невеликі авангардні бої з ворогом. Сильний туман не давав можливості оглянути місцевість. Генерал Крузе стратив орієнтацію і, перебуваючи на шляху на схід від Перегонівки, рішив розвернути свої сили та фронтальним порядком наступати на табір Ренне.

Якщо не помиляємося, на правому крилі стояли запорожці з частини полковника Гйельма, в середині генерал Крузе, а на лівім крилі — полковник Їлленштїерна з своїм драгунським полком. Саме це крило найбільш висунулось на північ і отримало наказ зайняти дефіле біля села Прохватилівки, що лежало на південний схід від табору Ренне. Таким чином шведсько-запорозькі сили у вирішальний момент були роздроблені і не могли бути як слід ужиті для нанесення відповідного удару.

Тим часом серед москалів почалася паніка. Генерал Ренне зібрав військову раду і рішив зробити спробу пробитися. В північному напрямі (трохи на схід від Перегонівки) послано було кілька московських кавалерійських відділів, щоб зробити демонстрацію і відвести увагу шведів від головного напрямку, в якому мав бути поведений відступ. Головні ж сили кінноти направлені були до Прохватилівки. Вони встигли вже зайняти дефіле, як тут появився Їлленштїерна з своїм полком. Шведський полковник, не вагаючись, вдарив на ворога, але з своїми слабкими силами поніс тільки втрати і не зміг стримати москалів, хоч ці думали не так про бій, як про втечу. І в цей вирішальний момент генерал Крузе не спромігся допомогти Їлленштїєрні в його завданні.

Отак шведсько-запорозька операція, на яку покладалося стільки надій, скінчилася нічим. Від москалів залишився на місці тільки табір, який доручено було сплюндрувати запорожцям. Зараз же після цієї події росіяни вислали київський і сібірський полки проти Нових Санжар, але великої шкоди вони запорожцям не зробили. В результаті операцій Ренне мусив покинути лівий берег Ворскли, але не в тім було значення задуманих Карлом XII плянів. Не вдалося основне: не було знищено корпусу Ренне, і не втягнуто росіян в вирішальний бій. Шведський король був дуже незадоволений з генерала Крузе⁷.

Найважливіше свідoctво до цього оповідання Їлленштїєрни, в той час як Нордберг, який теж дуже широко описує події, саме про співпрацю запорожців говорить неясно, так що навіть тяжко зрозуміти, чи запорозька піхота йшла лівим чи правим берегом Ворскли.

В праці Юнакова (Съверная война. Кампанія 1708–1709 гг., IV, 85) опис операцій в суті неправильний. Російські побідні реляції, якими він користувався (Труды Императорского Русского Военно-Исторического Об-ва, СПб., 1909, III, 129, 149, 150) і, можливо, Нордберг ввели його в оману.

Думки шведських істориків щодо ролі запорожців в цих операціях поділилися. Є. Карлсон покладає цілу відповідальність на запорожців, вказуючи саме на те, що вони відстали і примусили Крузе стратити дорогий час та на них чекати⁸. Стілле відкидає цей погляд, хоч не виходить з цілком правильних передумов⁹. В праці шведського генерального штабу покладається відповідальність за невдачу операцій на генерала Крузе, але все ж таки підкреслюється, що запорозький союзник не виявив достатньої твердості і дисципліни та не виправдав покладених на нього надій¹⁰.

Таке ганення запорожців здається нам все ж таки не дуже виправданим. Саме головний учасник подій, Їлленштїєрна, в загальному неприхильний до запорожців, оповідає, що запорожці були довгим маршем утомлені і залишилися трохи позаду, тим і треба було дати їм прикриття. А це в свою чергу ослабило шведські сили¹¹.

Тим часом прикриття дано, очевидно, тому, що Крузе саме з цього боку сподівався головного, опору московської кінноти. Звичайно, припізнення запорожців мусило трохи припинити шведський рух, але взагалі сполучення запорозької піхоти з шведською кіннотою для кавалерійського суттю рейду, де весь успіх залежав від швидкості рухів, здається нам, комбінацією не дуже щасливою. Віддалення між Новими Санжарами і Сокилками було приблизно 40 кілометрів¹², а рейд ведено вночі

---

⁷ Про всі ці справи див.: Kagg., 125–126; Nordberg, *Leben Karl des Zvölften*, 1746, II., 137–138; Adlerfeld, IV., 58–59; Öfversten Grefve Nils Gyllenstierna berättelse om polska och ryska kriget, Karol. Krig. Dagböcker, Lund, 1913, VIII., 80–83; Generalstaben, III., 677–681.

⁸ E. Carlson, *Slaget vid Poltava. Historiska studier. Festkrift tillagnad Carl Gustaf Malmström*, Stockholm, 1897, 23.

⁹ Stille, *Carl XII: 5 Fälttågsplaner 1707–1709*, Lund, 1908, 166.

¹⁰ Generalstaben, III., 681.

¹¹ Gyllenstierna, 83.

¹² Запорожці мусіли звичайно йти пішки, тільки дозволено було їм скласти свою зброю принаймні частину своєї зброї на вози, що були при корпусі. Див.: Gyllenstierna, 83.

обхідним шляхом на лівому березі Ворскли серед кочарів, ярів та горбів і мусів стояти не то що піхоту, але й саму кінноту¹³.

Але московське командування знайшло інший спосіб нанести сильний удар за порожцям. На наказ царя вислано з Києва князя Волконського з кількатисячним відділом московської кінноти правим берегом Дніпра в напрямі до Переволочної та полковника Петра Яковлева, який з своїми козаками спускався туди таки Дніпром. По дорозі Яковлев зупинився 16 квітня ст. ст. біля Келеберди і, з'єднавшись з Волконським, зруйнував це містечко дощенту, хоч і нечисленна запорозька залога містечка і населення ставили впертий опір. Потім обидва приступили (18 квітня ст. ст.) до Переволочної.

В Переволочній був замок з запорозькою залогою в 600 чол. В самому місті зібралось людей (мешканців і із околиць) до 2000 та був, певно, ще якийсь незначний відділ запорожців¹⁴. Команду мав в своїх руках полковник Зинець.

Чисельна перевага москалів зробила своє діло. Нордберг передає події так, неначе запорожці вийшли назустріч москалям, щоб на них вдарити зустрічним боєм, і це було причиною їх розгрому. Москалям з їх переважаючими силами без труднощів вдалося розігнати запорожців, а потім увірватися в місто та зайняти замок¹⁴.

Тим часом і Костомаров, і Яворницький, і Юнаков на підставі джерел, серед яких є дуже важливі¹⁵, згідно подають, що запорозька залога спочатку і до кінця займалася тільки обороною міста і замку¹⁶. За кілька годин Волконському і Яковлеву вдалося не тільки увірватись в місто, але й зайняти замок, не дивлячись на відважний опір запорожців і населення¹⁷, і результатом цього було жорстоке вимордування всіх, не виключаючи жінок і дітей, що попали в московські руки.

Саме тут постає питання, чи не приймала якась частина гарнізону замку участі в обороні самого міста, себто зайшла з замку до міста, в той час як друга частина залишалася в самім замку. Так можна було б пояснити версію Нордберга, але й не більше.

Чому запорожці не обмежилися захистом самого замку, який був запровіянтований на кілька днів і мав відповідні оборонні засоби, а обороняли, як видно з джерел,

---

¹³ Костомаров, а за ним Юнаков й інші подають, що в місті було 1000 запорожців, а в зимку 600. Здається, це комбінація з двох джерел: реляції Яковлева Меншикову і оповідання Нордберга (Костомаров покликається на обидва джерела). Див.: Костомаров, XVI, 677 і Юнаков, IV, 86. В дійсності Нордберг (II, 139) наводить тільки, що в замку було 600 ч[оловік] залоги — і більш нічого: з другого боку, з листа Б. П. Шереметьєва до царя (з Лубен, 24 квітня ст. ст. 1709 р.) довідуємося, що ціла залога міста була «приблизно» в 1000 чол. («обрѣталось козаковъ въ 1000») та було ще до 2000 населення (Див.: Труды Импер. Рус. Военно-Истор. Об., III, 151). Отже виходить, що 1000 чол. — це найвища кількість запорожців в Переволочній, яку можна прийняти.

¹⁴ Nordberg, II, 139.

¹⁵ Звертаємо увагу на лист Шереметьєва до царя з 24 квітня ст. ст. 1709 р., де й мови немає про те, що запорожці вийшли назустріч москалям. Див.: Труды Импер. Рус. Военно-Истор. Об., III, 151–152.

¹⁶ Костомаров, XVI, 677–678; Яворницький, III, 438; Юнаков, IV, 86.

¹⁷ Про втрату москалів говорить навіть Шереметьєв в листі до царя з 24 квітня ст. ст. 1709 р., Труды Импер. Рус. Военно-Истор. Об., III, 152.

і саме місто, — на це питання можна відповісти тільки гіпотетично: можливо, з огляду на населення, яке, ймовірно, не могло вміститися в замкові (дві тисячі населення), а скоріше тому, що замок лежав у середині міста¹⁸ і через те його залога не могла виконати головного зобов'язання, покладеного на оборонців міста: охорони запорозької флотилії, яка була біля Переволочної. Переволочна була положена — так виходить, коли кинути оком на карти України XVIII ст. — над самим Дніпром, і теоретично можна припустити, що тільки володіння містом і замком (а не самим замком, що лежав у середині міста) забезпечувало переволоцьку флотилію¹⁹.

Порушене тут питання зовсім незначне. Шведська історіографія, в першу чергу міродайна для оперативних подій праця шведського генерального штабу, ідучи за оповіданням Нордберга, закидає запорожцям необачність та легкодухість саме тому, що вони вийшли назустріч ворогові, а не обмежилися обороною замку, що було справою зовсім можливою²⁰.

Мені здається тільки одне дивним, що ні шведський король, ні кошовий не звернули належної уваги (або не орієнтувалися!) на небезпеку, яка грозила крайнім опірним пунктам січовиків з боку козацько-московської групи, що насувалася з Києва до козацьких володінь на лівому березі Дніпра. Правда, операція під Сокилками сконцентрувала всю увагу і Карла XII, і Гордієнка на корпусі Ренне, але бій відбувся вже вранці 12 квітня ст. ст.; отже було досить часу (від 12 до 18 квітня ст. ст.), щоб оцінити ситуацію на Дніпрі²¹. Саме сюди треба було вислати на допомогу значніший відділ запорожців або шведів, який разом з залогою Переволочної міг би цілком інакше вирішити справу.

Наслідки московської перемоги під Переволочною були значні. Не тільки знищено було місто і замок, але й спалено цілу запорозьку флотилію. Саме втрата флотилії болюче вдарила по шведському королеві; тоді Карл XII звичайно не думав про забезпечення відступу за Дніпро (така потреба постала щойно після Полтавського бою, і то не для шведської армії, якій було дано маршрут іти через Ворсклу до Криму, але для самого раненого короля з оточенням, для Мазепи та запорожців), тільки все сподівався приходу Станіслава з польським військом та шведським допомоговим корпусом, для переправи яких через Дніпро флотилія, безперечно, була дуже потрібна.

Під впливом цієї поразки захитався також і запорозький фронт на Ворсклі, але це була хвилева подія: січовики назабаром знову потиснули на ворога і підбадьорені королем трималися незле. У всякім разі Переволочна, хоч і зруйнована, входила й далі в обсяг шведсько-українського фронту.

---

¹⁸ Еварницькій, III., 438; дещо про укріплення Переволочної, але без згадки про замок подає В. Баскаков, «Съверная война 1700–1721 гг. Кампанія отъ Гродна до Полтавы 1706–1709 гг.», СПб., 1890, 246.

¹⁹ Можна знову припустити, що запорожці тому саме вийшли назустріч ворогові поза місто — коли прийняти цей невірогідний випадок — що цього вимагала справа рятування флотилії, якої місто і замок не могли забезпечити.

²⁰ Generalstaben, III., 690б 691.

²¹ Цікаво, що Юнаков дивується, чому шведи не допомогли запорожцям у Переволочній. Див.: Юнаков, IV., 94.

Незабаром новий удар упав на запорожців. Московське командування консеквентно переслідувало ціль знищення всіх запорозьких опірних пунктів по Дніпрі. Після Переволочної прийшла черга на саму січову фортецю. Вже в кінці квітня (ст. ст.) Яковлев отримав наказ спуститися Дніпром до самої Січі. По дорозі він знищив Старий і Новий Кодак та взагалі всі населені пункти, де тільки були запорожці.

Як видно з реляції Яковлева до Меншикова з 1 травня (ст. ст.) 1709 р., Старий і Новий Кодак, як інші населені пункти, не були боронені. Запорожці відходили до Січової централі, а населення або йшло з ними, або тікало в степи до Бога, або рятувалося на островах²².

Врешті Яковлев зостановився в Каменнім Затоні біля самої Січі (7 травня ст. ст.), отримавши вже перед тим від Волконського московську кінноту та один козацький полк на чолі з полковником Кандибою для підкріплення власних сил²³.

Саме тоді був час повновіддя: суходільний шлях з Січі до степу був заллятий водою і тому неприступний для ворога; під водою стояла навіть половина куренів на передмісті²⁴.

Перші спроби облоги фортеці і її обстрілу з віддалення кінчилися невдачею. Суттю це була війна на судах, які пробували наблизитися до Січової централі. Її можна назвати розвідувальними діями, в яких, згідно з реляцією (Яковлева), видатну участь брали російські старшини, переодягнені в козацький одяг, щоб якось непомітно наблизитися до Січі²⁵. Також і з післанцями справа не виходила: козаки приймали парламентарів з листами Яковлева нерадо (одного кинули у воду) і трималися твердо, хоч завжди відповідали, що «тримаються сторони Його Царської Величності»²⁶.

Уся проблема була в тім, як висадитись у Січі. Яковлев не знав, що робити. Але незабаром прийшла йому допомога в особі компанійського полковника Гната Галагана з своїм полком та драгунами, що сам був колись запорожцем і знав тут всі ходи й виходи, як і звичаї січового товариства.

В середині травня ст. ст. Галаган і Яковлев зробили спробу заволодіти фортецею. Вона несподівано вдалася. Галаган зумів так підвести своїх людей до Січі, що січовики, бачучи перед собою нові бойові сили, прийняли їх за татар, прибуття яких кожного дня очікувано, і втратили влучний момент для відпору. Коли їм стала ясною їх помилка, то серед них постало замішання, яке дало можливість москалям та козакам вдертися до міста та знищити фортецю і її залогу.

Цікаво, що росіяни та їх українські помічники ніде не залишилися настало. Вони вели супроти запорожців винищувальну кампанію — і дійсно січовикам завданий був тяжкий удар, — а поза тим видно було, що основною лінією царської стратегії було збереження і навіть нагромадження сил для вирішного змагання на головнім фронті.

---

²² Крестьянское и национальное движение накануне образования российской империи. Булавинское восстание (1707–1708), Труды Историко-Археологического Института Академии Наук СССР, Т. XII., Документы. — М., 1935, 397.

²³ Там же, 397.

²⁴ Там же, 398.

²⁵ Там же, 398.

²⁶ Там же, 398.

Москва була дуже задоволена зі знищення Січі. Цар радів з приводу «разоренія проклятого мѣста, которое корень злу и надѣжда непріятелю была»²⁷.

Щодо цих подій, то шведська історіографія (ми маємо тут на увазі в першу чергу працю шведського генерального штабу)²⁸ і Костомаров (а за ним Юнаков)²⁹ згідно подають перебіг і вислід операцій.

Костомаров надав знищенню Січі вирішного значення і для самих шведів. Інакше в шведській історіографії. Правда, Стілле каже, що падіння Січі було подією, подібною до знищення Батурина, тільки на меншу скалю³⁰. Зате в праці шведського генерального штабу висловлюється думка, що втрата Січі мала значення не стільки для шведів, скільки для самого запорозького війська. Результатом її було значне ослаблення мілітарної сили запорожців та втрата зв'язку з Кримом. Запорожці виявляли себе як чинник непевний і в мілітарнім відношенні — поступово маліючий³¹.

Безперечно, запорозьке військо цими невдачами було ослаблене, але все ж таки залишалося його основне ядро, яке під проводом Гордієнка було безпосередньо при шведській армії і наховувало спочатку біля 8000 вояків.

Другим наслідком подій під Переволочною і в Січі була втрата всіх укріплених пунктів на лінії Дніпра на південь від Переволочної, в яких стояли більші чи менші запорозькі залоги. Також і комунікація між Кримом і шведами була тепер значно утруднена. Але запитаймо себе: чи запорожці взагалі в стані були тримати обширну територію, що починалася від південних кордонів Січі і кінчається аж по за Ворсклою. Найбільша кількість вояків була приблизно 15000, з яких 8000 стояли до безпосереднього розпорядження — шведського короля і тільки решта могла служити і охороні цілої запорозької території, і підтриманню комунікації між Кримом та Україною. Це завдання напевно було б успішно виконане, коли б той союзник, якого весь час сподівалися і який так і не появився, а саме: татари — прийшов своєчасно на допомогу запорожцям, Карлу XII і Мазепі.

Не можна сказати, що внаслідок цих подій татарам шлях на Україну був цілком замкнений: запорожців витіснено було, правда, з лінії Дніпра, але й москалі не в стані були нічого більше зробити як тільки тримати свої старі гарнізони по Дніпру (в Каменнім Затоні й т. д.) та робити тимчасові рейди на запорозькі опірні пункти і оселі. Не дивлячись на численність свого війська, цар вважав потрібним сконцентрувати всі свої сили проти Карла XII. В праці шведського генерального штабу виразно вказується на те, що знищення Переволочної зовсім ще не означало перерви всяких стосунків між шведами і татарами, а тим більше унеможливлення прибуття татар на допомогу. Шлях татар був коли й не зовсім вільний, то не дуже загрожений москалями: він лежав саме на лівім боці Дніпра і вів через Самару до Харкова і Полтави³².

---

²⁷ Труды Имп. Рус. Военно-Истор. Об., Т. III., 177.

²⁸ Generalstaben, III., 710–711.

²⁹ Костомаровъ, XVI., 681–683; Юнаковъ, IV., 113.

³⁰ A. Stille, Tåget mot Ryssland 1707–1709. Karl XII Till 200-års dagen av hans död, Stocholm, 1918, 322.

³¹ Generalstaben, III., 710–711.

³² Generalstaben, III., 691; див. також: Mémoires de Maximilian-Emanuel Duc de Wirtemberg, Amsterdam-Leipçig, 1740, 317–318, де говориться, що саме перед полтавським боєм прибув

Облога Полтави — це був новий етап в шведських операціях на Україні. До цього часу Карл XII стояв біля Полтави, тримаючи лінію Ворскли і думаючи, що російські головні сили стануть між Ореллю і Ворсклою, себто між шведсько-українським та сподіваним запорозько-татарським фронтом. Коли показалося, що запорожці не можуть тримати значної території, що сполучувала Карла XII і Мазепу з Кримом (це ще навіть до падіння Січі), тоді він прийняв нове рішення. Він покинув лінію Ворскли на північ від Петрівки, щоб тим заангажувати москалів до переходу на правий бік Ворскли вище Полтави. Саме тепер облога Полтави почала грати важливу роль: коли цар дійсно не бажав залишити полтавську фортецю її власній долі, то мусів раніше чи пізніше перейти для її оборони на правий берег Ворскли і взагалі сконцентрувати тут свої сили³³.

Таке пересунення московських сил, по-перше, відтяжувало територію на південний схід від Ворскли (шлях Крим–Самара–Полтава) і робило цей шлях вільнішим для татар, по-друге, вело в результаті до вирішного змагання між москалями і шведами біля Полтави, до генерального бою. Отже, коли так дивитися на ситуацію, то не здобуття Полтави було Карлові XII потрібне³⁴, тільки її облога, ведена так, щоб москалів примусити до вирішальних ходів, одночасно відвертаючи їхню увагу від південного сходу.

Справжня облога Полтави (себто відкриття траншей і т. д.) почалося 30 квітня ст. ст. або 1 травня шв. ст. Десь 10 травня шв. ст.³⁵ головну шведську квартиру перенесено з Великих Будищ до Жуків³⁶, себто ближче до Полтави. З самого початку Карл XII задумав ужити для траншейних робіт біля Полтави запорожців. Про це оповідає нам генералквартирмейстер Їлленкрук, якому саме доручено було завідування технічним боком облоги. В розмові з королем Їлленкрук висловив побоювання, що ведення облоги принесе значні втрати шведській піхоті. Король відповів, що для облоги непотрібно буде занадто вживати шведів, бо на те є запорожці. «Я просив Його Величність, — каже далі Їлленкрук, — на ласку Божу подумати, чи є можливим уживати цей нарід, з яким не можна інакше порозумітися як через товмачів і який нездатний до такої роботи. Я певний, що вони втечуть від нас, як тільки якась кількість їх буде забита або праця покажеться їм важкою. Тоді мусить військо Й. В. («E. Mits folk») з втратою для себе продовжити роботу». На це король відповів:

до шведського табору один козацький полковник, післаний до бендерського сераскера, прибув з турецької ескорти і передав королеві листи від великого везіра і від кримського хана.

³³ Generalstaben, III., 703–704.

³⁴ Це розуміли в деяких випадках і звичайні вояки, як наприклад, Веїє (Wiehes Dagbok 1708–1712, Histor. Handlingar, Stockholm, 1932, XIX., 39), який твердив, що «ми до облоги Полтави зовсім не бралися цілком серйозно».

³⁵ Axel Gyllenkrooks relationer från Karl XII. 5 Krig. Stockholm, 1913, 95; Fänrik Robert Petrés Dagbok, 1702–1709, Karol. Krigares Dagböcker, Lund, 1901, I., 248.

Замкнення Полтави сталося звичайно раніше, ще в першій половині квітня. Див.: С. Томашівський, «Словацький висланник на Україні», Науковий Збірник, посвячений М. Грушевському, Львів, 1906, 326, прим. 3.

³⁶ Weihe, 41; Leonhard Kags Dagbok 1698–1722. Histor. Handlingar, Stockholm, 1912, XXIV., 128; V. Siltmanns Dagbok 1708–1709, Karol. Krig. Dagböcker, Lund, 1907, III., 311.

«Я запевняю, що запорожці зроблять все, чого я (від них) бажаю і що вони не розбіжаться, бо ми їм (за роботу) добре заплатимо»³⁷.

Як видно з джерел, до операцій під самою Полтавою притягнуто було більшу частину запорозького війська. Напевно, менше як 800 загальної кількості, мабуть, 6000 було біля Жуків (поблизу самої Полтави)³⁸ на лівім крилі шведської армії. Решта запорожців з малими шведськими відділами тримала, очевидно, лінію Ворскли. З головного запорозького обозу вислано було окремі відділи для траншейних робіт. Відкриття траншей почалося вже 1 травня шв. ст. Для цього вислано було 600 шведів і 400 запорожців³⁹.

В середині травня Карл XII рішив енергійніше повести облогу. У Петре є під 17 травня шв. ст. вістка, що в той день вжито 2000 запорожців⁴⁰. Ще 9 червня шв. ст., як подає Левенгавпт, відправлено один полк запорозької піхоти на роботи⁴¹.

Праця була нелегка: вона провадилася під постійним обстрілом з боку залоги Полтави, в умовах московських атак і шведсько-запорозьких контратак, і приносила помітні втрати і шведам, і особливо запорожцям. Фенрик Дальського полку Петре, який саме співпрацював із запорожцями, подає час від часу в своїм дневнику про втрати під Полтавою, без яких майже не обходилося ні одного дня⁴². Тільки на однім його посту 11 травня шв. ст. вбито 2 шведів і 3 запорожців⁴³, 13 травня шв. ст. — 14 з того 9 запорожців і 5 шведів⁴⁴, 22 травня шв. ст. — 12, з того 7 запорожців і 5 шведів⁴⁵.

Зрозуміло, що запорожці з такого стану речей не були дуже задоволені. Як оповідає Адлерфельд, вони не ховалися з своїми настроями: «Вони висловлювали жаль, що все тільки їх посилають на працю і ніколи шведів, і казали, що вони ж не наші раби»⁴⁶.

З другого боку, і шведські свідки, напр., Левенгавпт або Адлерфельд, визнають, що роботи ведено, головним чином, запорозькими силами, що при їх значних утратах не могло не вплинути на їх настрої. Левенгавпт підкреслює, що недостача медикаментів і всього, що потрібне для лікування, дуже ускладнило ситуацію для численних ранених⁴⁷. Звичайно, і Ілленкрук (він, як відомо, завідував траншейними роботами) з його педантичною вдачею та виразним недовір'ям до запорожців не міг поліпшити умов шведсько-запорозької співпраці⁴⁸.

---

³⁷ Gyllenkrooksrelationer, 89. Як видно з Томашівського («Із записок каролінців», Зап. Наук. Тов. ім. Шев., Т. 92, 83.), кожний запорожець одержував ½ каролінга на день. Про заплату говорять і Weihe, 47.

³⁸ Adlerfeld, III., 440; Wiehe, 47; Petrés Dagbok, 254.

³⁹ Petrés Dagbok, 248.

⁴⁰ Petrés Dagbok, 254.

⁴¹ Lewenhaupt, Enwäldets skadelga pafölgder och aggets bittra fruchter, Stockholm, 1757, 334.

⁴² Petrés Dagbok, 253.

⁴³ Petrés Dagbok, 252.

⁴⁴ Petrés Dagbok, 253.

⁴⁵ Petrés Dagbok, 260–261.

⁴⁶ Adlerfeld, III., 462.

⁴⁷ Adlerfeld, III., 445; Lewenhaupt, 334.

⁴⁸ Gyllenkrooksrelationer, 96, 107–108.

На початку червня постійні втрати так дошкуляли запорожцям, що стала потрібна інтервенція самого Мазепи, щоб вдержати їх при добрім гуморі. Старий гетьман подався до запорозького табору і виступив перед запорожцями з короткою промовою, дякуючи їм за вірність і просячи твердо триматися надалі⁴⁹.

Але звичайно на траншейних роботах запорозька співпраця не кінчалася: поперше, треба було разом із шведами постійно відбивати московські випади з фортеці. Також обстріл фортеці або терену перед нею був справою, яка цікавила також і запорожців. З своїх гарних, тягнених рушниць вони хоч і поволі, але знаменито стріляли по ворогові і робили йому значні трати. Не раз московське командування висилало військові відділи в напрямі Жуків або кудись інде, і це також ставило на ноги разом зі шведами і запорожців. Розвідка теж лежала на обов'язку січовиків (разом з гетьманськими козаками). Фуражировка завжди приводила до сутичок з ворожою кіннотою, особливо з козаками. Для комунікації з Кримом послуговувалися звичайно в першу чергу запорожцями⁵⁰.

В середині червні ст. ст. шведська армія готувалася до головного удару з москалями. Не тільки Карл XII, але й Петро I рішив довести справу до кінця. Для Карла XII наступив нарешті довгожданий момент, коли його армія могла помірятися силами з ворогом. Саме в цей час посиленої боевої готовності шведів стала помітною участь запорожців та решти гетьманських козаків у важніших шведських бойових операціях.

Та воно й зрозуміло: траншейні роботи, в яких приймали таку видатну участь запорожці, не мали вже великої ваги; натомість почались жваві локальні сутички і розвідувальна служба. 17 червня шв. ст., в день ранення короля, шведський полковник Зібот зробив випад у напрямі Нижчих Млинів, і йому на допомогу вислано було запорозький відділ під командою Войнаровського, який успішно обстріляв москалів⁵¹. Того ж дня стався напад Ренне на шведські позиції в Петрівці. В його відбитті брали участь разом зі шведами запорожці і гетьманські козаки під командою самого Мазепи, держучи фронт на правім крилі армії⁵². 22 червня шв. ст., коли шведська армія сподівалася бою і стояла в повній боевій готовості, Карл XII доручив генералові Крейцу разом з запорозьким відділом зробити випад на північний схід від Малих Будищ, щоб дізнатися про московські заміри. Показалося, що Петро I все ще не хотів приймати бою, бо московські відділи вернулися за Ворсклу в свій табір⁵³. Той же Крейц повідомляє, що 25 червня шв. ст. вислано було партію Мазепиних козаків (можливо, саме запорожців) на розвідку. Вони принесли відомості, що вся московська армія перейшла на правий берег Ворскли і цілими днями ревно працювала над улаштуванням редутів⁵⁴.

---

⁴⁹ Weihe, 47–48; порів. Siltmann, 321. Також С. Томашівський, «Із записок каролінців», 85–86.

⁵⁰ У С. Томашівського («Із записок каролінців», 84 й д.) наведено досить таких справ.

⁵¹ Petrés Dagbok, 281–283; Generalstab, III., 752–753.

⁵² Siltmann, 324; Generalstab, III., 755.

⁵³ Generalstab, III., 770.

⁵⁴ Carl Gustaf Creutz, Kurt Berättelse (як додаток до Lewenhaupt, Enwäldets skadelige påföljder), 406.

25 червня шв. ст. відбулося перегрупування шведсько-українських сил з огляду на передбачуваний генеральний бій⁵⁵. Розміщення військ перед самим боєм було, як виходить з детальної аналізи шведського генерального штабу, таке: головні шведські сили стояли на захід від Полтави; серед них українців не було. При траншеях біля Полтави залишено було декілька запорозьких відділів і невелику кількість шведів. Трохи на південь від села Пушкарівки були головні запорізькі сили (разом з гетьманськими козаками; там же був і Мазепа), значна шведська артилерія разом з обозом і щось зі шведської кінноти. Лінію Ворскли, а головню в Старих і Нових Санжарах, в Вільках і Кобеляках, тримали знову запорозькі відділи при невеликій числі шведів⁵⁶.

Оглядаючи цей розподіл сил, на перший погляд, здавалося б, що роля запорожців в самому бою мала бути пасивною. Але мусимо сконстанувати, що так або інакше на запорожців покладено було чимало завдань. Так, вони мали тримати лінію Ворскли і це було дуже поважне завдання, бо на випадок відступу єдиним шляхом для шведів залишався маршрут на Крим, а цього без володіння відповідними переходами через Ворсклу не можна було б зробити. Також і облога Полтави не могла бути кинута під час бою, щоб не дати гарнізонів фортеці виступити з флягвим ударом проти шведів. Приміщення головних запорозьких сил біля Пушкарівки (разом з гетьманськими козаками) зовсім не означало, що запорожці мали тільки охороняти обоз і значну частину артилерії, тут розташованої. Це була резерва⁵⁷, яку при потребі — на це вказує праця шведського генерального штабу⁵⁸ — можна було кинути або на шведський лівий фланг (також для відбиття московських відділів, що евентуально^x могли наступати з заходу, або на допомогу полтавській групі, що могла стежити за гарнізоном фортеці).

Перебігу полтавського бою з 27 червня ст. ст. ми оглядати не будемо. Скажемо тільки дещо про запорожців. Загально панує думка, що в бою як таким запорожці участі не брали.

Тим часом С. Томашівський звернув увагу на свідоцтво Крмана, який під час бою опинився аж на самому краю лівого крила, котре замикали запорозькі козаки, і котре було справді найбільш небезпечне, бо неприятель легкої зброї натискав на нього. «Ледве досягли ми свого крила, як багато тисяч калмиків піднесло під небеса страшенний крик і так перестрашило се крило, що воно почало відступати, але деякі надходячі шведи з витягненими мечами завернули, грозючи смертю утікачам, і тим довели до порядку»⁵⁹.

---

⁵⁵ Adlerfeld, III., 458.

⁵⁶ Generalstaben, III., 789 й д. див. також «Труды Имп. Рус. Военно-Истор. Об.», III., 182, 191, 195, 196 (трохи раніші відомості про запорожців і шведів на лінії Ворскли). В праці шведського генерального штабу так оцінюються сили: московська армія виносила мінімально 42 000, максимум 60 000; шведів було 32 450, а запорожців і гетьманських козаків 10 000, хоч і вказується, що число українських вояків залишається мало відомим (Generalstaben, III., 781–789). Коли прийняти, що гетьманських козаків могло бути найбільше 2 000, то тоді запорожців було б 8 000, — цифра, яка з огляду на їх втрати здається нам все ж трохи перебільшеною.

⁵⁷ Див. анонімну реляцію у Adlerfeld, IV., 75–76 та Hallendorf, Karl XII i Ukraina, Stockholm, 1915, 28.

⁵⁸ Generalstaben, III., 801.

⁵⁹ С. Томашівський, «Словацький висланник», 333–334.

Не виключаємо можливості — хоч це свідоцтво невоєнка Крмана покищо єдине — що якусь частину запорожців, дійсно, покликано було з резерви до участі в бою саме на лівім крилі шведської армії⁶⁰.

Трохи неясно оповідання генерала Крейца, одного з шефів шведської кінноти, підтверджує цю думку: коли шведська кіннота пробилася через передові московські редути, то їй наказано було стати на лівім крилі шведської армії. Перед нею було невелике болото, яке треба було перейти, щоб потім згідно з наказом Реншильда стати позаду шведської піхоти. Саме в момент наступу москалів на шведський фронт приїхав верхи Цедергельм з повідомленням, що деякі з наших козаків висловилися, що армія (кіннота) може обійти це болото, йдучи по другому боці села, «але я про це вже знав від різних запорожців, які мені і раніше про це згадували». Зрештою цей рух, як видно з дальшого оповідання Крейца, з огляду на різні непорозуміння, поспіх та брак часу не було виконано⁶¹.

Ми не зупиняємося тут на питанні, чи вірно Крейц передав окремі стадії бою, бо нам важливо встановити, що серед його кінноти були, очевидно, і запорожці: запорозькі поради, про які каже Крейц, треба розуміти (за оповіданням) як такі, що були дані в момент самого бою, а не перед ним.

Кінець кінцем і сама резерва не залишалася пасивною. С. Томашівський подає за Вейє (ст. 62): «Коли по головній битві король насилу втік до багажів, появились і тут вранці ворожі драгуни, але не мали відваги нападати, як тільки поставлено проти них полишених тут кінних воєвків і піших запорожців та дано до них два гарматні вистріли»⁶².

Фенрік Густав Абрагам Піпер⁶³ був саме під час бою в обозі і чув уже з третьої години ранку (28 червня шв. ст. або 27 червня ст. ст.) стрілянину, що свідчила про безпосередню боротьбу армії з ворогом. Потім постріли стало чути з більшого віддалення, що, на думку, молодого Піпера, було доброю ознакою. Але приблизно в дві години пополудні розітнулося кілька несподівано сильних пострілів, і зараз же показалася ціла зграя ворожих військових відділів на полі біля багажа. Прикриття обозу виступало проти них і примусило до відступу. Скоро після того появились перші втікачі, які принесли вістку про поразку армії⁶⁴.

Отже, ми маємо безпосереднього свідка, який твердить, що ще під час бою резерва мусіла відбивати напади ворога. Це було дуже важливе завдання, бо й сам Карл XII кінець кінцем опинився в Пушкарівці, і там же мала на його наказ зібратися решта шведської піхоти, в той час як кіннота (можливо, й запорожці) повинна була

---

⁶⁰ Можливо, для того — для пізнішої участі — і призначено було запорозьку і взагалі усю кінноту до резерви. Крім артилерії і обозу, тут дійсно була тільки шведська кіннота, за підрахунком шведського генерального штабу 2064 ч[оловік] (Generalstaben, III., 792).

⁶¹ Kreutz, Kurt Berättelse, 409–410.

⁶² С. Томашівський, «Із записок каролінців», 87.

⁶³ Здається, родич канцлера графа Піпера.

⁶⁴ Utdrag af General-Majorens Landshöfdingens och Riddarens Gustaf Abraham Pipers Lefvernes-Lopp, Ennes, II., Bilaga № 4, 282–283. Цікаво, які цифри подає Піпер про сили обозу: 6 слабких шведських полків, які навіть не давали разом 1000 ч[оловік] та 2000–3000 запорозьких козаків.

заступати шлях ворогові⁶⁵. Коли б не стримано обозу з артилерією тим військом, яке його боронило, то це була б повна катастрофа на полі бою. Як відомо, відсіля і почався відступ шведсько-українських союзників в напрямі Переволочної.

Цей відступ став справжньою трагедією для запорожців. Всі переправи через Ворсклу були в їхніх руках (разом з незначними шведськими відділами), але шведська армія котилася все далі, аж до самої Переволочної. Тут Карл XII з невеликим шведським відділом, Мазепа і значна частина запорожців переправилися через Дніпро, в той час як шведській армії дано було наказ перейти Ворсклу і йти на Крим. Але Левенгавпт, якому доручено було командування, інакше вирішив справу. Капітуляція, яку тут заключили шведи, сильно вдарила по запорожцях, які мали нещастя залишатися в Переволочній. Точка п'ята^{XI} наведеного у Крейца акту капітуляції говорила, що всі запорожці і інші «Rebellen» — «бунтівники», що були при шведській армії, мали бути видані москалям⁶⁶. Можна собі уявити — про це говорить один з шведських сучасників, Бельке⁶⁷, як москалі помстилися на тих запорожцях, що попали в їхні руки.

З другого боку, відомо, що вся втеча Карла XII і Мазепа з їх оточенням через Правобережну Україну без запорозького прикриття була просто неможливою. Втрати запорожців були тяжкі: коли з тих 8000, що їх привів з собою Гордієнко на Полтавщину, прийшла до Бендер якась половина, то це вже багато.

---

⁶⁵ Generalstaben, III., 867.

⁶⁶ Kreutz, Kurt Berättelse, 446.

⁶⁷ C. Hallendorf, Studier öfver den äldre Karl XII: 5 Historiografien 2. Ture Gabriel Bielkes Hägkomster af Karl XII, Upsala, 1901, 68.

НАВКОЛО КАЛАБАЛИКУ НА ПОЧАТКУ 1713 р.

Калабалик, славнозвісний бій між шведами з одного боку, турецькими яничарами з другого, був наслідком турецького розчарування в Карлі XII. Шведський король мав на початку 1713 р. в решті решт виїжджати з Туреччини через польську територію. Для супроводу призначив султан бендерського сераскера і кримського хана з дуже значним турецько-татарським допомогим корпусом. Приготування були поважні: купувалися коні, коло Бендер вже стояла частина турецько-татарської ескорти.

Але Карл XII несподівано припинив приготування і почав ухилятися від від'їзду. Він не мав і так довір'я ні до сераскера, ні до хана, які до нього не були приязно на-строєні (особливо хан), а тепер почув, що обидва в таємних стосунках із Августом II. І мав рацію. Бо принаймні кримський хан таки в чимсь (чи не через подарунки) заангажувався перед польським королем^{xii}. Швед бачив перед собою небезпеку потрапити в руки якихось ворожих сил. Ходили дійсно чутки, що хан і сераскер, вирушивши в похід, мали на думці передати Карла XII в руки коронного гетьмана Сенявського.

Обережність Карла XII почала колоти очі туркам. А тут у кінці грудня (ст. ст.) 1712 р. прийшла вістка, що шведська армія Штенбока, на яку турки покладали стільки надій, замість активного виступу на півночі проти росіян, підписала мирний договір. Султан розгнівався і велів арештувати шведсько-польських дипломатів в Царгороді, Функа і Понятовського. До бендерського сераскера Ізмаїла паші полетів наказ примусити Карла XII виїхати з Туреччини або вислати його в Салоніки. Про вживання сили не говорилося, але саме так і зрозуміли хан і сераскер своє завдання. Шведський король ясно розумів, що йому робиться кривда з боку місцевих властителів, і рішив зробити опір примусові. Так зчинилася знаменита війна Калабалик в селі Варниці, коло Бендер, правдоподібно починаючи з 11 лютого (н. ст.) 1713 р.¹ Карл XII з своїми драбантами і невеличким шведським ополченням зачинився в казармах, а потім в своєму будинку і борониться з усіх сил, аж поки не полонено було всіх, хто ще остався в живих, а його самого відправлено в Демотику коло Адріанополя.

Саме в цей момент цікаво кинути оком на еміграцію. Багато про це сказав уже Фельдман в своїй праці «Польща і Східня Справа 1709–1714» дещо в моїй монографії про Пилипа Орлика². Тут звертається увага тільки на деякі моменти в зв'язку з архівними даними Дрезденського Державного Архіву.

---

¹ Крупницький Б. «Гетьман Пилип Орлик», Праці Українського наукового інституту, Варшава, 1938, т. 42, ст. 93.

² [В авторському тексті у цьому місці пропуск, який підтверджує наше припущення про те, що Б. Крупницький планував повернутися до цього тексту з метою доопрацювати

Як сказано, шведи під час Калабалику опинилися самі. Це була ясна тактика і сепараскера і хана по можливості ізолювати гордого і примусити його до капітуляції. Карл XII не капітулював, але результат був той же самий. Погрозами, арештами, вилученням людей і т. д. вдалося відвести від короля і поляків і запорожців.

Тільки один поляк, полковник Урбанович, а по другій версії Грудзинський³, залишився на боці короля і бився проти яничар, що штурмували королівський будинок. В Дрезденському Архіві збереглася копія журналу [...] ^{XIII}, з якого виходить, що хан поставив ультиматум полякам, що були при шведському королеві, покинути його, бо він рішив завтра атакувати Карла XII. Спочатку вони не хотіли, але через мурзу Шеферші хан ще раз запевняв, що він не жартує. Тоді поляки, забезпечившись, що їм не стане нічого злого, перейти від шведів до нього. Залишився Урбанович, який бився на боці короля. Після Калабалику Карл XII дякував йому за вірність.

Але й сам полковник Урбанович подав дещо цікаве про події — в Дрезденському Архіві зберігається копія його листа (очевидно після подій) до свого довіреного приятеля (без назви) у Варшаву з 21 лютого^{XIV} 1713 р., де сказано: «Я наскрізь простріляний... Наші поляки покинули короля в безсоромний спосіб. Хан передав польські відділи в руки старости бобруського і перевів їх до Валахії. Станіслав знаходиться в Яссах в монастирі в чорноровому (?) арешті».

Тут, як бачимо, вказівка на дві цікаві особи. В момент Калабалику появляється нова фігура на півдні, а саме Станіслав Лещинський, польський король з ласки Карла XII. Свого часу він опинився на півночі в Померанії при армії Штенбока і, не вірячи в успіх шведської акції, готовий уже був помиритися з Августом II і зректися своїх королівських прав, з чим і виїхав у Туреччину, щоб переконати Карла XII в доцільності цього кроку. В Яссах його пізнали і арештували з наказу господаря. Але султан наказав його скоро звільнити і перевести в Бендери. Знову в руках Туреччини опинився закладник, який міг бути потрібний для політичної гри Туреччини^{XV}.

Ім'я бобруйського старости Сапеги, другої особи, названої Урбановичем, цікаво для нас не тільки тому, що він зумів підійти до хана, але й тому, що він очевидно був в ближчих стосунках з П. Орликом. Сапега недавно прибув до Бендер як прихильник Станіславської орієнтації (прибули й інші поляки, Вишневецький з Литви і т. д.), але скоро розчарувався і, розглянувшись в обставинах, почав жваві зносини з Августом II, хоч назовні видав себе по-старому за партизана Станіслава Лещинського.

Він мав значний вплив на хана і грав ролю свого роду його довіреної особи. Йому передано було і командування всіми польськими відділами, які були тут на місці. В Дрезденському Архіві є друкована реляція [...] ^{XVI}, де знаходимо дещо й про Сапегу: «Того ж (16 лютого) їздив староста бобруйський до хана, який дав йому квартиру

тексти посилань, перевірити їх правильність та правопис. Нам вдалося відтворити текст бібліографічного посилання, який і наводимо] — Feldman J. Polska a sprawa Wschodnia 1709–1714, Kraków, 1926. — S. 105 та ін.; Крупницький Б. «Гетьман Пилип Орлик», Праці Українського наукового інституту, Варшава, 1938, т. 42, ст. 93–94.

³ Цю версію подає [...] [в авторських зносках зроблено пропуск, назви немає], 1746, II., 318. Але за Урбановича свідчить і анонім. Журнал одного поляка про Калабалик, ведений з 11 лютого — 6 березня н. ст. 1713 р. Див.: [...] [пропуск назви], 1912. — Т. VI., ст. 363–375 і передмова Квеннерлітєдта, ст. XXVI.

і субстанцію... 17 (лютого) капітулював полковник Речковський (...) з усіма польськими віділами перед паном бобруйським старостою»^{xvi}. Але й інші поляки, відомі люди в Бендерах, Потоцький, Тарло і товарищі, теж пішли під опіку хана, але цей звелів їх арештувати^{xvii}.

Саме Сапега допоміг українському гетьманові, коли на нього розпалився кримський хан. Ми вже згадували в нашій книзі про П. Орлика, про поставу його під час Калабалика. З шведських джерел, видрукованих Єнсенем, постає така картина. Між українським гетьманом і ханом прийшло до виразного конфлікту. Саме під час Калабалика хан післав до Орлика одного турецького урядовця та двох мурз з запитом, кого тримається гетьман, короля чи турків і татар. На це Орлик відповів, що він прийняв протекцію шведського короля і її тримається, турецької протекції не визнає. Ця відповідь страшенно розізлила хана, так що він рішив був позбавити Орлика життя й арештувати його родину, і тільки заступництво ханового сина, султана Калги, і старости бобруйського Сапеги, врятувало його з цієї небезпечної ситуації⁴.

Також і козаки, що знаходилися в околицях Бендер, відійшли від короля. Що саме їх до цього примусило, зрештою ясно. Але ось ще одно свідцтво, а саме анонімна реляція з початку 1713 р., яка говорить про ці справи: «Всі польські магнати і козаки покинули наперед Карла XII, і з цього не можна їм зробити великого закиду, бо їм загрожували відсилкою на галери, як тільки піймають когось із зброєю в руках»^{xviii}.

Але хан, що перебрав на себе, здається контролю над всіма співробітниками Карла XII, поставився порівнююче милостиво до козаків. Навіть тих, що піймали в околицях Варшави^{xix}, залишили на волі як «друзів» і «підданих»; зате полякам в такій же ситуації загрожував полон. Тут, під Бендерами, знаходилося, здається, більшість козацтва. Принаймні одне джерело подає, що за Калабалику козаків, піших на 3 тисячі, розташовано було для прохарчування в сусідніх селах^{xx}.

Зате та частина запорожців, що стояла в Молдавії на зимових квартирах, і поляки мали значно гірше. Тут населення мстилося на непрошених гостях, а разом з ним і службові люди Господаря Маврокордато: били, брали в полон, виганяли з квартир і т. д. Жовніри Київського воеводи здебільшого повтікали під Чернівець, тут опалися і чекали вирішення своєї долі⁵. А козаки по одній версії і тут відійшли під охорону хана⁶. Поляки безперечно мали чималі втрати в людях, які попросту розбіглися, або перейшли в ряди коронної польської армії.

І тут прийшов скоро зворот. Маємо одну вказівку в так званій «[...]»: тут вже під 17 лютим подано, що хан наказав молдавському господареві трактувати польські відділи, як приятелів і дати їм [...] та поживу^{xxi}.

---

⁴ Єнсен А., «Орлик у Швеції», Записки НТШ, т. 92, 1909, ст. 132, 160–161.

⁵ Крупницький Б. — ст. 94 — [Тут автор посилається на свою власну працю, а саме: Крупницький Б. «Гетьман Пилип Орлик», Праці Українського наукового інституту, Варшава, 1938, т. 42.

⁶ [Текст першої частини посилання, яке, очевидно, передбачало посилання на іншомовне джерело, відсутній, а у другій частині зазначено, що] «польська копія листа Костянтина Бранковяна з Тарговищів від 12 лютого 1713 р.» свідчить: «Козаки саме подалися до хана».

Місцева влада, яка, видно, опам'яталася і рішила по можливості відновити старі відносини.

Саме в гарячі часи Калабалику виступає в актах ще один українець. Пан Войнаровський надумався одружитися з панею Забіліною, здається, ще таки нерозведеною, якої чоловік залишився на Україні. Шлюб відбувся 13 лютого 1713 р.^{xxii} в присутності маршала Тарло. Чомусь вийшло так, що вінчав місцевий священик. Козацькі попи не сміли, бо заборонила пані гетьманша^{xxiii}.

Знову вказівка на напружені відносини, які панували між ними, як відомо, і раніше⁷. Чи не сидів саме тепер П. Орлик в ханському арешті? Інакше розпорядження не дала б дружина.

Отак повитягали ми деякі джерельні вказівки, досить скупі, треба признатися, і про українців за часів Калабалику. Може, майбутній дослідник буде щасливіший і знайде стільки матеріалу, що буде спроможний дати повний образ козацької ситуації у дні королівської бійки з яничарами.

---

⁷ Крупницький Б. З життя першої української еміграції, Прага, 1940, Вид. Іст. Філолог. Тов., ст. 3–4 (окрема відбитка) [Безпосередньо на сторінках збірника «Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі» ця розвідка Б. Крупницького була опублікована у 1941 р., том III].

Борис Крупницький

ОСТАННІ МОМЕНТИ ПЕРЕБУВАННЯ КОЗАКІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1714 р.

Було аж чотири козацькі експедиції на Правобережну Україну за часів перебування української еміграції в Бендерах. Перша відбулася на початку 1711 р., і її провадив сам гетьман Орлик. Вона привела союзників, козаків, поляків і татар, аж до Білої Церкви, а потім прийшлося завдяки татарам завертати назад. Друга була скорше коротким набігом ніж походом і закінчилася тим, що козацькі відділи понесли наприкінці грудня (н. ст.) 1712 р. від поляків поразку¹. В люті 1713 р. знову пішло чимало запорожців з Бендер на Правобережжя і пробуло там аж до літа 1713 р., коли їх відкликано було назад, бо вони мали прийняти участь в проєктованім, але нездійсненнім поході Станіслава Лещинського в Польщу². Четверта експедиція почалася у вересні 1713 р. і була, як і третя, під командою прилуцького полковника Горленка. Тоді прийшло до дуже поважних боїв між українською і польською стороною. Про цю експедицію я писав у книзі про Пилипа Орлика³, а тепер хочу звернути увагу тільки на фінал останнього походу. Справа йде про останні моменти перебування козацької сили на Правобережній Україні. Над ними варто ширше зупинитися.

Тут могли перебувати тільки рештки самого правобережного козацтва, та й то певно таких, що пішли у гультяї. Відомо, що цар внаслідок прутської кампанії зрікся фактично зайнятої ним Правобережної України і примушений був в решті решт її звільнити. Інакше знову загрожувала війна з турками. Вже в листопаді 1711 р. фельдмаршал Шереметьєв з наказу царя пропонує генералу Ренне вступити на Правобережну Україну і зігнати ціле її населення, старшину, козаків і селян на другий бік Дніпра. Хто не захоче, того залишити в Немирові, але без хліба і сіна, щоб ворог не мав «довольства».

В середині грудня 1711 р. Ренне розташувався в околицях Немирова і Білої Церкви. Почався Великий згон населення з Правобережжя⁴. Зрозуміло, що тут не стало людей. Два роки пізніше (1713) в місті Умані всього населення

---

¹ Див. [...] 706. Лист Сенявського до графа Флемінга з 10 січня (н. ст.) 1713 р.

² Крупницький Б., «Гетьман Пилип Орлик», Праці УНІ в Варшаві, Варшава, 1938, т. 42, ст. 97 і д.

³ Крупницький Б., «Гетьман Пилип Орлик», Праці УНІ в Варшаві, Варшава, 1938, т. 42, ст. 104 й д.

⁴ Крупницький Б., «Гетьман Пилип Орлик», Праці УНІ в Варшаві, Варшава, 1938, т. 42, ст. 71.

нараховувалося 40 погорілих, серед яких панував голод. Каліновський писав в лютому 1714 р.: Україна така обезлюднена й зруйнована, що неможливо прокормити тут військо⁵.

Претендентом на Правобережну Україну виступали тепер вже запорожці — січові й бендерські та решта української еміграції, що опинилася під регіментом Орлика. Саме населення і козацтво Правобережної України було після згону аж надто слабе, щоб його голос взагалі мав якесь значення.

Яка була роля запорозького козацтва в останніх подіях на Правобережжі, в 1714 р., про це дають ясний образ два звідомлення. Одне відоме нам у формі додатку до листа великого коронного гетьмана Сенявського до графа Флеммінга, міністра Августа II, в якій під Бибережем (н. ст.) 1714 р. подається зміст реляцій каменецького каштеляна Каліновського, начальника української партії польських військ. Ось воно в перекладі з французького оригіналу: «Пан великий коронний гетьман (Сенявський — Б. К.) прибув цими днями і від'їхав в свій бережанський замок, а там отримав два листа від пана каменецького каштеляна Каліновського, начальника коронних військ у вищеназваній провінції, один лист з 15, а другий з 16 лютого (1714) з Стеблова. Саме це місто мало залогу в 1000 чоловік козацької піхоти. Його атакував один відділ кам'янецького каштеляна і взяв штурмом після досить сильного спротиву так само, як і замок, при чім ціла ця піхота була до щенту знищена. Коронні війська втратили в цій акції одного лейтенанта кавалерії, приблизно 15 драгунів, стільки ж поляків і кількох кавалерів (шляхтичів (?) — Б. К.); також були і ранені, один капітан кавалерії, кілька кавалерів, драгунів, поляків. Це сталося 13 лютого (1714). На другий день каштелян каменецький, почувши, що козацька піхота поспішає на допомогу цьому містові (Стеблові), зараз же виступив їй на зустріч. Авангард (польський) затримав їх коло Ставбурівки — і так добре, що вони були змушені до відступу. Їх переслідували до лісу, що лежав у відділенні трьох миль відсіля, і тут вони були атаковані і розбиті. На місці лишилося більше тисячі чоловік; також захоплено було допоміжні коні і обоз. Коли б не було там великих лісів і непрохідних боліт, що протягнулися більше як на 30 миль, то дуже мало хто з них мав би щастя врятуватися. В наші руки попали й три їх прапори.

Після цього одна партія з цих розігнаних бунтівників звернулася до пана фельдмаршала Шереметьєва з проханням простити їх за те, що вони були на боці Мазепи, та прийняти їх під царську руку. На це була згода, і вони зараз же вступили на царську службу. Треба думати, що й решта те ж зробить. Таким чином польська Україна незабаром буде зовсім очищена від цих бунтівників, яких найбільша частина і так була убита чи розігнана в цій акції...»⁶.

Безперечно з реляції Каліновського, хоч і як перебільшеної, ясно виходить, що козаки зазнали поразки і мусіли відступити з поля бою. Саме в Стеблові козацтво і зазнало очевидно найбільших втрат. Але їх врятувалося певно теж немало, бо вони

---

⁵ Крупницький Б., «Гетьман Пилип Орлик», Праці УНІ в Варшаві, Варшава, 1938, т. 42, ст. 106.

⁶ Див. [...] 706.

могли, за тим же Каліновським, сховатися в лісах і болотах⁷. Щодо польських втрат, то вони теж були — припускаємо — немали і очевидно ховаються в реляції каштеляна за неясними висловами «кількох», особливо щодо ранених.

Це була певно одна з головних операцій, коли не найголовніша. Треба припустити, що тут могло бути кілька тисяч козацького війська⁸. На це вказують хоч би розміри втрат, зазначених Каліновським, які звичайно треба значно зменшити, бо така уже справа з реляціями, а особливо побідними. Сам Каліновський твердить, що козаки в Стеблові ставили сильний спротив. Нещастя хотіло, щоб Каліновському вдалося спочатку розправитися з козацькою піхотою в Стеблові, а потім відігнати чи розігнати і козацьку кінноту, що спішила їй на допомогу. Результат був той, що козацтво, правдоподібно, відмовилося від прямого змагання; почався період під'їздової війни, окремими партіями.

Одне можна сказати: у усякім разі поляки не виграли вирішальної баталії. Каліновський сподівався, що незабаром ціла Україна буде звільнена або очищена від козаків, бо чимало їх подалося вже на царську службу, решта теж туди піде. Але на-вряд це могло бути масовим явищем саме серед запорожців: ворожнеча між Січчю і Москвою була аж надто сильна.

В дійсності Каліновський, а за ним в Сенявський в своїх розрахунках помили-лися. Надія на те, що козацтво під враженням поразки само собою щезне, не ви-правдалась. Про це свідчить сам Сенявський вже кілька місяців пізніше і це за-являється змістом другого звітлення, зазначеного нами вище. Він пише 24-го червня (н. ст.) 1714 р. з Бережан до Флемінга^{xxiv}: «Нічого нового на кордонах, тільки бунтівники козаки ще не приборкані. І кількість їх починає збільшуватися за рахунок тих, що прийшли з Січі, та тих, що вирвалися з-під татарської контр-олі — не зважаючи на те, що при найменшій акції вони завжди були биті. Ось зно-ву 15 і 16 цього місяця (червня) один відділ коронної армії вдарив на кілька сот чоловік, що засіли в ретраншементі, вибудованім з дерева ..., взяв цей ретраше-мент і порубав козаків на кусочки, бо нема чого інакше трактувати цю каналію, яка не має ніякої протекції. Хан запевнив мене через Шеферші бея, який супроводжає пана Шпігеля, що ні Порто, ні сам хан не мають ніякої претензії до України і що негідні козаки залишені їх власному одчаю».

Це дуже цінне джерело. Найважливіша вказівка в ньому — це про те, що кіль-кість козаків на Правобережній Україні не зменшилася, але збільшилася. Сутичка, про яку оповідає Сенявський, свідчить про те, що козаки й далі не хотіли добро-вільно залишити територію Правобережної України. Але вони очевидно перейшли на під'їздову війну (тільки кілька сот козаків в сутичці!) і оминали генеральної ба-талії, через що полякам тяжко було їх зліквідувати. З одного боку, це були козаки, що прийшли з Січі, а з другого, очевидно, ті запорожці, що гуляли на вільну руку, висковзнувши з-під татарської контролю.

---

⁷ В моїй монографії про П. Орлика (ст. 106) я не зовсім ясно сказав: «Каліновський, певно перебільшуючи, каже, що мало хто з них вихопився з тієї халепи». Дехто вихопався в ліса і болота, на що натякає сам Каліновський: коли б не ліса і болота, то мало хто врятувався б».

⁸ Каліновський каже, що в бою була найбільша частина бунтівників.

Вражає роздратований тон листа Сенявського. Справу з Правобережною Україною було полагоджено. 22 квітня н. ст. 1714 р. складено мировий договір між Польщею і Туреччиною, на підставі якого Правобережну Україну признано було, як і згідно з Карловицьким трактатом, за Польщею. Саме тому й брала Сенявського лютя на цю «каналію», що навіть тепер, в такій ізоляції вона не хотіла уступати українські землі і робила спротив, в умовах для поляків дуже нелегких, бо не було з чого утримувати на довший час коронних відділів, розташованих на Правобережжі — та воно було зруйноване.

Чи дійсно козаки, що боронили востаннє Правобережжя, не мали вже ніякої протекції? Це правда, поволі відпадала одна підозра за другою, що ще їх тримала. Тільки, може, невтомний Кость Гордієнко, що сидів в новім січовім осередку, стиха керував їх спробами утримати за собою Правобережну Україну. Він вислав не одну уже січову партію на Правобережжя, і це для нас принаймні доказ його зацікавлення справою⁹. Але певності ми не маємо.

Взагалі це був, так би мовити, час роз'їзду. П. Орлик сидів ще деякий час в Бендерах і звідси провадив останні свої дипломатичні акції в справі Правобережної України, але, як відомо, він уже в останніх днях червня 1714 р. прибув до Демотики, звідки шведський король збирався в дорогу до свого власного краю. Туди ж збирався і Орлик¹⁰. Частина його оточення (в першу чергу Герцики) їхали з ним; частина (як наприклад, Горленко, Максимович і Ломиковський) верталися додому, довіривши свою долю непевній амністії царя.

Орликова політика була, починаючи з середини 1712 р., головним чином скерована на те, щоб добитися згоди з Августом II і польськими магнатами саксонської партії в справі Правобережної України. Коли і великий везір і хан закинули думку про здобуття Правобережжя для себе і все більше схилялися до порозуміння з Польщею в цій справі, то Орлик зумів переконати і першого і особливо другого в корисності для них перебування козацтва на Правобережжі навіть під польською республікою. Орлик здобув собі навіть польського представника (в краю не одного магната) при хані, полковника Лямара, що встиг підкупити хана на користь Августа II¹¹. Відгомін цих відносин відчувається ще з писаної по-французьки реляції Лямара до польського короля з Ридзина з 26 серпня н. ст. 1714 р.¹² «Коли б я знав, що може прийти тут у нас до війни, то звичайно можна було б для її унеможливлення пустити в рух гроші, обіцяючи їх, але не занадто.

Але це без потреби, бо нема й виглядів на війну. Як виняток треба згадати один випадок, коли козаки були розбиті коронними військами на Україні, і тоді ж було

---

⁹ Крупницький Б., «Гетьман Пилип Орлик», Праці УНІ в Варшаві, Варшава, 1938, т. 42, ст. 76.

¹⁰ «Діярій П. Орлика», Праці УНІ в Варшаві, 1937, т. 17, 1937, ст. 114; Крупницький Б., «Гетьман Пилип Орлик», Праці УНІ в Варшаві, Варшава, 1938, т. 42, ст. 108.

¹¹ Шпігель, що був одним із польських дипломатів Августа II, писав до короля з Андріянополя 22 серпня 1713 р.: прийшла відомість, що Лямар з його подарунками від короля добре прийнятий ханом в Бендерах. Див. [...] 3552.

¹² [...] 3553.

доведено до відома хана, що кілька сот козацьких полонених поляки відіслали до Києва, і це страшенно його розлютило. Розлютило не те, що козаків було побито, бо зрештою кожному вільно себе боронити, а те, що їх послано до наших ворогів. І хан вже збирався надіслати 20000 орди, щоб битися проти коронного війська, і від цього відвернув хана тільки лист генерала Орлика, мого приятеля, який відраджував ханові і сам покладав вину на козаків. Це втихомирило хана. Хоч і було немало галасу, то хан і далі залишився приятелем Вашої Королівської Величності (польського короля)... Хан рекомендує милосердю Вашої Величності пана Студзинського і просить якось примістити козаків, які знаходяться під командою Орлика. Орлик готовий дати всякі забезпечення, щоб Ваша Королівська Величність не сумнівалася в його вірності».

Наприкінці, в останні часи перебування козацтва на Правобережній Україні це спільна тактика і Орлика, і турків, і хана. З факту перебування козаків в краю треба було зробити узаконення визнання їх польською владою. Козацька організація мала й надалі лишатися тут як своєрідний самостійний організм на своїх правах. Цього бажали собі і Порта і татари, граючи цим на руку трохи давніших задумів П. Орлика.

І Порта, і татари мали на оці, звичайно, власні інтереси. Справа проста: через січовиків, що осіли під протекторатом Порти і під рукою хана, можна було впливати і на їх братів, які вибрали собі осідком Правобережну Україну. Але це розуміли й поляки. Резидент Августа II в Константинополі генерал Гольц писав у своїй реляції до польського короля з 4 квітня (н. ст.) 1714 р.: «Хан може і гарно вияснює, що ці козаки, оселені на Правобережжі, будуть залежати тільки від короля і республіки (польської), але це голоси сирени, тільки й розраховані на те, щоб приспати тих, хто не знає тактики невірних...»¹³.

З польської сторони, з одного боку, оглядалися на Москву¹⁴, а з другого, дивилися з недовір'ям саме на те, що турки і татари підтримували акцію насадження козаків на Правобережній Україні під владою Августа II.

Отже поляки, хоч їх дещо в обіцянках Орлика і приваблювало, поводитися дуже стримано. Єдине, чого вдалося добитися від них на інтенцію татарського посла, — це була обіцянка польського короля (очевидно, на словах): «Коли складе мир з моїм

---

¹³ [...] 3552; Крупницький Б., «Гетьман Пилип Орлик», Праці УНІ в Варшаві, Варшава, 1938, т. 42, ст. 107. Ще з півроку тому той же Гольц писав до Флемінга з Адріанополя 20 листопада 1713 р., що хан іде слідами свого попередника і через нього певно так сталося, що Порта вимагає уступки України або якоїсь її частини ([...] 3552).

¹⁴ Див. [...] 3550: Посол граф фон Віцтум подає польському королеві в реляції з Петербургу 26 жовтня (н. ст.) 1714 р. про московські підозріння відносно зносин польського короля з татарським ханом, а далі, як він вияснював росіянам справу: «Пан Шпігель не має ніякої комісії від польського короля до хана, але про що взагалі трактував Ваша Величність з ханом, то це було не шкідливо, а корисно для його Царської Величності, бо Ваша Величність перетяг на свій бік хана, хоч і з великими коштами, за що він (хан) подбав інтереси Вашої Величності і немало прислужився для консервації миру між Вашою Королівською Величністю і Портою».

братом шведським королем, тоді призначу місце на проживання козакам; поки ж миру не складе, не можу їм того уступити»¹⁵.

Кінець кінцем це не була польська зброя, а польська дипломатія, якій вдалося покласти кінець козацьким претензіям. В момент загального роз'їзду і Орлика, і емігрантів, і самого Карла XII не стало відпорності ні у турків, ні у татар навіть у справі осадження козацтва на Правобережжі під польською владою. Порта зрікалася справи в цілому.

Саме великий везір Аді паша зробив для козаків перебування на Правобережній Україні неможливим. Навіть після замирення польська дипломатія не переставала натискати на те, щоб зроблено було порядок з козаками з турецько-татарського боку ... і свого досягла.

Сенявський пише до короля в листопаді (н. ст.) 1714 р. з приводу повороту королівського посольства з Туреччини в Польщу, що великий везір видав вкінці важливе розпорядження, а саме дав кримському ханові наказ заборонити козакам під карою смерті цікавитися «нашою Україною», себто Правобережною Україною^{xxv}.

Це був кінець. Але козацтво трималося, як бачимо, на Правобережжі аж до кінця 1714 р. Воно уступило тоді, коли вже неможливо було інакше (наказ везіра). Та й чи взагалі уступило?

Наступна доба приносить співпрацю гайдамаків і січовиків. Січова маса співчуває гайдамацькому рухові і протегує його.

---

¹⁵ Енсен А., «Орлик у Швеції», Записки НТШ, 1909, т. 92, ст. 164; Див. також: [...] 3553, де зберігається копія переговорів Шеферші бея з королівськими дорадниками, датована чомусь 16 серпнем 1714 р. Там є п. IV, де на прохання Шеферші бея призначати козакам на Правобережній Україні місцевість ([...]) для прожиття дається відповідь королівських представників (подано відповідь самого короля), яка звучить інакше ніж вище: «Коли складе мир із шведами, тоді про це (насадження козацтва) подумаємо і тоді й відповім на цю пропозицію».

Олександр Оглоблин

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ПОВСТАННЯ ПЕТРА ІВАНЕНКА (ПЕТРИКА)

I

Студії над історією повстання Петрика, що провадилися в 1920-х роках і наслідки яких були частково опубліковані у виданнях Всеукраїнської Академії Наук¹, порушили низку питань, надзвичайно важливих для історії Мазепинської доби. Справді, навколо особи Петрика та його повстання проти московського уряду й політики гетьмана Мазепи скупчилося стільки проблем політичних, економічних, ідеологічних — і все це оповите трагічним серпанком бурхливої та героїчної епохи й інтригуючою таємничістю джерел — що навіть найдрібніші й випадкові матеріали в цій справі, де дослідник нерідко мусить перетворюватися на слідчого, набували першорядного значення. Проблема міжстаршинської боротьби за часів гетьманування Мазепи², яка відкриває перспективу цілої внутрішньо-політичної діяльності гетьмана й дає багато для розуміння його тактики в справі зриву з Москвою 1708 року, і проблема міжнародно-політичної орієнтації Української держави кінця XVII — початку XVIII ст., коли в договорі Петрика з Кримом р. 1692 так міцно пов'язані були традиції Богдана Хмельницького — і політичні, і економічні (цілком слушно акад. М. Слабченко знаходив у договорі 1692 року нове potwierдження своєї давньої тези про автентичність торговельного договору України з Туреччиною 1649 року, до якого так зневажливо — й то зовсім даремно! — поставилася українська історіографія) та Петра Дорошенка з наступними міжнародно-політичними плянами і акціями Івана Мазепи й Пилипа Орлика; проблема тягlosti української державницької ідеології (ідея самостійності, незалежності й соборності Української держави в душі Хмельниччини й майбутніх державних концепцій Мазепи та Орлика), і то з таким

---

¹ О. Оглоблин, «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року», Юбілейний збірник ВУАН на пошану академіка Д. І. Багалія. К., 1927; його ж: «До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН, Кн. XIX, К., 1928; його ж: «Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика)», Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН, Кн. XXII, К., 1929; його ж: «Орлик і Петрик», Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН, Кн. XXV, К., 1929. Передруковано в збірнику ВУАН «Студії з Криму» (К., 1929), під титулом «Петрик — ханський гетьман України», й видано окремою збіркою «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», К., 1929 (вид. ВУАН).

² Див. нашу розвідку «Боротьба старовинних угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика», Записки Історичного та Філологічного факультету Львівського Державного університету ім. Ів. Франка, Т. I, Львів, 1940.

несподіваним і яскравим окресленням ідеї Великого князівства руського, звільненої від «гадяцької» федералістичної оболонки; проблема самої особи вождя повстання того загадкового Петрика, який невідомо (для істориків) звідки взявся й куди подівся (бо вже неможливо стало повторювати байку «Історії Русов» про вбивство в 1696 році людини, яка жила й діяла ще в 1711–1712 роках), який так несподівано рано й незрозуміло сильно висунув українську національно-державницьку проблему, що її згодом репрезентували Мазепа й Орлик і яка стала святою святих української визвольної боротьби на кілька століть; і ціла низка інших — меншого масштабу й значення — проблем, з яких, проте, кожна має своє значення й інтерес для історика Мазепинської доби.

Основні висновки наших студій над історією Петрикового повстання знайшли собі належне визнання в нашій історіографії. Адже ж проф. Д. Дорошенко в своїй цікавій розвідці «Мазепа в історичній літературі і в житті», пише: «Проф. Ол. Оглоблин, який спеціально займався справою Петрика, знайшов документи, які справді наводять на думку про якусь таємну причетність гетьмана до справи Петрика. В усякому разі вони встановлюють напевно, що мотив руху був чисто політичний: малося на думці скинути за допомогою Криму залежність України від Москви і створити незалежну українську державу на обох сторонах Дніпра з виразно демократичним устроєм»³. З другого боку, проф. Б. Крупницький, хоч і не погоджувався з нашою думкою про можливість якихось звуків між гетьманом Мазепою й виступом Петрика⁴, але зате в новітній своїй праці вважає, що «перехід Петрика на бік Криму в 1692 р. був, безперечно, висловом тих настроїв, які передовсім панували серед полтавської старшини і на Запоріжжі, а ширше серед чималих відповідальних кіл на Гетьманщині. Це була спроба створити українську незалежну державу за допомогою турецько-татарського світу», й що «саме завдяки невдачі Петрика, старшинський бльок зазнав рішучої поразки»⁵.

Тим більш треба пошкодувати, що загальнополітичні умови, в яких перебувала українська історична наука з кінця 1920-х років, стали на перешкоді дальшим документальним студіям над повстанням Петрика (як, зрештою, й цілою добою Мазепа) й унеможливили закінчення розпочатих в 1920-х роках дослідів і навіть публікацію (не кажучи вже про дальші розшуки) відповідних архівних матеріалів. Над темою про Петрика зависла своєрідна залізна заслона, тінь якої неминуче впала й на вільну українську історіографію, де маємо іноді спроби «забути» наслідки давно опублікованих студій й повернути історичну науку на ті позиції, де вона перебувала наприкінці минулого століття.

Прикладом цього являються деякі твердження др. М. Андрусяка в його новітній публікації — «Історія козаччини»⁶. Зокрема, др. Андрусяк вважає, що «акція Петрика була водою на московський млин»⁷. Це він виводить з того, що «те, чого він

---

³ Мазепа. Збірник, Т. І., Варшава, 1938, ст. 23.

⁴ В. Крупницький, *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)*, Leipzig, 1942, SS. 35–36.

⁵ Б. Крупницький, «Українська суспільно-політична думка в 18 ст.», «Орлик», 1947, XII, ст. 2, 3.

⁶ М. Андрусяк, *Історія козаччини (Курс викладів)*, Мюнхен, Ч. III., Ч. IV., 1946.

⁷ *Ibid.*, ст. 113.

(Петрик) не міг використати, рішив використати для себе московський уряд» (мова мовиться про «опанування мас»)⁸. Демагогічну політику на Україні московський уряд, як добре відомо, провадив задовго до Петрика, а як спромігся др. Андрусяк яскраво антимосковський рух Петрика скерувати «на московський млин» — це секрет його наукової методи. Але особливо вражає в писаннях др. Андрусяка про Петрика цілковите заперечення зв'язку Петрикової справи з акцією старшинської опозиції — з одного боку, з українськими державницькими прагненнями гетьмана Мазепи, з другого боку, др. Андрусяк пише: «... саме в тому часі бувший старший канцелярист Генеральної Військової Канцелярії Петрик Іваненко, свояк генерального писаря Василя Кочубея і полтавського полковника Федора Жученка, захотів стати при допомозі невдоволених Мазепою запорожців, козаків і татарів гетьманом. Історикові М. Слабченкові «здається», що Петрик «явився знаряддям в руках Мазепи, в його боротьбі проти Москви: тон направлених проти Петрика універсалів і так і сяк, в закликах Петрика зустрічаються слова Мазепи, звучать оберігаючи ноти». Знову ж історик Петрикового повстання Олександр Оглоблин досить необачно за доносами й пасквілями робить спершу з Кочубея⁹, згодом навіть з Мазепи промоторів Петрикового повстання, зверненого саме проти гетьмана і його протектора — Москви...»¹⁰.

Цікаво, що той же автор, очевидно, інакше дивився на Петрика р. 1939, коли писав: «Слід звернути увагу, що навіть Петрик, який повстав за гетьмана Мазепи в 1692 році, вийшов у дослідях нового його історика (Олександра Оглоблина) речником незалежної української держави, а не, як у давнішій історіографії — речником інтересів Запорозької черні»¹¹.

Оцінка Петрикового руху в новітній праці др. Андрусяка щільно пов'язана з його концепцією діяльності гетьмана Мазепи, автономічний характер якої перед 1705 роком др. Андрусяк рішуче заперечує¹². На жаль, цю свою концепцію др. Андрусяк обґрунтовує не в спосіб наведення власних фактів, а голослівно заперечуючи факти, подані іншими дослідниками й безпідставно знецінюючи вказані ними документи. Не «необачно» й не за «доносами й пасквілями» (до речі, історик не має права цілковито нехтувати навіть такими документами, застерігаючи, звичайно, суворо-критичне ставлення до них) виснували ми свої твердження (Кочубей) і припущення (Мазепа) щодо справжніх джерел і промоторів Петрикової акції. Відповідні матеріали опубліковано в наших розвідках 1920-х років, мабуть, добре відомих др. Андрусякові. Новітні матеріали, що їх частково подаємо тут, тільки стверджують наші давніші міркування про роль Кочубея. Про участь

---

⁸ Ibid., ст. 113.

⁹ Підкреслення скрізь наше.

¹⁰ М. Андрусяк, *op. cit.*, ст. 111.

¹¹ М. Андрусяк, «Українська історіографія», Праці Українського наукового інституту в Америці. I. Збірник: Сент Пол–Мюнхен–Прага, 1939, ст. 10.

¹² М. Андрусяк, Історія козаччини, ст. 120.; Див: М. Андрусяк, «Лицем до історичної дійсності (До причини неувінчаності українських державних змагань)», Альманах Наступ. Ідеологічно-історичний збірник, I, Прага, 1941, ст. 94–95.

Кочубея в справі Петрика категорично каже сам гетьман Мазепа. Про участь Мазепа в справі Петрика каже Самійло Величко. Але писання Мазепа й Величка не можна вважати за «доноси й пасквілі», як це, справді, досить необачно робить др. Андрусак.

II

Тим важливіші нові документальні матеріали, що стосуються до повстання Петрика. Зокрема хочемо спинитися тут на двох документах (один з них був опублікований під час останньої війни, року 1940 й не міг тому звернути на себе увагу дослідників; другий і досі ще не виданий) які кидають нове світло на обставини Петрикової справи.

Перший документ походить з архіву Меншикова (з тої частини його, що знаходиться в Рукописному відділі Всесоюзної бібліотеки ім. Леніна, бувш. Румянцівського Музею, у Москві) й опублікований (не дуже справно) проф. Г. П. Георгієвським в грудневому числі московського «Исторического журнала» за 1940 рік¹³. Це оригінал листа гетьмана І. Мазепа Меншикову, писаного десь у середині (чи другій половині) березня 1708 року, під свіжим враженням вістки про донос Кочубея та Искри. Зважаючи на великий інтерес цього листа й неприступність видання, де він був опублікований, наводимо його текст.

«Известую вашей княжой светлости для информации, — писав гетьман, — что Кочубей исконный мой есть враг, который от начала уряду моего хлопотливого гетманского всегда мне был противный и разные подо мною рвы копал, советуя непрестанно з враждебниками моими, яким уже инным давно, а инным в недавнем времени поумирали и ищезли. Писал он на мене пашквильные подметные письма, а будучи писарем енеральным, имеючи у себе печать войсковую и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокгричной болезни^{xxvi}, не всегда могу подписовати листов и универсалов, поывадал был лживе некоторые, под именем моим рукою его подписанные и под печатью восковою, письма. За какое проступство велел был я его за креп кой взять караул.

Потом и в другой раз он же Кочубей, по приказу моему, взят же был за караул в той власне час, як блиский его кривный проклятый Петрик до Орды Крымской передался и великой мятеж в народе малороссийском учинил, о котором были невозможны сведытели, от полковника Миргородского присланны, что его он Кочубей з Жученком, тестем своїм, на тот час бывшим полковником Полтавским, до Сечи и до Крыму выправили¹⁴. А Искра, свояк Кочубеев, который родные сестры держал, что я по указу е. ц. в., за явную его Искры змену, за согласнее з каймаканом

---

¹³ Г. Георгиевский, «Мазепа и Меншиков. Новые материалы», Исторический журнал, 1940, № 12, ст. 80.

¹⁴ Таким чином, цілком стверджується бодай в цій частині сучасне оповідання полтавського козака (згодом ченця) Петра Порваницького попові С. Пекалицькому (у Москві) про те, що у зв'язку зі справою Петрика, «Кочубей взят в замок за караул», Московський Архів Міністерства Юстиції, стовпці Малоросійського Приказа, № 6030/219. Див. нашу працю «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», К., 1929, ст. 45, пр. 3».

Перекопським и частые пересылки подарков и писем до начальников Крымских, по чолобितью всех полчан полтавських, отставил его от полковничества Полтавського, завзял на мене вражду и злобу, которую и на полковничестве будучи, внутр таил, и хотя его Искру указал был его ц. в. сковав тогда ж присвела ... на Москву, однакож я своим предстательством заступил оного¹⁵. За якое мое милосердное теперь мне награждается.

А свободными я их, Кочубея и Искру, учинил от достойной казни по многому и неотступному прошению многих духовных и мирских особ, наипаче же на моление слезное отца пастыра и благодетеля моего великого, блаженной памяти митрополита Киевского Варлаама¹⁶, и покойной матушки моей, также милосербствуя о жонах и детях, плачущих и рыдающих, обаче ныне весма недостойных явились помилования».

Цей дуже цікавий документ заслуговує на спеціальну увагу дослідників Мазепинської доби, особливо тому, що він дає цілу історію взаємин Мазепи й Кочубея¹⁷ звичайно, в освітленні Мазепи й то за надзвичайних обставин 1708 року, й мовляв, з власних уст гетьмана стверджує, що в українських урядових колах того часу вважали за безсумнівну причетність Кочубея до справи Петрика¹⁸. Недарма український посланець до Москви Юрій Харевич казав (1691 р.), що «на Украине говорят, что он (Петрик) на Запороже збѣжал с вѣдома генерального воскового писаря Василия Кучюбѣя... і знатно де совершенно, что тот побѣг Петрушкин на Запороже учинился с вѣдома Кучюбѣева»¹⁹.

Це була офіційна версія українського уряду, хоч звичайно не призначена для широкого загалу — й разом з тим це була публічна опінія, яка з тих же причин не могла в свій час знайти собі офіційного підтвердження.

III

Другий документ вводить нас в інтимне коло старшинських взаємин кінця XVII — початку XVIII століття. Це оригінал листа полковника Київського Костянтина Мокієвського до гетьмана Мазепи. Лист немає дати, але, поза всяким сумнівом, його написано між 1700 р. і лютим 1701 року. Зважаючи на те, що цей документ не опублікований і взагалі невідомий історикам Мазепинської доби, наводимо тут його повний текст. Мокієвський писав гетьманові:

«Милостивый мой Добродѣю! Якъ сталемъ на том полковництвѣ Киевскомъ з ласки Вельможной Вашей, нѣкгда радостного собѣ мешканя, якъ поводится

---

¹⁵ Див. нашу розвідку «До історії української політичної думки на початку XVIII ст.», Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН, Кн. XIX., К., 1928.

¹⁶ Отже, звернення Кочубея до митрополита Варлаама Ясинського в червні 1692 року, в листі, що його наводить Величко (Літопис С. Величка, К., 1855, Т. III., ст. 123) дало певні наслідки.

¹⁷ Про історію взаємин Мазепи й Кочубея див.: «Ескізи», ст. 34–51.

¹⁸ А втім, ще в червні р. 1691 гетьман Мазепа казав московському посланцеві дякові Олексі Нікітіну, що «Петрушка совершенно побежал с ведома Кучюбеева», Моск. Арх. Мин. Юстиції, Кн. Малорос. приказа, № 62, опис, червень. Див.: «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», ст. 30.

¹⁹ Ibid, 29.

в людей, не зажилемъ. Але все журба за журбою, скорбь по скорбе, если до Батурина ку Велможности Вашей виежджу, то якъ нарочень не могу смѣло ку Велможности Вашей вступить. З Батурина кгда до дому поворачоюсь, завше слезами не облившись не виеду. В дом свой приехавши, не проживу недель двохъ трьохъ заразы од Велможности Вашей и бѣгутъ писма строфовалніе ку мнѣ в невинности моей, и щастливый тотъ листъ, якій бы мнѣ не былъ з конфундовани-ем або з якимъ лихомъ. Веселе кгда было у Пана Стольника, Довгополій, напавши на мою жону при людехъ многихъ зневажалъ якъ хотѣлъ, курвою называлъ и иншими ущипливыми словами домовлялъ, що мы обы слезами кровавыми обливаясь скаржилемъся Велможности Вашей не поеднократно, якую жъ справедливость одержалемъ, але еще з большимъ жалемъ одхожу и одходимемъ. Келѣхъ церковный у Кобижчи злодѣй укралъ, а Довгополый направилъ замковыхъ, которые приехавши коня моего доброго з станѣ (sic!) взявши, поти ездили, поки в нѣвецъ его обернули, толко живого прислали издохъ; а я за его далемъ золотыхъ сто. А другого коня у войта взяли и той издохъ. Реестръ эксцессовъ Довгополого пополненныхъ в полку моемъ посылаемъ до Велможности Вашей, а Велможность Ваша приобещалисте вислати на инквизицію: теда не прислали, и минулось такъ; а Довгополый з того еще далѣй розширается. А ежели що я неправдивого доносилемъ Велможности Вашей, безъ мене теперь рачте росказати вывести инквизицію. Панъ Судя Енеральный Великоднихъ святъ запросивши мене в домъ свой при полчанахъ Полтавскихъ и моихъ полчанахъ всѣ рѣчи минувши, сталъ мнѣ домовляти накиданиемъ на полчанъ моихъ рѣпу, капусту и иншие чинить долегливости и кривди, богатствомъ нѣякимъ допиналъ. И выбѣгши з комнаты Тимчиха з направи панѣ Судиной, так мене безчестила погаными словами же з великого жалю моего и стыду слезами обливаючись, не памятаю якъ з его дому выйшолъ. Велможность Ваша рачте з ласки своей панской написати до велможной добродѣйки, нехай жона моя реестръ подасть, якъ панъ стольникъ, чили его старости шкоде починили в кгрунтахъ и иншихъ рѣчахъ в селе Коровинцахъ жонѣ моей належныхъ; лѣсов три зрубавъ, греблю спустошивъ, стави позловлювалъ, греблю иншою ставъ перенявъ, меди, пива з ліоуху повикидалъ, дворъ спаливъ, жидокъ коня взялъ, который стоявся болшей талярый ста, проса насѣляли, на которое орали якъ на сто день, все казал товарами зпасти и зпасли; и иншие мои бѣды, которые од ихъ поношу и терплю не могу и виписати.

Такъ то мнѣ нагорожается за мои одваги кривавые и несносные праці военные. А що Вельможность Ваша пишете, же лишнее говорю, — памятую кгда посылалисте мене на Москву з иншими полковниками, дали мнѣ інформацію и инструкцію що говорити и чого добыватись словесно, и я былъ того вымогъ и позволено намъ говорити: теда панъ полковникъ Гадяцкий, не справуючись ведлугъ інформації Вельможности Вашей, положивши в Поселскомъ дворѣ инструкцію, мовилъ так: намъ що говорить мужикумъ? Я на его слова одозвалемъ: коли ти мужикъ, а я не мужикъ, козакъ. А онъ отповидѣлъ: ты шляхтичъ, а не козакъ. А я знову мовилъ: естемъ шляхтичъ, а ти перехристъ, жидовский сынъ. Теда потомъ запитава Лев Кириловичъ: для чего на тебе не милостивъ панъ гетманъ и не написалъ в першихъ тебе, да написавъ пана полковника Гадяцкого, а чулисмо завше твою

одвагу рицерскую и працу и ты в насъ перший в статьяхъ полковникъ? Теды отказаль панъ Украинцевъ: для того не писано, бо есть кривный пану гетману. И знову Левъ Кириловичъ запиталь: для чого ты грамоти Перекупской посылки не взялся собѣ на маетности якъ тебе давано? Теды я одказалемъ: безъ вѣдома велможного пана моего не могу и не смѣю братии и мнѣ безъ маетностей волно у добродѣя моего взяти всего доброго, якъ коней, такъ грошей, такъ суконъ, и що ли колвекъ по-требно не боронить мнѣ. И Левъ Кириловичъ самъ вымолвилъ: правда чулисмо и мы, же панцирь якийсь добрый взялся у пана гетмана и панъ гетманъ писалъ и казалъ, жебы отдалъ, и не далесь; и в жартъ обернувшись предъ всеми по плечу моему вдарилъ: иншихъ, мовить, перебили, поламали, а ему ничего не вичинилъ, такой воръ, и не смѣлъ ему говорити за панцирь панъ гетманъ. И знову часу того ж былисмо у пана Украинцева з Винѣусом; и питається мене панъ Украинцевъ: якимъ способомъ одъ васъ Петрик утіок? Отказалемъ я: питайся в. м. пана полковника Гадяцкого и Полтавского, у нихъ былъ з жалованиемъ, они знают о его втеканю, а панъ Винеусъ у мене былъ з жалованиемъ, я своего встерѣгль, в жартъ мовилъ. И потим мовить панъ Украинцевъ: знаете вы хто его выправилъ? Одповидѣлемъ: вашъ же Михайло той который полковникомъ Гадяцкимъ былъ и в змѣнѣ якъ у васъ, такъ и в насъ оказался. Хиба той, мовилъ пан Украинцевъ, Михайло намъ много приобещалъ денегъ, где бъ онъ тие денги бралъ; у васъ бы бралъ да ордѣ давалъ; для чого жъ бы то такъ было? Одповидѣлемъ: хотѣлъ у васъ якъ бы то булаву до-стати, а потимъ и вами такъ бы трусилъ якъ самъ хотѣлъ: и Топольницкий нехай признаеть, якая мова была о пану Судіи, а я якъ себе самого, такъ оного вымовлялъ и во всемъ ексузовалъ; а ежели бы я зналемъ такую его звѣчливость до себе одъ пана судіи присіпалемъ бы пороху до стѣрки^{xxvii}. К. Мокієвський»²⁰.

Лист не має дати, але час написання його встановити не важко. Посольство до Москви, про яке йде мова, відбулося р. 1696²¹ після відступу татар і Петрика з Лівобережної України в кінці січня того року²². Але лист Мокієвського був написаний значно пізніше. В ньому згадується про весілля «пана стольника», себто племінника гетьмана — Івана Обидовського полковника Ніжинського, яке відбулося з донькою Василя Кочубея — Ганною в січні року 1698²³. Далі, в листі мова мовиться про Кочубея, як генерального суддю, — він став ним року 1700²⁴. Нарешті, про Обидовського

---

²⁰ «Древлехранилище РСФСР», Архів Міністерства Закордонних справ, «Малоросійські подлинні акты», Ч. 825 (810). Подаємо тут цей документ з копії, зробленої в середині XIX ст., що знаходилася в 1920-х роках в Центральному Архівному Управлінні УССР.

²¹ Д. Эварницкий (Яворницький). Источники для истории Запорожских козаков, Т. II., Владимир, 1903, С. 1226. На чолі посольства стояли полковник Гадяцький Михайло Борохович, полковник Київський Костянтин Мокієвський і полковник Переяславський Іван Мирович (ibid). До складу посольства входив, очевидно, й Топольницький, свояк гетьмана Мазепи.

²² О. Оглоблин, «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», ст. 59.

²³ Н. Костомаров, «Исторические монографии и исследования», Т. XVI. «Мазепа и Мазепинцы», СПб., 1885, ст. 217; В. Модзалевский, «Малоросійський Родословник», Т. III., К., 1912, ст. 695.

²⁴ Летопись С. Величка, Т. III., К., 1855, ст. 553–555; В. Модзалевский, «Малоросійський Родословник», Т. II., К., 1910, ст. 525.

говориться, як про живу людину, — він помер у лютому р. 1701²⁵. Отож, лист Мокієвського був написаний десь у 1700 — на початку 1701 р.²⁶

Значення цього документа далеко виходить за межі тих фактичних відомостей, які він подає. Насамперед відкривається яскрава картина міжстаршинських взаємин і тої ворожнечі, яка роз'їдала їх в кінці XVII — на початку XVIII ст. З одного боку, Костянтин Мокієвський, старого шляхетсько-козацького роду, полковник Київський, «крівний» гетьмана (по матері його Марії-Магдалині, народженій Мокієвській), один з визначних представників вищої української старшини, хоробрий полководець («руський Гектор») і щедрий меценат української церкви²⁷. З другого боку, родина генерального судді Василя Кочубея, «первенствующої по гетьмані особи» посвоячена з гетьманом через шлюб Обидовського з Кочубеївною, — та її прихильники. Між Мокієвським та його дружиною²⁸ — і Кочубеями точилася велика ворожнеча й боротьба, яка не раз набирає форми публічного скандалу. Причини цієї ворожнечі (принаймні зовнішні) доволі дріб'язкові. Це — різні чвари між Мокієвським і Довгополим²⁹ (видимо, близьким до Кочубея та його родини) й маєтково-господарчі суперечки між жінкою Мокієвського й Обидовським в селі Коровинцях. Ці суперечки й сварки, врешті, створили нестерпне становище й викликали інтервенцію з боку гетьмана.

Позиція Мазепи була дуже делікатна. Тут перепліталися й інтереси державно-політичного порядку й родинні та особисті взаємини й почуття. І Мокієвський і Обидовський були близькими родичами гетьмана. Але в Мокієвського було багато ворогів, і доволі впливових та активних. А за Обидовським стояла родина Кочубея з її численною парентелою й клієнтелою, де всім і всіма командувала владна й честолюбна генеральна судіївна — Любов Кочубей.

Ця обставина особливо ускладнювала справу. Гетьман Мазепа не міг не цінувати Мокієвського, людини заслуженої «одвагами кривавими й незносними працями воєнними», а до того ще вірної й відданої гетьманові й своєму родичеві. Бо з гіркого досвіду своїх давніх відносин з Кочубеєм та Кочубеїхою Мазепа аж ніяк не міг цілком довіряти й сприяти їм³⁰, і це, звичайно, ураховував Мокієвський, апелюючи

---

²⁵ Н. Костомаров, *op. cit.*, ст. 243.

²⁶ Цей лист Мокієвського, мабуть, стоїть у зв'язку з документом, опублікованим у II томі «Источников Малороссийской истории» («Чтения в Обществе истории и древностей российских при Императорском Московском университете», 1859, I) під явно неточною назвою «Извест Киевского Полковника» (очевидно, 1701 р.). Див. Н. Костомаров, *op. cit.*, ст. 243.

²⁷ Див. В. Біднов, «Марія Магдалина, мати гетьмана Мазепи» (Мазепа. Збірник, Т. I., Варшава, 1938), ст. 35; М. Андрусак, «Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч» (Мазепа. Збірник, Т. II., Варшава, 1938), ст. 76.

²⁸ За даними ак. М. Возняка («Хто був автором Літопису Самовидця», ст. 63) дружина Мокієвського Анастасія Зеленська померла р. 1695. Можливо, що Мокієвський був одружений двічі, але хто була його друга жінка, нам невідомо.

²⁹ Не зовсім ясно, про якого Довгополого тут іде мова. Можливо, що це був Клим Довгополий, згодом (1711 р.) генеральний суддя за гетьмана Пилипа Орлика (Н. Костомаров, *op. cit.*, ст. 624, 640, 677, 682.)

³⁰ «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», ст. 39–51.

до гетьмана. Але ж гетьман, як голова держави, передусім мусив зважати на державну рацію стану. Він намагається залагодити цей прикрий і шкідливий для українських державних інтересів конфлікт між двома представниками вищої старшини. І ось тут приточилася справа, яка дала підставу гетьманові докорити Мокієвському, що він «лише говорить», і то там, де не треба. Гетьман, очевидно, пригадав (або мав це на оці), що коли Мокієвський був послом у Москві р. 1696, він нібито говорив московським вельможам і високим урядовцям про причетність Кочубея до справи Петрика. Отож, Мокієвський в своєму листі до гетьмана, що ми його навели вище, розповідає, як воно, справді, було в Москві.

Ця частина листа має величезний інтерес. З одного боку, вона дає новий причинок до історії повстання Петрика, яке в українських і московських колах того часу звичайно пов'язували з ім'ям Кочубея³¹. А з другого боку, лист Мокієвського подає дуже барвистий малюнок московсько-українських взаємин того часу — і політичних, і побутових, — головне, намагання московського уряду (який, безперечно, був добре поінформований в українських справах і відносинах) внести дальший розбрат у кола української вищої старшини, розсварити її ще більше між собою — й посіяти в неї недовір'я й незичливість до гетьмана. Московські дипломати прагнуть викликати українських представників на одверті розмови, випитують в них українські політичні таємниці. Зокрема, їх цікавить справа Петрика й участь у ній Кочубея. Не треба забувати, що розмови, згадані в листі Мокієвського, мали місце р. 1696, коли давно був досягнутий певний компроміс між гетьманом і старшинською опозицією в особі Кочубея, й Мазепа, який р. 1691 казав московському послові, що «Петрушка совершенно побегал с ведома Кучубеева і полтавського полковника» (Ф. Жученка)³², згодом у своїх зносинах з Москвою вже не повторював цієї версії й, очевидно, намагався вигородити й оборонити Кочубея, а це не могло не викликати певної підозри в Москві і щодо стабілізації внутрішніх старшинських взаємин, і, можливо, щодо причетності самого гетьмана до справи Петрика, який ще довго був сіллю в очах московської політики. Московські дипломати знали, кого розпитувати. Чи Мокієвський «присипав порошу до сірки», чи, справді він Кочубея «вимовляль во всемъ екскузоваль», годі сказати, не маючи інших джерел, крім його власного спростовання. Але треба визнати, що московські зусилля не пішли на марне. Українські послы, на очах у московських урядовців, сваряться між собою; одні з них готові прислужитися Москві, інші (в данім разі Мокієвський говорить про самого себе, й думаємо, що тут йому можна повірити) свідомо й гідно протестують проти цього негідного угодовства. А з боку дивиться самозадоволене обличчя Льва Кириловича Наришкіна, начальника Посольського Приказу, що як (х)tertius gaudens, з цинічною брутальністю хлопає по плечу українського посла. Ця побутова деталь московсько-українських дипломатичних стосунків більш, ніж довгелезні стовбці московських архівних документів, промовляє про характер московської політики щодо України.

---

³¹ Докладніше про це — «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», ст. 6, 11, 29–31.

³² «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», ст. 30.

Але над усім цим височить державна мудрість гетьмана Мазепи, який, тамуючи слушне недовір'я й особистий біль, заподіяний поведінкою старого друга й однодумця Кочубея, прагне за всяку ціну, в обличчі Москви та її нового політичного наступу на Україну в умовах Північної війни, зберегти єдність української державної політики й залагодити старшинські конфлікти. Це була засада Мазепиної політики, засада, що її не захитала навіть зрада Кочубея та Іскри в критичний момент української історії.

IV

«Останні літа Петрикові темні для нас» — писали ми в розвідці «До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» (р. 1928), констатуючи, на підставі безперечних документальних матеріалів, що всупереч традиційній версії старої української історіографії, Петрик був живий ще року 1700³³. Дальші досліді наші встановили, що він жив і діяв на терені т. зв. «Ханської України» ще року 1712. Зокрема його ім'я згадується в донесінні фельдмаршала Б. Шереметева Сенатові р. 1712 поруч з ім'ям гетьмана Пилипа Орлика, як один з небезпечних осередків анти-московської акції. Беручи до уваги також «ідеологічну спорідненість конституції 1710 року Орлика й трактату України з Кримом р. 1711 — з аналогічною угодою Петрика р. 1692», ми висловили були думку про можливість участі Петрика в акції Орлика³⁴.

Остання думка викликала поважні заперечення з боку найкращого знавця діяльності Пилипа Орлика — проф. Б. Крупницького. В листі до нас з 29. XI. 1942 року проф. Крупницький писав: «Між іншим в справі Петрика хочу звернути Вашу увагу на одне джерело, якого Ви не використали у Вашій праці «Орлик і Петрик». Це «Военно-Походный Журнал 1711 и 1712 гг. фельдмаршала Б. П. Шереметьева» (СПб., 1898, під ред. А. З. Мишляєвського). На сторінці 114 журналу під датою 29 грудня 1711 р. Київ — подається: вахмістр Петро Безобразов, який саме 29 грудня 1711 р. вернувся з Бендер, показав: «Какъ онъ ѣхалъ изъ Бендеръ чрезъ мѣстечко Дубосары, гдѣ обрѣтается Петрик (который якобы учиненъ по указу отъ Порты надъ тамошними обывателями гетманомъ), и съ вышеупомянутым посланнымъ съ нимъ конвоемъ у него ночевалъ. Который ему говорилъ, дабы донестъ генералу фельдмаршалу, чтобы повелѣлъ 4-хъ человѣкъ, которые посланы были къ Бреславскому полковнику Иваненку и задержаны, отпустить, понеже никакой вины оные не имѣють. Буде же не будутъ отпущены, то конечно со стороны турецкой принято будетъ за противность и задержаны (будуть) отъ войскъ Царского Величества курьеры, посланные къ посламъ».

Друга вістка там же ст. 123 (дата 31 січня 1712 р. з Києва відомості генерала Ренна) згадує вже Петрика в зв'язку з Орликом: «Пишетъ намъ нашъ сотникъ рашковскій

---

³³ Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН, Кн. XIX. Передруковано в нашій книзі «Ескізи з історії повернення Петра Іваненка (Петрика)», Київ, 1929, ст. 56–60.

³⁴ О. Оглоблин, «Орлик і Петрик», Записки Історично-Філологічного Відділу УАН, Кн. XXV. Передруковано в збірці «Студії з Криму» (К., 1929) і в нашій книзі «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», К., 1929, ст. 61–65.

Якубовській генваря 20 дня ... О московскихъ купцах слышал онъ, что консилиумъ чинятъ, дабы имъ отъ войскъ шведскаго короля и воеводы Кіевскаго по дорогамъ вреду не было. Измѣнникъ Петрикъ ѣздил до хана самъ бить челомъ, чтобъ Орликъ и кошевой съ войскомъ пошли къ Яссамъ».

«Отже, помагав Петрик Орлику, чи не помагав? Я думаю — продовжує проф. Крупницький, — що скоріше не помагав. Коли він справді був якимсь «гетьманом» дубосарським, то Орлик являвся для нього конкурентом, й то таким, який йому сидів прямо на карку. Дубосари лежать на Дністрі, вище Бендер, а в Бендерах саме знаходилися і Орлик, і більшість запорожського війська. Отже, в тилу Петрика! Зрозуміло, що Петрик просив хана перевести Орлика і запорожців до Ясс В січні — лютим 1712 р. значна частина запорожців таки перейшла до Ясс, що лежало в інтересі Карла XII і поляків орієнтації Станіслава, а не Орлика (див. мою моногр. про Орлика, ст. 82). Акція Петрика йшла по лінії інтересів шведсько-польських, а не Орликових. Про співпрацю говорити тяжко, скоріше про конфлікт».

«Припущення, що Петрик в 1714 р. міг піти за Орликом в Швецію, невірогідне. В шведських джерелах, які я знаю, нема й сліду про те. А Петрик все ж таки був помітною особою і серед Герциків, Нахимовських, Мировичів й т. д. кинувся б в очі».

Матеріали, подані проф. Крупницьким, справді, дуже важливі (вони не були відомі нам раніше)³⁵. На підставі цих нових даних, мусимо переглянути нашу давню думку про можливість співпраці Петрика й Орлика. Але передусім треба з'ясувати одне немаловажне питання. Проф. Крупницький у своїй монографії про гетьмана Івана Мазепу, спираючись на «Журнал» Шереметева, висловив думку про те, що р. 1712 Петрик жив у Дубосарах «мабуть, вже давно як приватна особа й без жодного значення для тодішніх українських подій»³⁶. Ще гостріше ставить питання др. Андрусяк у згаданій вище праці. Він пише: «Історик Петрикового повстання Олександр Оглоблин досить необачно ... з туманних вісток в одному літописі і в звіті московського фельдмаршала Шереметева з 1712 р. висновує співпрацю Орлика й Петрика після смерті Мазепи; тимчасом вже з 1698 р. маємо лист «гетьмана з ханської ласки» Івана Богатого до Мазепи з зазивом зірвати з Москвою, отже політична роля Петрика наприкінці XVII ст. була скінчена. В 1712 р. жив він справді в Дубосарах, але не мав ніякого відношення до мазепинської еміграції»³⁷.

Та виявляється, що кар'єра Петрика в кінці XVII ст. ще не була скінчена. Доктор Андрусяк чомусь не звернув уваги на дуже цікаву документальну звістку, опубліковану р. 1931 проф. Л. Окіншевичем. Отож, у листопаді 1698 р. «два полонених волошеніна» з Дубосар свідчили в Малоросійському Приказі, «что в Дубосарах паки учинень гетманомъ проклятый Петрик сего прошлого лѣта чрез бусурманов. При котором нѣт больши людей воинских двусот человек. А того Івана Богатого,

---

³⁵ При цій нагоді висловлюємо щирю подяку Вельмишановному пану проф. Б. Д. Крупницькому за ці цінні вказівки.

³⁶ В. Крупнускй, «Hetmana Mazepa und seine Zeit (1687–1709)», Leipzig, 1942, S. 38.

³⁷ М. Андрусяк, «Історія Козаччини», ст. 111.

которой прежде сего был, для того оставлено от гетьманства, что будто он склонен і желателен был к христианам»³⁸.

З другого боку, вістки з «Журналу» Шереметева не залишають сумніву, що Петрик був гетьманом «Ханської України» і в 1711–1712 роках. Тим то не можемо погодитися з проф. Крупницьким, що Петрик р. 1712 віддавна був приватною особою. З «Журналу» Шереметева цілком ясно, що Петрик виконував тоді урядові функції, мав зносини з ханом та з козацькою адміністрацією сусіднього Правобережжя, отже так чи інакше міг впливати на тогочасну політику. Й цілком зрозуміло, що московський уряд цікавився й був певною мірою занепокоєний його особою, припускаючи можливість спільної акції Петрика й Орлика. Відповідне листування між гетьманом Іваном Скоропадським і Шереметевим — з одного боку, й рапорт Шереметева Сенатові — з другого боку, належать до другої половини 1712 року, отже звістка в «Журналі» Шереметева від 31 січня того року не може цілком заперечити співпрацю між Петриком та Орликом. Думка наша про її можливість спиралася, звичайно, не тільки (й не стільки) на «туманних вістках в одному літописі («Хронологія высокославныхъ ясновельможныхъ гетмановъ») і в звіті московського фельдмаршала Шереметева». В нашій розвідці «Орлик і Петрик» ми писали: «Українсько-шведська угода й повстання проти Москви неминує українську справу переводили на рейки турецько-татарської політики й українсько-татарської спілки. Полтавська катастрофа надала цьому величезній міжнародній ваги. І коли конституція 1710 року ствердила давній постулат, що «всегда приязнь сусѣдская Панства Крымского есть потребна... на которую бы окрестные панства заглядучися, не дерзали порабощения себѣ Украины желати и оную въ чомѣ колвекѣ насильствовати», а українсько-кримська угода 1711 року, на фоні союзу України з Швецією та Туреччиною й шведсько-турецької протекції, поновила давнє України з Панством Кримським братство й колегацію воєнну, — Петрик міг легко сказати «нынѣ отпускаещи»³⁹. Дійсно, це була спільна програма й спільна традиція. Отже, співпраця Петрика й Орлика була б можлива, тим паче, що «до актів 1710–1711 р.р. великою мірою спричинилися тії соціально-політичні кола і навіть почасті тії ж особи, що їхню участь у справі Петриковій ми доводили в наших студіях з історії повстання Петра Іваненка», а «смерть Мазепи й зміни в українському уряді могли полегшити й персональні зв'язки Петрика з українськими урядовими колами і уможливити його участь в акції Орлика»⁴⁰.

Але не можна не погодитися з проф. Крупницьким, що з огляду на вістку «Журналу» Шереметева р. 1712, важко говорити про співпрацю Петрика й Орлика (хоч про конфлікт між ними немає певних даних). На це, мабуть, були свої причини, які потребують спеціального дослідження, й очевидно, нових документальних матеріалів. Зрештою, наводячи звістку про якусь співпрацю Петрика з Орликом, ми застерігали, що «звичайно, ця звістка вимагає спеціальних архівних розшуків»⁴¹.

---

³⁸ Л. Окіншевич, «Центральні установи України–Гетьманщини XVII–XVIII ст.», Ч. II. Рада старшини, Київ, 1930, ст. 264, пр. 1.

³⁹ «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», ст. 64–65.

⁴⁰ Ibid, 65.

⁴¹ Ibid, 65, пр. 1.

Так чи інакше, треба цілком відкинути припущення (висловлене колись нами), що Петрик «пішов (р. 1714) за Орликом на далеке вигнання»⁴². Мабуть-таки він «лишився там на своїй новій — татарській батьківщині тихо й глухо доживати бурхливого віку свого й своєї епохи»⁴³.

Трагічна, мабуть, була зустріч двох поколінь української еміграції Мазепинської доби...

---

⁴² Ibid, 65.

⁴³ Ibid. Можливо, що Петрик залишив там нащадків. Відомо, що він згодом називався «Сулимом», а в Ягорлику в другій половині XVIII ст. жив священик Ілля Сулима, який згадувався р. 1765. Ханські гетьмани були в Дубосарах ще в 1760-х роках.

ДО ЗВ'ЯЗКІВ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ Й ПИЛИПА ОРЛИКА
З ЄРУСАЛИМСЬКИМ ПАТРІАРХОМ ХРИСАНТОМ^{xxviii}

Моя праця на зазначену вище тему — це не результат мого власного досліду, — вона написана на підставі праці-доповіді візантиста Хрисанта Лопарева: «Ієрусалимський патріархъ Хрисанфъ (1707–1731) и его отношение къ Россіи»¹.

Про патріярха Хрисанта, на прізвище Нотара, відомо, що він походив з Пелопоннесу, народився у другій половині XVII ст. і був небожем єрусалимського патріярха Доситея^{xxix}. По скінченні школи в Константинополі він був при патріярхові Доситеї архимандритом та його післанцем до Валахії, Молдавії, України й Московщини. Від 1696 до 1700 р. Хрисант перебував на студіях у Падуї й Парижі. В ці роки він відвідав також Англію. Повернувшись до Єрусалиму він був рукоположений^{xxx} у 1702 р. на митрополита кесарійського (в Палестині), а по смерті патріярха Доситея († 7. 11. 1707) сам став єрусалимським патріярхом, вибраним на соборі в Константинополі. Ним він пробув аж до самої смерті († 7. 11. 1731). Як патріярх Хрисант наслідував у своїй діяльності свого попередника Доситея, борючись з наукою та впливами римо-католицької церкви в Палестині. Зате він в тісній зв'язку він перебував з церквою англіканською, з якою також листувався у справі унії цієї церкви із східною православною. З його творів найвідоміші такі: Сінтагматікон перітан оффікіон (Торговиці, 1715) і Дідіскалія офелімос пері метаноіаскаї ексо молс ге сеос (Венеція, 1724) та Історія каї періграфе тес полеос Ієрусалем (там само, 1723). Екскурс Хрисанта — Китай у рабстві появився друком щойно в публікації Е. Лєгранда «Bibliothèque grecque vulgaire» (Париж, 1831, Т. 3.), під заголовком: «Conquête de la chine par les tartates». Заходами Хрисанта була видана також праця патріярха Доситея: Пері тон ен Ієросолимоїс патріярхейсантон (Бухарест, 1715). Один із примірників цього видання він переслав у дарунок навіть Стефанові Яворському в доказ своєї приязні.

Грамоти і листи патріярха Хрисанта вже здебільшого опубліковані. З його портретів зберігся той, який намалював киянин Василь Барський на острові Хіосі. Він зустрічався там з Хрисантом 4 серпня 1725 р., — обидва розмовляли латинською мовою².

---

¹ Труды VIII-го Археологического Съезда в Москве 1890 г., М., 1895, Т. 2., ст. 20–27. Наведені місця з даної праці-доповіді Хр. Лопарева не зазначуватимуться отут сторінками, за винятком хіба його власних приміток. Порівняти її з відомою мені працею Н. Каптерева (Характер отношений России къ православному Востоку, 1904, вид. 2-е) на жаль, я не мав ніякої змоги.

² Див. побіч навед. праці Хр. Лопарева «Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche», Ляйпциг, 1898. — Т. 4., вид. 3. — ст. 98: Chrysanthos Notaras, замітка Ph Meyer'a,

Як пише Хр. Лопарев: в кінці квітня 1691 р. архімандрит Хрисант виїхав з Єрусалиму до Росії, як післанець патріярха Доситея. «Від Доситея він віз рекомендаційні листи до київського митрополита Варлаама Ясинського й викладачів московської слов'яно-греко-латинської академії, братів Ліхудів. Наскільки його привітливо зустріли Ясинський і гетьман Мазепа³, настільки холодно і чванливо Ліхуди». Окрім тих листів, Хрисант мав також грамоту патріярха Доситея до царів з дня 13 березня т. р., в якій він їм скаржився, що латинники, за згодою турецького султана, опанували три роки тому св. Гробом. Як пише С. Соловйов, та патріярша грамота дійшла була до Москви в місяці вересні 1691 р.⁴ В той би отже час прибув з нею туди також Хрисант. Що дальшейдуча ціль його прибуття до Москви перебувала «у збірці пожертв на користь св. Гробу і взагалі святинь Єрусалиму», це не підлягає ніякому сумніву.

В 1693 р. Хрисант наново був у Москві, звідки від'їхав щойно на весні 1694 р., — в місяці травні він був у Батурині. «Тут він бачився знову з гетьманом Мазепою, і не одну годину вони інтимно розмовляли між собою на питання політично-церковні. Мазепа дуже хотів, щоб архімандрит скоріше прибув до Константинополя та повідомив його про стан справ у турецькій столиці». На початку червня 1694 року Хрисант був у Чернігові. Він привіз углицькому архієпископові Теодосію^{xxxі} в дарунок від Доситея *Jus graeco-romanum* Леунклавія і зробив на книжці власноручний напис. За розпорядженням Теодосія він дістав з архирейської скарбниці 100 червінців на користь св. Гробу, про що свідчить також його власноручний звіт, написаний ним на тій же книжці, що зберігається в бібліотеці чернігівської семінарії⁵. «В 1695 році Хрисант від'їхав до Молдавії», звідки «він листом поздоровляв гетьмана Мазепу з новим 1696 роком, тішився з його гарної керми руською Річчю Посполитою⁶ й повідомив, він у самім скорім часі від'їде до Константинополя й тоді донесе йому про події всі в Стамбулі, при чім усі новини служник його повинен був передати Мазепі

з подачею джерел і літератури (К. Sathos, К. Athamasiadis, А. Papadopoulos-Keremeus і т. д.), «Lexikon für Theologie und Kirche. Treiburg im (?)», 1931, Т. 2., вид. 2, ст. 948: Chrysanthos Notaras, замітка V. Grumel'a, з подачею джерел і літератури (вище наведені Хр. Пападопулос; та Архим. Хрисостомос: О Хрисантос Нотарас, «Неа Сіон», Єрусалим, 1935, Т. 26. Опубліковані грамоти й листи патріярха Хрисанта див. Е. Legrand: *Bibliothèque grecque vulgaire*, Париж, 1888, Т. 4.; 1895, Т. 7.; А. Пападопулос-Керемеос: *Аналекта іерусалимітїкес стахойлогїас*, Петербург, 1894, Т. 2., ст. 310–339; його ж: там же, 1897, Т. 4., ст. 72–76; та Joh. Mans: *Sacrogum concilioium nova et amplissima collectio*. — Париж, 1905, Т. 37., ст. 369–624 (до унії між англїканською і східно-православною церквами), ст. 591–594 (лист англїканського архієпископа Вільгельма до патріярха Хрисанта, датований 6. IX. 1725) та ст. 595–598 (відповідь Хрисанта), К. Sathos, *Bibliotheca graeca*, Венеція, 1873, Т. 3., ст. 520–530 (спис листів до Хрисанта). В наведених публікаціях нема ніяких листів до Хрисанта від українських осіб.

³ Там само. — ст. 21, Хр. Лопарев покладається на літопис С. Величка, К., 1855, Т. 2., ст. 99.

⁴ Історія Росії, без року, Кн. 3., вид. 2-ге., Т. XIV., ст. 1143–1145. Друга грамота Доситея до царів, датована 2. IX. 1691, дійшла б до Москви «не раніше початку 1693 року». Там же. — ст. 1145.

⁵ Тут, ст. 23, Хр. Лопарев покладається на статтю Копьева: «Надпись на книге», Черниговские Епархиальные Ведомости, приб., ст. 334–338.

⁶ Себто Україною-Гетьманщиною.

усно. Без сумніву, вони були такого характеру, що, будучи написаними й відкритими, могли компромітувати і Хрисанта, й Доситея, та може бути Мазепу».

Через деякий час прибув до Валахії також патріярх Доситей з неприємними вістями для Хрисанта: один з авантюристів-греків, андроський єпископ Акакій Булгаріс, коли був у 1691 р. в Москві, доніс опісля «французькому резидентові в Константинополі, немов би Хрисант їздив у Москву для підбурення царя до війни з Туреччиною, внаслідок чого султан озброївся проти Доситея, а проти Хрисанта зроблена була здається змова». Щоб зійти султанові з очей, Хрисант вирішив від'їхати з Валахії на деякий час за кордон. «Він подався до Венеції, а потім до Падуї, де продовжував свою освіту, здобуту раніше в константинопольській школі». «Не задовольняючись Падуєю, він у 1700 році з'явився в Парижі», де також студював в університеті. В наступнім 1701 р. Хрисант повернувся з Парижу знов до Молдавії, звідки їздив наново до Москви з грамотою патріярха Доситея. В Москві він пробув недовго. На поворотній дорозі він був у Києві. Тут він знову побачився з митрополитом Варлаамом Ясинським і зберіг про нього приємний спогад, як про знавця св. Письма та благочестиву людину, улюблену паствою⁷. В його бібліотеці він бачив твори Паїсія Лігаріда, написані в гостро-православному дусі, а також латинський рукопис полемічного змісту, в якому були докладно викладені церковні різниці між Східною й Західною церквами. Хрисант уважно прочитав рукопис і виніс про нього опінію з самим найбільшим запалом. То був «Трактат про ісхід св. Духа» Адама Церникова. Покинувши Київ, архимандрит разом з Ясинським подався до Константинополя, причім возив з собою і твір Церникова, який він пізніше переслав до Оксфордської академії на розгляд та хотів його неадмінно надрукувати⁸. Як пише далі Хр. Лопарев, то він переслав той рукописний твір-трактат А. Церникова до Оксфордської академії «здається», що в 1723 р. й то «через знайомого англійського посла у Стамбулі Антона Суттена». «В довгій листі Хрисант перший зібрав відомості про особу Церникова, його перебування й заняття в Росії»⁹. Відомості його дуже цікаві, і шкода, що до цього ніхто ними не скористався¹⁰.

Від себе кажучи: як у цей раз, так і в два попередні Хрисант повертався з України до Єрусалиму очевидно не з порожніми руками, але з щедрими дарами від гетьмана Івана Мазепи для св. Гробу: з золотою чашею, лямпадою і срібною плитою-плащаницею, вартість 20000 золотих. Окрім того, гетьман вручив йому тоді на віднову монастиря св. Савви 50000 зол., а пізніше переслав йому, як патріярхові, на докінчення будови того монастиря ще 30000 дукатів.

---

⁷ Тут, ст. 34., Хр. Лопарев покладається на твір патріярха Доситея, вид. Хрисантом: Історія єрусалимських патріярхів, ст. 1181 (прим. До XI-ї книги).

⁸ В данім разі Хр. Лопарев покладається на передмову до твору Хрисанта, Історія каї порінрафе.

⁹ Власне в Україні-Гетьманщині.

¹⁰ Свій лист до Оксфордської академії — колегії у справі видання трактату А. Церникова Хрисант переслав не в 1723 р., як гадає Хр. Лопарев, але значно раніше, — він дат. 1715 р. Його опублікував уперше А. Пападопулос у своїй збірці: Аналектів ієрусалимітїкес етакой логіас, 1897, Т. 4., ст. 72–75. Цього листа варто обов'язково перевидати з українським перекладом.

«Ми вже вказали — пише Хр. Лопарев, — що й політичні інтереси та пристрасті, побіч церковних цілей, не були для архимандрита Хрисанта чужими: його інтимні довірочні розмови з гетьманом Мазепою, обмін між ними думками, які боялися викласти на папері, досить промовляють про якісь би таємниці, без сумніву політичного характеру. Коли підозріння в підбурюванні Хрисантом Петра I проти Туреччини вважати не досить підставними, то факти, що свідчать про участь архимандрита в інтригах, все ж таки залишаються. І по своїм вступленні на престол патріярший Хрисант не змінився у своїх поглядах: він по-давньому цікавився рухами Карла XII і по-давньому ставився палко до турецької України. Як патріярх сприйняв був вістку про зраду Мазеви¹¹, про поразку Карла під Полтавою, нарешті про смерть Мазеви, на жаль, невідомо, бо листування Хрисанта зберігається запечатаним в Єрусалимі та Константинополі¹² (підкреслено авт.) Але ми не помилимося, коли скажемо, що успіхи російської зброї не прихилили до себе Єрусалимського патріярха Хрисанта, він по давньому цікавився запорозькими козаками, — тою їх частиною, яка з волі шведського короля визнала гетьманом Пилипа Орлика, що був раніше генеральним писарем. Відома політика цього ставленика: він хотів підпорядкувати київську митрополію константинопольському патріярхові¹³, скласти союз з кримським ханом і взагалі мріяв про автономність Січі. Серед багатьох його листів до Карла XII, до хана, до везіра, до козацьких полковників, гетьмана Скоропадського, молдавського господаря¹⁴, існує три його листи з 1710, 1711 і 1725 також до Єрусалимського патріярха¹⁵. Хоч ці листи ще не видані, але ми, судячи

---

¹¹ По-нашому: про патріотичний крок гетьмана в 1709 р., себто його відступ від Москви.

¹² Підкреслення наше. Рукописи патріярха Хрисанта в Єрусалимі переховуються в тамошній патріяршій бібліотеці, яка знаходиться при монастирі св. Гробу. Див. V. Garathausen-Samlagen und Cataloge griechischer Handschriften Bysant Arhiv, Ляйпціг, 1902, Зошит 3, ст. 84.

¹³ Це значить анулювати акт з 1685 р., в силу якого київська митрополія, себто українська православна церква, звільнялася від зверхності константинопольського патріярха й підпадала в залежність московського. Проти того акту був патріярх Доситей, попередник Хрисанта.

¹⁴ Тут, ст. 24. Хр. Лопарев покладається на листування П. Орлика, надруковане у «Чтениях О-ва Ист. и Древ. Рос.», Москва, 1848, Ч. 1.

¹⁵ В данім разі Хр. Лопарев не зазначив ніякого джерела, на основі якого він довідався про ті три листи П. Орлика до патріярха Хрисанта. Але ми певні, що вказівку про них він знайшов у публікації Е. Легранда «Bibliothèque grecque vulgaire», 1888, Т. 4., тим паче, що він у своїй праці-довіді на неї (Т. 3., 1881) в одному місці покладається. У вступі до своєї наведеної публікації, ст. IX, пише Е. Легранд: «M. Le prince Georges Maurocordato nous a communiqué le catalogue inedit d'une coollection de lettres latines et italiennes adressées a Chrysanthé Notaras, et don't les originaux, qui appartiennent également au Metoque du Saint-Sepulcre de Constantinople, e'taient detenus, il y a une guinzaine d'années, nous ignoronj a quel titre, par feu Georges Hadji-Constantinidis. Nous croyons utile de donner ici la liste alphbetique de se retrouver un jour on l'antre». Це значить, стисло переказуючи: Е. Легранд дістав від князя Юрія Маврокордато каталог збірки латинських і італійських листів, адресованих до Хрисанта Нотари. Їх оригінали належать мотохії св. Сепулькри в Константинополі (підкреслено автором) і затримані померлим Юрієм Гаджою-Константинідісом. Приблизно від п'ятнадцяти років про них не відомо нічого. Е. Легранд гадає, що вони одного дня може знайдуться й навів їх список в алфавітному порядку в своїй публікації. З українських осіб, що писали до Хрисанта Нотари по-латині,

на основі його листів до інших осіб, можемо припускати, що Орлик просив Хрисанта поклопотати у великого везіра про зміцнення його становища. Але цього мало: є підстава припускати, що між Орликом і Хрисантом провадилася переписка про більш реальнішу справу. Московський посол у Константинополі писав, щоб московський уряд не довіряв єрусалимському патріярхові, бо він приятель турків і вже був призначений козацьким патріярхом¹⁶ (підкреслення авт.). Словам нашого посла можна вірити: в Константинополі, цьому осередкові або вузлі, що з'єднував тодішні інтриги політичні, було відомо про порозуміння між Орликом і Хрисантом, яке не могли не зауважити такі проникливі дипломати, якими були московські послани в Стамбулі. Єрусалимський патріярх був майже щороку в Константинополі. Сюди збирався приїхати й Орлик (не відомо, чи він тут був). Тому є можливість припускати, що гетьман і патріярх бачилися між собою, — коли не у Стамбулі, то в Молдавії¹⁷. Та взагалі було б невірогідно, коли б обидві особи, що листувалися між собою, не були б знайомі. В одній з їх зустрічей і відбулася, як треба припускати, угода, для нас ще не досить ясна. Чим міг служити Хрисант Орликові й навпаки? Який був характер порозуміння між обома особами? Чи не базувалося це порозуміння на ґрунті турецьких, кримських і молдавських інтересів? Відповісти на ці питання тепер нема можливості, але без сумніву, що в майбутньому, з опублікуванням листування Єрусалимського патріярха, це надзвичайно важливе питання... дослідники вияснять. А тепер залишається лише той факт, що під час прутського походу Петра I балканська ліга була дуже значна. Вона складалася з Туреччини, Криму, Молдаво-Валахії, запорожців, Карла XII та Єрусалимського патріярха Хрисанта. Серед цієї ліги панувала надмірна роздратованість і ненависть до всього московського, про що не занехали зазримити московські послани в Константинополі».

Ось це і все, що слідує з праці-доповіді Хр. Лопарева про зв'язки гетьмана Івана Мазепи й Пилипа Орлика з Єрусалимським патріярхом Хрисантом або й навпаки. Подано про це отут у тій надії, що це питання знайде свого дослідника в особі українського історика-греколога. За допомогою розшуків в єрусалимському і константинопольському патріярших архівах (підкреслено авт.) йому вдасться представити це само по собі цікаве питання у всій повноті та глибині. Може бути, що йому пощастить при тім виявити маловідомі зв'язки України з грецьким духовенством взагалі, починаючи від гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, а особливо від Богдана Хмельницького.

тут зазначені такі: «Barlaam, metropolitain de Kiew 6 juillet 1694 c. IX.; Orlik (Philippus), dux exereitus Zaporoviersis, 2 septembre 1710, de Bender; 12 juillet 1725, de Thessalonique; Prokopowicz (Theophane), 1 decembre 1707, de Kiew s. XII». Як слідує, Хр. Лопарев довідався про три листи Пилипа Орлика до патріярха Хрисанта Нотари на основі отожд публікації Е. Легранда, Т. 4. Два з них — від 2. IX. 1710 і 28. XII. 1711 написав він у Бендерах, а третій — від 12. VII. 1725 — в Тесалоніках (Солуні).

¹⁶ На основі праці С. Соловйова, вище навед., Кн. 4., вид. 2-ге, Т. XVI., шт. 88.

¹⁷ Що вони обидва бачилися й познайомилися ще в гетьманство Івана Мазепи в Батурині, це само собою зрозуміло.

Володимир Січинський

УКРАЇНСЬКЕ ГРАВЕРСТВО^{xxxii} ДОБИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Розцвіт українського мистецтва доби І. Мазепи сягав усіх галузів плястичного мистецтва, так що тяжко сказати, яка саме мистецька праця мала перевагу чи була фаворизована.

Все таки незвичайний розвиток граверства мав спеціальне значення і відігравав виняткову роль у розвитку цілого культурного життя тодішньої України. Це був одинокий спосіб репродукції творів плястичного мистецтва, одинокий спосіб портретування, картографії, ілюстрації і т. ін., що міг бути помножуваний і поширений серед найширших верств людності. Тому саме граверство якнайкраще свідчить про стан культури, науки, освіти і мистецтва — одної з найбільш інтересних епох української історії — доби великого гетьмана.

Оскільки було тоді поширене граверство, говорить голий статистичний факт, що лише в одному Києві, від 80-х років XVII ст. до року 1709, нараховуємо понад 20 граверів, з яких більша частина були першорядними майстрами, так що дорівнювали кращим граверам Заходу, зокрема голяндським.

Мистецький рівень і технічна вишколеність українських граверів підноситься на таку височінь, що тяжко знайти граверів без всякої освіти чи просто аматорів. Особливо імпозантно виглядає ця українська праця, коли порівнюємо її зі станом граверства у народів сусідніх країн, як Румунія, Московія, Литва, Біла Русь, Східня Козакія і Кавказ.

Цей розцвіт українського граверства припадає як раз на добу, коли на зміну ренесансного стилю, остаточно запанував стиль бароко, що прибрав своєрідних, оригінальних українських особливостей.

Стиль бароко приніс з собою великі зміни як у змісті, так і формі мистецького вислову. Міщанство, як головний інспіратор і сповнювач культурної справи, відійшло на другий план, натомість приходять шляхта, козацька старшина, що вимагала вже іншої мови, гучніших висловів, пишних і урочистих слів. Скромні і непоказні присвяти з гербами по релігійних книгах та інших виданнях уже не вистарчали. Саме лише релігійне мистецтво не задовольняло ні вищих освічених верств, ні широких кол громадянства.

Від тепер поширюється також граверство не зв'язане з книжкою — образки на окремих аркушах, з різноманітними присвятами старшині та вищим урядовцям, програми (тези) шкільних диспутів, привітання з нагоди різних урочистостей та ін. Сильно розвивається портретове граверство, що остаточно пориває зі старою візантійською іконографією, а творить реалістичні образи, зрисовані безпосередньо з натури і дійсності. З'являються також складні рисунки мап, плянів і фортець, краєвидів і т. ін.

Розуміється, що гравюра на дереві не може задовольнити усіх нових вимог, тому утворюється головна гравюра на міді, що дає можливість легко вирізувати довгі тексти з присвятами і панегіриками, не кажучи вже про інші технічні і формальні досягнення. По змісту українська гравюра, йдучи за потребою доби й замовцем, мусить задовольняти вже найтонші й найвибагливіші вимоги тодішньої освіченості і вченості. Тому приходять широка символіка й алегорія, почерпнута з античного і східного світу, візантійсько-християнської та західної образотворчості.

Формальних і технічних досягнень українські гравери кінця XVII ст. набувають через довгі студії, як у себе вдома, на ґрунті старих культурних надбань, так і за кордоном, куди їде українська молодь для удосконалення та поглиблення граверського мистецтва й особливо техніки. Зі старих візантійських зразків в українському граверстві залишається лише гола схема. Окремі форми трактуються вже в дусі нових досягнень світового європейського мистецтва. Але ці західні впливи переходять значну еволюцію: на зміну південно-італійських зразків особливо помітні впливи й фламандського мистецтва, натомість німецькі впливи обмежуються до невеликого розміру.

В найдавніших українських осередках граверства на західних землях, зокрема у Львові, дереворит у другій половині XVII ст., так само як і в Києві (після 1654 року), підупадає. Але починаючи з 70-80-х років XVII ст. граверство на західноукраїнських землях розквітає з новою силою з тим, щоб у кінці XVII ст. і поч. XVIII ст. передати першенство Києву. У Галичині, поза Львовом, плекається граверство при друкарні в Уневі та Крехівському монастирі. Серед кращих західноукраїнських дереворитників, що працюють у виразно-бароковому стилі, треба відмітити Євстафія Завадовського, Діонісія Сінкевича і Никодима Зубрицького.

Євстафій Завадовський (діяльність як гравера в роках 1660–1690) — можливо, спочатку працював у Києві, пізніше у Львові, як член Братства (1675–1689) і священик (від 1690 р.). Його праці, відомі в кількості 25 дереворитів, були призначені для літургічних львівських і київських видань. В них звертає увагу добра техніка різання. Порівнюючи з його попередниками друг. пол. XVII ст., він краще віддає поглибленість образу при допомозі центральної збіжної перспективи, фігури нарисовані досить плястично, штриховка певна і міцна. Цею останньою він майстерно передає складні збори одягу, хмари тощо в характері «кучерявого» барокового стилю. Поза тим його композиції не виблискують оригінальністю, а деякі з них є простою копією з давніших дереворитів.

Значний інтерес збуджує гравер на дереві Діонісій Сінкевич (1688–1732), родом з Розділля в Галичині. З біографічних даних знаємо, що був пострижений в монахи у Крехові в р. р. 1690–1700 і згодом став ігуменом цього монастиря, ігуменом монастиря св. Юрія у Львові та візитатором львівської дієцезії. Діонісій Сінкевич в українському граверстві увіковічив своє ім'я величезним дереворитом (55×34), що представляє загальний вигляд Крехівського монастиря 1699 р. Цей знаменитий дереворит вирізьблений дуже добре, з великим розумінням архітектурних форм і є дорогоцінним графічним матеріалом для історії українського дерев'яного будівництва¹. Поза

---

¹ В. Січинський, Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 р., Львів, 1923.

тим Д. Сінкевич виконав за своїм підписом коло 20 гравюр на дереві, всі невеликого розміру, а також віньетки для львівських видань 1699–1702 р., котрі мають свій виразний бароковий стиль, індивідуальну маніру рисунку і граверського штриху. Цікаво відмітити, що Іван Мазепа був у Крехівському монастирі в 1672 р. Тоді під час облоги Львова гетьманом Петром Дорошенком, як оповідає Чернігівський літопис, гетьман послав до Крехівського монастиря «близького собі чоловіка Івана Мазепу на залогу». Під проводом молодого старшини Івана Мазепи, Крехівський монастир мусив боронитися проти турецько-татарського війська, яке хотіло здобути цей дуже важний і очевидно багатий культурний центр. А сам Іван Мазепа «з рушниць много турків побив». Ця подія викликала поміж гетьманом П. Дорошенком і ханом велике непорозуміння, яке щасливо закінчилось завдяки дипломатичному хисту гетьмана. Він вислав листа до ігумена Крехівського монастиря, в якому гетьман «от жалю приказує» Крехівському монастирю виплатити шкоди за спричинені втрати.

Перебуваючи у Крехівському монастирі вліті 1935 р., автор цих рядків знайшов книгу львівського друку кінця XVII ст., на якій був оригінальний надпис козацьким скорописом і датою 1704 р., з якого довідуємось, що ця книга була подарована «ясновельможним Паном Його Милості Гетьманом Іваном Мазепою в обозі» для Верхретського монастиря, що був недалеко від Крехова, зліквідованого в 1808 р. Згаданий надпис це досі одинока матеріальна пам'ятка про перебування гетьмана І. Мазепи в Галичині, коли він переводив окупацію Правобережжя в 1704 році².

Друга цінна знахідка автора в Крехівському монастирі — оригінальний рисунок пером Д. Сінкевича на рукописному «Помянику» Крехівського монастиря. Цей рисунок представляє собою краєвид з фігурою ченця, що на дорозі знайшов череп голови («лоб»). З правого боку рисунку бачимо типову барокову баню церкви, які були і в Крехівському монастирі. На самому рисунку читаємо слідуючий надпис старо-кириличними літерами з ознаками живої української мови:

«Св. Макарі на дорозѣ сухї лоб мужа Єллина найшоль, и питал, если б коли якую утѣху въ Адѣ мѣли, а тот лобъ отповѣдѣл, ижъ великую они мают ослабу ѣ фолгу, гды за усопших молишся отче. Чинил албо вѣмъ то оный Великій Святый, ѣ молился Богу жадаючи вѣдать, если б пожиток был от того впродѣ зешлий душам. Дамаскин Слово о усопших».

Рисунок виконано добре, значною рукою, зовсім в манірі дереворитів Д. Сінкевича, з індивідуальними ознаками його почерка лінії. Також у самому «Помянику» на загальному аркуші читаємо: «Сія книга глаголена Помяник списася через недостойного Діонісія Сынкевича з Роздѣля подклоншеся рукою власною».

З Крехова почав свою граверську діяльність також Никодим Зубрицький (1688–1724), дуже плодотворний гравер на дереві і металі та офортист, що виконав понад 372 гравюр. Протягом своєї 36-річної мистецької діяльності майстер працював у всіх уважніших осередках українського друкарства і граверства — Львові, Почаєві, Чернігові і Києві, беручи участь у всіх уважніших тодішніх виданнях³. В часи гетьманування І. Мазепи працював у Львові, Почаєві і Києві, а в 1709 р. переїхав

² В. Січинський, «Слідами Мазепи в Галичині», «Мазепа». Збірник, II, Варшава, 1939, ст. 93–96.

³ І. Крип'якевич, «З історії української графіки», «Світ», Львів, 1914, ч. 4.

до Чернігова. У Почаєві Н. Зубрицький виконав дуже популярний образ мідоритною технікою «Визволення Почаєва від турків». Праці мистця, як великого, так і мініатюрного розміру, завжди добре скомпоновані, нерідко зовсім самостійно. Фігуровий рисунок дуже поправний з вільно переданою формою і рухом. Дереворитна техніка своєрідна, лінія м'яка й еластична, штрихована своєрідна у формі кривих ліній, що надає рисункам «кучерявого» барокового вигляду. Цікаво також, що у Н. Зубрицького багато архітектурних мотивів з типовими українськими рисами. Він навіть komponує свої фантастичні будови, де з'єднано елементи західноєвропейського замкового будівництва з українською церковною архітектурою. Уживає типово-української рослинної орнаментики та інтересно стилізує краєвид, тощо. Найбільш цінна та оригінальна праця нашого гравера це 62 мідерити до популярного видання «Іріка» чи «Філософія нравовчительна» 1712 р.^{xxxiii} Це книга доброго тону і правил поведження для молоді, де багато взято тем з українських народних оповідань, легенд, мітології. Видання згодом передруковувалося без змін, з наслідуванням гравюр Н. Зубрицького у Петербурзі тричі (1718, 1724, 1728), Львові — 1760, Москві і Відні коло 1790 р.⁴

Поруч з Києвом, в добу Мазепи, розцвітає граверство при друкарні в Чернігові, де працює цілий гурт письменників, вчених і культурних діячів на чолі з Лазарем Барановичем. Тут, крім кращих київських граверів, працювали Іван Стрельбицький і Михайло Карновський.

Та найбільшим осередком граверського мистецтва був Київ. Коли порівняємо всі граверські праці XVII ст. і першої половини XVIII ст., то переконаємося, що все найцінніше і найкраще в українському граверстві було створене у Києві в добу Мазепи (1687–1709). З другого боку, це період мистецької праці, який найменше нам знаний, найменше оцінений через втрату і знищення самих пам'яток. Після нещасливої Полтавської трагедії, ніщо так не нищилося російським урядом та його агентами, як саме пам'ятники по Мазепі. З того гравюри, звичайно, найкраще надавалися для тої «чистки».

У Києві граверство плекалося при славній друкарні Києво-Печерської Лаври і спеціальній малярській школі Лаври. Та найбільше прислужилося до розвитку мистецтва і граверства Київська Академія — ця фортеця української культури і освіти, що прийшла до найбільшого розцвіту саме в добу Мазепи та «була розсадником освіти для цілої Східної Європи і Балкану».

Мистецтво плекалося в Київській Академії у більшій мірі, як в інших західноєвропейських школах. Кращих своїх учнів Академія посилала також досконалюватись за кордоном у кращих школах центральної і західної Європи. Особливо прислужився до розвитку граверства звичай Академії виготовляти спеціальні гравюри, т. зв. «тезиси» або тези з програмою диспутів. Такі диспути улаштовувалися школою — щотижневі і щомісячні, а також великі диспути річні при закінченні академічного року, що обставлялися незвичайно пишно і урочисто. Тезиси виготовлялися кращими київськими граверами, нерідко учнями Академії та становлять собою яскраве свідоцтво зрілості та вишчості української культури і мистецтва.

---

⁴ К. Широцький, «Іоїка Ієрополітика», «Наше минуле», Київ, 1918, ч. I., ст. 175.

Найстаріші тези з присвятою гетьм[ану] Самойловичеві, але більшість належать до доби Мазепи. Кращі з них граверів І. Щирського (див. іл. № 15), І. Мигури (див. іл. № 16), Д. Галяховського (див. іл. № 17) на честь гетьмана Івана Мазепи. Але після трагічного 1709 р. тези у Київській Академії зовсім не виконувалися аж до 1713 р.!

Також численні інші гравюри, друки і книжки, що виходили на Україні, були присвячені великому гетьманові, з написами, віршами, портретами, гербами та інше. А скільки їх загинуло і втрачено про них усякі згадки!

Один з перших панегіриків на честь гетьмана була знаменита книжка Івана Орновського «Muza Roxolanska», видана в Чернігові в 1688 р., з гербом Мазепи^{xxxiv} первісного взірцю⁵.

Крім згаданих тезисів, інші гравюри присвячені гетьману І. Мазепі або які так чи інакше торкаються його особи, належать граверам З. Самойловичеві, Л. Тарасевичеві та ін.⁶

Фундації І. Мазепи, спеціально в друкарстві і граверстві, були широко відомі не тільки в цілій Україні, але далеко поза її межами, навіть на дальшому Сході. Наприклад, відома арабська Євангелія, видрукована в Алепо в Сирії, коштом І. Мазепи в 1708 р.⁷; в Єрусалимі переховується артистично награвірований антимінс (див. іл. № 19), що фондований гетьманом І. Мазепою.

Донедавна не було відомо, якого саме українського гравера треба вважати основоположником чи провідником цієї великої української школи граверства кінця XVII і поч. XVIII ст. Увагу автора цих рядків звернула особа гравера Олександра Тарасевича. Про нього знаменитий і дуже докладний словник граверів Д. Ровінського написав лише, що «О. Тарасевич не вигравірував нічого, що відносилось б до Росії» (очевидно, цілком слушно!). Тоді як польські автори вважали О. Тарасевича польським гравером. Нашу увагу звернула стилістична особливість гравюр О. Тарасевича та його гравюри, що мали відношення до Києва. Комплекс усіх питань, зв'язаних з особою О. Тарасевича і взагалі цілого українського граверства, розв'язала цінна знахідка автором гравюр мистця у Бібліотеці Красінських у Варшаві в 1930 році. Серед новознайдених 12 — досі невідомих праць гравера, переважно портретів, була одна особливо для нас цінна. Представляє св. Мелетія Антіохійського архієпископа з присвятою генеральному суді Мелетію Вуяховичеві, тоді уже намісникові Лаври (див. іл. № 20). На гравюрі є підпис гравера: «Przez nayniższego luga, Antoniego Tarasewicza, teyże S-tey Lawry zakonnika. Anno 1693, Febr. 12»^{xxxv}. Докладний і довгий підпис гравера явище в граверстві незвичайно рідке і тут наш гравер ніби навмисне написав, щоби ніхто не сумнівався у його приналежності.

Придбання імені О. Тарасевича для українського мистецтва це факт незвичайної ваги і далекосяглого значення⁸.

---

⁵ М. Максимович, Собр. соч., III., 709.

⁶ Докладніше про це гл. в праці автора: «Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана», «Мазепа», Збірник, I, Варшава, 1938, ст. 134–161.

⁷ С. Маслов, Етюди з історії стародруків, К., 1925, ст. 69.

⁸ Монографія про О. А. Тарасевича автора в «Проклях» Україн. Вис. Педагог. Інституту в Празі, р. I., ст. 335–356 і окремо, Прага, 1934, ст. 24, з II ілюстр. [Повний бібліографічний опис

Олександр Антоній Тарасевич народився в 40-их роках XVII ст., вчився в Авгсбурзі у знаменитих братів Кіліянів. Також перші знані гравюри О. Тарасевича, в кількості 38 мідеритів, були уміщені в розкішному авгсбурзькому виданні: «Rosarium» 1678 р., що вважається одним із найкращих видань кінця XVII ст. Було тоді нашому мистцю коло 26 років і це якнайкраще свідчить про видатного гравера, не зважаючи на те, що в Авгсбурзі тоді були першорядні гравери німецькі і голандські. В 70–80-х роках бере участь у кращих виданнях, що друкувалися у Вільні, Кракові, Замості, Слуцьку. Належить йому також цілий ряд портретів найвизначніших особистостей, серед них короля Яна III Собеського, київського єпископа (1674–1693) К. Шаховського, віленського воєводи М. Паца, литовського князя М. Гедройжа і особливо цінний з мистецького боку портрет К. Х. Клокоцького 1685 р.

Коло 1688 р. наш мистець переїздить на постійно до Києва. Ця дата, очевидно, не випадкова. Іван Мазепа, обраний на гетьмана України в 1687 році, пильно дбає про піднесення культури, науки, освіти і мистецтва. Скупчує на потрібних місцях визначні культурні сили і приїзд до Києва такого визначного мистця, як О. Тарасевич, безумовно, був не без ініціативи гетьмана. Олександр Тарасевич стає ченцем Києво-Печерської Лаври, прибирає чернече ім'я Антонія і так фігурує в лаврських документах⁹. Згодом О. Тарасевич швидко поступає у ієрархічній драбині і стає архимандричим намісником Лаври. Був він не тільки визначним, досвідченим адміністратором, але також сміливим громадянином та українським патріотом, як це свідчить один документ 1720 р., коли О. Тарасевич енергійно боронив лаврську друкарню та автокефалію української церкви від московських зазіхань.

Досі відомо всього 109 праць Олександра Антонія Тарасевича, серед яких визначне місце займають портрети, поруч з першорядними фігурами композиціями з біблейських сцен та алегоричними гравюрами. Переважна більшість праць виконана мідеритною технікою та офортом.

З мазепинського періоду діяльності мистця, особливо цінні портрети кн. Голіцина, засудженого і засланоного на Сибір царем Петром I, згадана гравюра св. Мелетія (див. іл. № 20), портрет Лазаря Барановича та цілий ряд релігійних образків. Серед них особливо цінні парні образи Іс. Христа і Богородиці відбиті на шовку, що можуть вважатися взагалі найкращими релігійними образами у реалістичному трактуванні.

Працюючи в розцвіті барокової доби, О. Тарасевич зумів зберегти власну індивідуальність, що відходила від чисто декоративних принципів бароко. Правда, в обкладинках книжок він уживає у великій кількості різні символи, алегорії і геральдичні знаки, але причиною того були певні вимоги видавців і друкарів. В інших гравюрах бачимо у мистця подиву гідну міру, строгість, благодатну простоту композицій, а вже зовсім «клясичний» він у своїх портретах. Тут уже нема барокової надуманої умовності, фігури передані дуже реалістично, природно, з підкресленням

праці виглядає так: Олександр Антоній Тарасевич, 1672–1720. — Прага, 1934. — 24 с.: іл.] Також стаття в [назва не зазначена автором, серед надрукованих праць еченого її відшукати не вдалося], 1933, ст. 164–168.

⁹ Труди Україн. Наук. Інституту Книгознавства, I, К., 1926, 322.

психологічних особливостей портретованого. Також обрамування портретів завжди вишукано — прості, де видно почуття міри, відсутність переладованості, без зайвих прикрас і завитків. Бувши реалістом у портретовій і загалом фігуровій гравюрі, мистець в ілюстраціях значно стилізує краєвид і рослинність, що надає його композиціям особливого стилю.

З мистецького погляду праці О. А. Тарасевича стоять так високо і технічно такі досконалі, що не тільки дорівнюють найкращим тогочасним німецьким майстрам, але їх можна прирівнювати з кращими голяндськими граверами XVII ст., де граверство стояло найвище в цілій Європі. І хоч наш мистець свою мистецьку освіту здобув у Баварії, але німецькі впливи в нього не великі. Зате більшою мірою помітні впливи голядського граверства. Приходять на увагу такі визначні імена першорядних граверів, як De-Witt, N. Visscher, J. Van de Velde. Та потім О. А. Тарасевич зберіг свою яскраву індивідуальність, був це творець власних концепцій, власного великого стилю у формі і змісті мистецького вислову.

Після смерті О. А. Тарасевича (біля 1720 р.), залишилася його богата збірка прекрасно дібраних першорядних західноєвропейських гравюр-портретів, архітектури, мотивів з фауни і флори і різби, малярства та численних ілюстрацій. Ці гравюри, зібрані щось у 15 книжках, служили як підручники для лаврської малярської школи ще довгий час.

До граверської школи О. А. Тарасевича належать майже всі кращі українські гравюри доби Мазепи і в першу чергу Д. Галяховський, Лео Тарасевич (можливо брат) і І. Щирський.

Данило Галяховський (1674–1709) — учень Київської Академії, один з кращих граверів з певним індивідуальним стилем і високою технікою виконання. Знаємо всього 8 його гравюр на міді й поміж ними гравюри, присвячені київському митрополитові Варлааму Ясинському, митр. Й. Кроковському, портрет Петра I та ін.

Найбільш цінною працею Д. Галяховського є величезний тезис, розміру 106×77,5 см, що його Київська Академія присвятила гетьманові І. Мазепі 1708 р. (див. іл. № 17) Унікат гравюри, відбитої на шовку, переховувався у Бібліотеці Красінських у Варшаві, яка згоріла під час останньої війни...^{xxxvi} Ця гравюра незвичайно цінна тому, що на ній виображено самого І. Мазепу на склоні літ. А що портрет належить його сучасникові та ще і кращому українському граверу, то треба вважати його підставовим портретом з небагатьох автентичних портретів гетьмана. Докладно досліджена гравюра автором на місці в 1930 р. дала змогу виявити складне питання автентичності портретів гетьмана. Хоч гравюра значно почорніла, все таки *[вона є унікальною та найкращою — фраза реконструйована упорядником]*^{xxxvii}, з тих, що досі були опубліковані¹⁰.

Лео Тарасевич (1686–1703) — своїм стилем, манерою і вишколеністю, найближче стоїть до Олександра Тарасевича і, можливо, вчився разом з ним у братів Кіліянів в Авгсбургу. Правда, в граверській техніці Лео Тарасевич уступає Олександрові, зате його штрих є м'якший, форма і модуляція легша, що надає його гравюрам більшої принадності. Лео Тарасевич виконав 88 гравюр, переважно на міді. Крім чисто

---

¹⁰ Наслідки дослідів автора гл. у збірнику «Мазепа», І., Варшава, 1938.

релігійних сюжетів, дав велику серію гравюр історичного змісту (головно до «Патерика»), змалював складні військові баталії, творив символічні образи такого роду, як «Дніпрові сирени», дав своєрідні українські краєвиди з архітектурними мотивами, брав участь в ілюструванні підручника гарматної справи, при тім був визначнішим портретистом.

Перші документальні звістки про мистця походять як раз з початків гетьманування І. Мазепи. В 1688 р. він був запрошений українським полковником Іваном Перехрестом до Охтирки, а в слідуючому році до Москви, де виконав один або два портрети царівни Софії Олексіївни і Федора Шакловитого, котрих пізніше кліка Петра I ув'язнила. З 1689 р. до своєї смерті 1703 р. гравер постійно працював у Києві.

Крім згаданих портретів, Л. Тарасевич виконав портрети кн. Радзівіла 1692 р., Івана Обидовського до панегірика Пилипа Орлика «*Hippomenes sarmacki*» (Київ, 1698), підстольного Георгія Землі, Сильвестра Крайського і гетьмана І. Мазепи. Цей останній портрет гетьмана у молодому віці, поруч з портретом Д. Галяховського, має виняткове значення в іконографії І. Мазепи. Цей портрет було знайдено у книжці «Слово Шереметі» 1695 р. (див. іл. № 21). Деякі російські автори, що «ревностно» дбали про знищення усіх пам'яток по І. Мазепі, старалися доводити, що цей портрет виображає Шеремета. Однак такі поважні дослідники граверства та іконографії, як Д. Ровинський і Селіщов, довели, що саме портрет І. Мазепи в молодих роках¹¹. Одні з найбільш переконливих доказів, що Шеремета в той час ходив з бородою, тоді як на портреті виображено оголену європейську особу. Крім того, навколо портрету виображено символічні та алегоричні фігури, звичні при портретах гетьманів, а навіть нарисовані усі ті предмети, які говорять про всі попередні посади І. Мазепи — полковника, писаря, бунчукового товариша. Поглиблена нами аналіза цієї гравюри, зокрема порівняння з іншими портретами гетьмана та описи чужинців його зовнішнього вигляду, теж підтвердили, що ми маємо діло з автентичним портретом великого гетьмана^{xxxviii}. На жаль, наші історики і видавці ще і досі послуговуються «популярними», але сумнівного походження, портретами гетьмана Мазепи, замість того щоби популяризувати автентичні портрети гетьмана у виконанні його сучасників і першокласних граверів, як Данило Галяховський і Лео Тарасевич.

Багато самостійності і вільності думки виявив Лео Тарасевич в ілюстраціях до Київського «Патерика» 1702 р., що довгий час служив немов би підручником історії нашої Батьківщини. Тут виконав наш гравер, уже в останніх роках своєї діяльності, коло 46 мідеритів, де змалював типові фігури печерських ченців, української старшини, козаків, українську архітектуру, краєвиди, стилізовану українську флору. Ілюстрації Л. Тарасевича уживалися майже у всіх послідууючих виданнях «Патерика», але переважно в дереворитах копіях, а саме у виданнях 1760, 1768, 1770 р. і пізніших російських виданнях аж по 1902 рік¹².

Іван Інокентій Щирський працював у межах 1682–1714 і за цей час виконав 42 гравюри на міді, при чім в 1689 р. ченцем і відтоді називався Інокентієм. Це типовий бароковий гравер, що широко послуговувався символікою, емблемами, гербами

---

¹¹ «Руський Бібліофіл», Петербург, 1915, V., ст. 83–103.

¹² В. Січинський, Лео Тарасевич, «Мистецтво», Львів, 1932, ч. I., ст. 11–14.

та алегоричними фігурами. До доби гетьмана Мазепи відноситься більшість його гравюр, виконаних переважно на окремих аркушах, які мають певне відношення до особи гетьмана та змальовують герб Мазепи: «Echo głosu...» (Київ, 1684) Симеона Яворського, «Весільное сказаніє» 1698 р., у творах Пилипа Орлика з нагоди здобуття Мазепою турецьких фортець (Вільно, 1695) і «Hippomenes sarmacki» (Київ, 1698).

Інтересна величезна гравюра І. Щирського 1691 р. з присвятою Обидовському. Як доводив Д. Ровинський, цю гравюру на двох величезних дошках І. Щирський первісно виконував разом з Лео Тарасевичем у Москві для царівни Софії Олексіївни, але після її заслання Петром I, він ту гравюру переробив на академічний тезис і то так, що замість царівни Софії залишилося порожнє місце... Між іншим на цій гравюрі виображено Київ з Подолом, трохи нижче — шатра з українською старшиною і козаками.

Одна з найкращих гравюр І. Щирського, до того тепер найбільш популярна, на честь ректора Київської Академії Прокопія Колячинського, виконана в межах 1697–1702 р., на котрій виображено старий мазепинський будинок Академії, а перед будинком студенти Академії на чолі з Палладою. З останніх праць Щирського відрізнемо 4 мідерити до панегірика на честь харківського полковника Федора Захаревського 1705 р., герб Мазепи з св. Борисом і Глібом та св. Онуфрій з присвятою гетьманові І. Мазепі (коло 1708 р.).

До школи О. Тарасевича можна також причислити інших граверів на міді, як Іван Стрельбицький у Києві і Чернігові від 70-х років XVII ст. до 1709 р., Захарій Самойлович у Києві й Москві 1691–1706 р. та цілий ряд менших граверів по дереву, як Іван Реклінський (Київ, 1688–1708), Марко Семенів (1691–1709), Теодор А. (1694–1697), Тит (1706–1709) та інші. З праць І. Стрельбицького зазначимо портрет Варлаама Ясинського, уміщений в «Єпітафіоні» Пилипа Орлика з нагоди смерті Ясинського 1707 р. З праць З. Самойловича — гравюру на честь гетьмана І. Мазепи (див. іл. № 22) і філософський тезис Георгія Терпиловського 1706 р. З гравюр на дереві, відзначається доброю технікою і своєрідними сюжетами праці гравера Теодора А., що виконав прекрасні ілюстрації до Київської Євангелії 1697 р. та інші дереворити.

Окремо мусимо поставити визначного київського гравера на міді Івана Іларіона Мигуру (1704–1712), який закінчує собою блискучу добу розцвіту українського граверства доби Мазепи. Стиль і манера різьблення у нього відмінні від інших його сучасників. Це не високо вишколений майстер, правдоподібно, не вчився він за кордоном, але як талановитий самоук і самородок досяг досить високої граверської техніки та створив своєрідний стиль своїх ритин, з деякими елементами українського народного мистецтва. Відомо 24 його мідерити, переважно на окремих аркушах, як присвята визначнішим особистостям.

Одна з найкращих праць І. Мигури — величезний мідерит на честь гетьмана І. Мазепи 1706 р. (див. іл. № 23). Тут виображено гетьмана на цілий зріст, у лицарському одязі з булавою в руках. З боків від нього 6 жіночих елегантних фігур, які символізують собою добрі діла І. Мазепи: істина, правда, наука і мистецтво^{xxxix}. Вгорі 6 церков, фондованих Мазепою, зарисованих остільки точно, що служать документальним графічним матеріалом до історії їх перебудов. З інших гравюр згадаємо присвяти: генеральному осавулові Іванові Ломиковському 1707 і 1711 р., генеральному судді

В. Кочубеєві 1707 р., Стефанові Яворському 1709 р., гетьману І. Скоропадському 1709 р. З портретів — ректора Академії Варлаама Ясинського 1707 р., невідомого митрополита та ін. Маніра різьблення і штрих Мигури дуже характеристичні, техніка не така висока, як у Тарасевичів або Щирського, але лінія не така жорстка і різка, як в останніх, а навіть м'якша ніж у Лео Тарасевича.

Культурне життя на Україні доби гетьманування І. Мазепи, незвичайний розцвіт науки, освіти і мистецтва, як відомо, відіграло провідну роль у цивілізації цілого Сходу Європи і передовсім на Московщині. Цей величезний вплив дуже помітний також і в граверстві.

Відомий російський мистецтвознавець і дослідник граверства В. Стасов писав: «У школі московського граверства через ціле XVII ст. не дійшло жадного вдосконалення в граверській техніці, навпаки, помітний постійний занепад, починаючи від першої гравюри св. Луки в «Апостолі» 1564 р. аж до часів Петра I... Серед московських граверів неможливо вказати ні на одного гравера, котрий хоч трохи дорівнював би по майстерству київським граверам Л. М., В. О., Т. Т., Федорові А., а навіть Іллі... І коли в половині XVII ст. у нас почалася гравюра на міді, то почалася вона, як мистецтво, перенесене з Заходу — перенесене до нас за стараннями і по наказу царів (те саме було і з гравюрою на дереві), але не так, як скрізь — як свобідний вияв народних стремлінь і потреб»¹³.

Тому в Москві широко користувалися виданнями і гравюрами українськими з Києва, Чернігова, Львова, Унева, Почаєва та ін. В той же час ставилися до них з великими підозрінням, за поширення захіноєвропейських ідей, «латинську ересь», «вільнодумство і розврат мислення», а також тому, що українські видання не були «сходные» з московськими «особливим» і «окремим нарічієм».

Подібно як у всіх інших ділянках науки, освіти і мистецтва, так само в друкарстві і граверстві, в Москві працювало багато українських майстрів і граверів, поруч з німцями і голяндцями.

При московському «Печатному дворі» на чолі друкарні довгий час був друкар Епіфаній Славинецький, в 1691 р. приїздив сюди з Києва директор друкарні Софроній, в 1697 р. — гравер Михайло Куковський, нарешті українець Полоцький заснував у Москві нову друкарню. З другого боку, з Москви посилали на Україну різних людей для вивчення та удосконалення друкарської справи. Нерідко таке навчання кінчалося безуспішно для учнів через їх пияцтво та невідповідну поведінку. Так, наприклад, в 1691 р. післали з Москви до Києва і Чернігова друкаря Міхаїла Дмитрієва «для наученія печатному дѣлу, составленію чернилъ и всякого книжного урядства», але за знасилування дівчини його видалили з України і відіслали «на родину»¹⁴.

При низькому стані граверства в Москві не могло бути мови, щоби московські гравери виконували портрети та складніші фігурові композиції. Тому не диво, що і відповідальніші гравюри замовлялися в Москві звичайно або голяндцям або українцям.

---

¹³ В. Стасов, Собрание сочинений, II., 168–9, 30.

¹⁴ К. Харлампович, Малороссийское влияние на великорусскую жизнь, Казань, 1914, ст. 783–785.

Крім згаданих уже граверів Лео Тарасевича, І. Щирського, З. Самойловича, М. Куковського, що приїздили до Москви на короткий час, у Москві постійно працювали такі визначні українські гравери, як Михайло Карновський, Григорій Тепчегорський, Іван Стекловський, Іван Любецький та інші. Ці імена знайшов автор цих рядків через порівняння їх праць, які вказували маніру київської школи, а нерідко навіть зміст і сюжети київських майстрів. Та це була справа не легка, бо деякі імена були зовсім перекинуті на московський лад, так, що не залишалося навіть підозріння, що це українці. І так, наприклад, з Івана Стекловського зробили «Стеклова», а Григорія Павловича Тепчегорського вийшов «справжній» москвіч «Павлов».

Михайло Карновський^{XL} приїхав до Москви в 1697 р. з Чернігова і працював при «Печерському дворі»^{XLI} до 1710 р. Його українське походження виявилось в підписах і текстах українською мовою і в змісті ритин на зразок київських «Тезисів», популярних на Україні образків тощо. Прегарне виконання всіх його штихів, чудова граверська техніка, дуже чистий, певний та елегантний штрих — ставлять праці М. Карновського поруч з Лео і Олександром Тарасевичами, зі школи котрих він правдоподібно, вийшов. Крім численних його ілюстрацій до релігійних видань, треба відзначити два тези з присвятою Стефанові Яворському 1706 і 1708 р. і величезний тезис на 16 дошках, подарований московською духовною академією Петрові І, з його портретом та портретом Олексія Петровича, 1709 р. Особливе значення мають мідерити М. Карновського до підручника «Арифметика» Л. Магницького, виданого в перших роках XVIII ст. Автор Л. Магницький був вихованцем Київської Академії. В підручнику зібрані усі тоді знані досягнення з математики, крім властивої арифметики, також початки алгебри, геометрії, землемірства, а навіть астрономії. Наш гравер виконав, крім дрібних рисунків, також «Сферу Міра» зі ступенями і осями зеніту та гарну титульну сторінку книжки, де між іншим виображено двох представників учености «Піфагор» у західноєвропейському одязі і «Архимед» — в арабському одязі. Цікавий також правопис в текстові заголовку: «Аріфметика Політика, сихъ й друга Логістїкъ й многихъ иныхъ издатілей въ разна времена списателъ».

Григорій Тепчегорський^{XLII} (1697–1718) — поет, маляр і гравер, довкола 40 гравюр на міді досить високого рівня, які одначе уступають гравюрам Карновського. Деякі дослідники подають, що Тепчегорський вчився в голяндського гравера Пітера Пікарта, в молодих роках жив у Амстердамі, а в 1697 р. був запрошений до Москви. Власне, зі всіх учнів Пікарта, саме Г. Тепчегорського можна назвати справжнім майстром, тоді як інші його московські учні — Мякишев, Матвеев, Ростовцев та інші, як каже Голлербах, «Не призвели ничего замечательного»¹⁵. До особливо інтересних ритин Тепчегорського належать: ілюстрації до «Артилерії» Брінка 1701 р., 16 гравюр до підручника архітектури Вільголі 1712 р., 12 віньєток до Календаря 1713–1714 р., тезис Лаврентія Трансильванського з портретом Д. К. Кантимира і величезна гравюра на 8 кліше, з портретом Петра І. Цікаво, що до перших московських видань світського характеру ілюстрації виконували головно українські гравери. Самі ж видання — це виключно переклади з чужоземних авторів — голяндця Брінка, італійця Вільголі та ін. Що ж до перекладів, то це знов-таки праця українських вчених.

---

¹⁵ Е. Голлербах, Портретная живопись в России XVIII в., М., 1923, ст. 68–69.

З цілого ряду фактів, подамо один особливо характерний, і то не для доби Мазепи.

Тяжку долю еміграції не могли витримати усі люди Мазепинської еміграції і тоді також були випадки «зміновіховства», які кінчалися точнісінько так, як і в найновішу «совітську еру». І так генеральний писар з доби Мазепи — Іван Максимович, що виємігрував з Мазепою в 1709 р., в 1715 р. «появився» перед російським послом у Царгороді й разом з полковником Горленком повернулися «на рідину» до Києва. Але невдовзі російська влада вислала Івана Максимовича разом із Антоновичем (теж український старшина) поза межі України, а що вони добре знали чужі мови, обидвох «опреділили», чи як хочете «відрядили» до московської друкарні з платнею 110 рублів на рік. У Москві І. Максимович зложив латинський Лексикон з великоруськими поясненнями чужих слів, уживаних у великоруській мові. В передмові до Лексикону І. Максимович висловлює здивування, що на Московщині ще і досі не було латинського лексикону, і ставив у приклад київську освіту, де давно вже були такі потрібні книжки й де взагалі не цураються чужих мов, потрібних для освіти. При тім жалується автор на нещасливе життя на чужині (на Московщині) й голодне там існування. Але таким життям автор Лексикону довго не тішився, бо вже 1726 р. пішов «донос», що Московська друкарня приймає на службу людину «бывшаго въ изменѣ». Тому ще того самого року І. Максимовича звільнили з друкарні «за немалымъ подозрѣніемъ», як «учасника измѣны Мазепы», і він залишається без кусника хліба. Останні відомості про І. Максимовича походять ще з 1728 року.

Іван Стекловський був переважно офортистом у характері і стилі киево-чернігівської школи (Щирський, Мигура та ін.) Між іншими своїми працями він виконав величезний тезис 1711 р., присвячений Милославському, з пляном Києво-Печерської лаври, видом Головної церкви лаври та іншими київськими мотивами.

Як бачимо, кращі гравюри в Москві, зокрема портрети, виконували українські гравери. Також і портрети Петра виконували українські гравери або їх замовляли за кордоном. Коли ж після «Полтавської перемоги» треба було вигравірувати «Торжественный въездъ въ Москву после Полтавской битвы», то цю гравюру виконав уже не українець, але москаль Зубов, — настільки ця «перемога» була непопулярна серед українців. Ця гравюра Зубова є власне першою спробою московського гравера передати складну баталістичну композицію.

Не менше цікава сторінка впливів українського граверства доби Мазепи на інші краї Східної Європи. Українські друки йшли на схід до Донських козаків, на півдні ці впливи зусілюються в Молдаво-Валахії, Малярщині й Балкані, на північному заході — в Білорусі й Литві.

Звичайно, це далеко не повні відомості про роль і впливи української граверської школи на цілому Сході Європи. Так само, як і не повний огляд самого українського граверства доби гетьмана І. Мазепи. Пам'ятки граверства належать саме до тих, які недовговічні. Відбитки роблені, переважно ручно, у невеликій кількості та ще на папері, залишаються дуже рідкісні або лише, як раритети. А тим більше гравюри доби Мазепи, що все були «за немалымъ подозрѣніемъ въ измѣнѣ».

А скільки цінних пам'яток по Мазепі, і спеціально гравюр, було свідомо знищено злочинною рукою! Деякі з них збереглися зовсім випадково. Бувало і так, що їх дбайливо зберігали українські патріоти, як той священик на Полтавщині, що переховував

згадану гравюру Данила Галяховського 1708 за рамою ікони, а яка згоріла в Варшаві в Бібліотеці Красінських в 1942 році^{XLIII}.

Були випадки, що мазепинські пам'ятки «прогавили» московські «лазутчики» чи то «третій відділ», чи то «енкаведисти».

Поміж такими непоміченими інсиніями, наприклад, належать водяні знаки на папері Радомиської папірні, зложеної гетьманом І. Мазепою в початках свого гетьмування. Чернігівське видання 1705 р. «Зерцало» про цей папір «подаєт всему міру на неописаніє преславніє діла превисоких добродітелей Ясне Вельможності» (Пана гетьмана Івана Мазепи). І дійсно бачимо там, на водяному знаку, герб Мазепи з надписом: ІОАНЪ MAZEPA ГЕТМАНЪ.

Російські всезнайки та численні «чистки» таки переочили таку «измѣну» на самому білому папері...

Всі згадані дорогоцінні пам'ятки граверства це наочні, матеріальні речі, автентичні і незаперечені. Їх уже нікому не вдасться «замазати», сховати чи знищити. Але нам, українцям, треба про них добре знати та шанувати.

Свідчать вони про незвичайно високий рівень української культури доби великого гетьмана, її першенство, перевагу і велич!

Додаток 1

ЛИСТ ПИЛИПА ОРИКА ДО КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА СТЕФАНА ЯВОРСЬКОГО (1721)^{xliv}

Ясне въ Богу преосвященнѣйшій милостивый отче Митрополитъ Резанскіи, мой велце милостивый въ духу святомъ отче, пастыру и добродѣю.

До сихъ часъ въ бѣдахъ, во изгнаніяхъ, въ тѣснотахъ пришелствова душа моя съ ненавидящими міра; теперь уклонившись и душею и сердцемъ отъ душевно-го того пришелствія, архіерейскую, Вашей святыни, миръ всѣмъ дающую, десницу духомъ лобызаю. Но речеши мнѣ ваша Святыня: «друже, како вшелъ еси сѣмо, не имый одѣянія, милости монаршей? «для чого опасатися мушу, чтобъ съ симъ моимъ дерзновеніемъ не былъ отверженъ отъ лица вашей Святыни, однакъ съ тоей реляціи, которую до вашей Святыни имѣю, яко ученикъ до учителя, яко (аще и недостойнъ уже нарецися) сынъ до отца, яко овца до пастыра, тѣмъ дерзновеннѣй прибѣнаю до вашей святыни, имъ благонадѣжнѣйшій могу быть, что ваша святыня, яко премудрѣйшій мой учитель, благоразумнѣ и наставивши и накажеша мя, яко отецъ блудному сыну объятія своя отеческіе отверзеша и яко добрый и бодрый пастырь погибшую овцу обращаеши, и на раму свою воспріемлещи. А понеже многіе, едины недоброхоты мои, другіе, хотящіи себе оправдати, злоклеветнымъ своимъ донесенемъ милосердное царского величества сердце на большій гнѣвъ и отмщеніе противъ мене возбудила и подвигнула, будто я единомысленнымъ и единосевѣтнымъ съ Мазепою тоей измѣны былемъ авторомъ и всѣ тайны оныя вѣдаемъ, — того ради заблагоразсудихъ предъ вашею Святынею, яки предъ самымъ прошедшимъ небеса архіереемъ, вѣдущимъ тайная сердца, все то чистою совѣстію, праведно, а не ложнѣ (погубить бо Господь всякого глаголющаго лжу) исповѣдати, что колвек могу о той измѣнѣ вѣдати, яко о томъ совершеннѣй выразишь, ваша святыня, съ послѣдующихъ.

Ежели Мазепа передъ тымъ, пока на службѣ царского величества съ войскомъ не былъ в Полши, и пока діаволь княгиню Долскую союзомъ кумовства въ тайные съ нимъ конференціи не впровадилъ и имѣлъ якую инклинацію до противной стороны и помышлялъ о измѣнѣ, о томъ самъ Богъ, испытующій сердца и утробы, вѣдает; а я внутреннихъ не моглемъ проникнути и изслѣдоваты. Однакъ видя его извнѣ являемую къ царскому величеству непоколебимую вѣрность и радительные службы, по человѣчески разсуждати могу, что онъ Мазепа твердъ былъ въ своей вѣрности и усердную измѣлъ къ царскому величеству любовь.

Оставляю инные того документа, единый токмо въ подтвержденіе моего мнѣнія привожу, что въ 1705 году, когда Мазепа обозомъ подъ Замостемъ стоялъ, подосланный былъ до его тайно отъ Станислава Лещинского съ Варшавы съ тайными

прелестными пропозиціями Францишек Волскій, которого онъ Мазепа наединѣ выслушавъ, но авдіенці секретной, велѣлъ его Григорію Ивановичу Анненкову за караулъ взять, и тортурами о той посылкѣ прелестной и о инныхъ непріятельскихъ намѣреніяхъ допросить, потомъ его Волского оковавъ, въ Кіевъ до князя Димитріа Михайловича Голицына, а писма тые прелесные до царского величества, одослалъ.

Якій же могъ быть по видимому большій документъ вѣрности его Мазепиной къ царскому величеству надъ той? Но когда онъ Мазепа стоялъ на квартирахъ зимовыхъ въ Дубнѣ, а Войнаровскій съ Иваномъ Чернишемъ резиденцію свою у двора царского величества въ Гроднѣ континуовавъ, и Димитрій Горленко, бывшій полковникъ Прилуцкій, вмѣсто Гетмана съ своимъ и Киевкімъ полками на службѣ царского величества тамъ же подъ Гродномъ zostавалъ, писалъ онъ Горленко до Мазепы съ нарочнымъ куріеромъ пространное на килкахъ листахъ писмо, въ которомъ многіе обиды, понешенія, уничиженія, досады, коней разграбленіе и смертныя побои козакамъ отъ Великороссійскихъ начальныхъ и подначальныхъ въ то время дѣючіеся выписалъ, наконецъ и тое приложилъ, будто его Горленка наказного Гетмана, кудась едучого, съ коня сопхнено и насилно съ подъ его и съ подъ прочихъ ему послѣдующихъ людей коня въ подводы забраны. Писалъ такожде отъ себе до Мазепы съ тымъ же куріеромъ и Иванъ Чернишъ, а въ писмѣ своемъ прислалъ заключенную копію указу царского величества, которымъ будто опредѣлено было тые два полки городовые Кіевскій и Прилуцкій, под комендою Димитріа Горленка бывшіе, посылать въ Прусы, ради наученія и устроенія ихъ въ регулярные драгунскіе полки. Велѣлъ тые писма и копію указу царского величества Мазепа передъ собою мнѣ прочесть, которыхъ выслушавъ тые формальныя сказалъ слова: «якогожъ намъ добра впредъ надѣяться за наши вѣрныя службы, и хтожъ бы былъ такой дуракъ, якъ я, чтобъ подъ сее время не преклонился до противной стороны на такіе пропозиціи, якіе Станиславъ Лещинскій до мене прислалъ?».

Не по многomu времени пріехалъ и самъ Димитрій Горленко въ Дубно до Мазепы съ подъ Гродни, оставивъ тамъ подъ камендою сына своего Андрея тые два полки, Кіевскій и Прилуцкій, которіи при инныхъ реляціяхъ доносили, и тое Мазепѣ, будто онъ, опасался, чтобъ его съ полками тѣми въ Прусы не послано и въ драгуны не устроено, чимъ бы онъ подвигнулъ на ненависть и вражду противъ себе цѣлое войско, что отъ его початокъ того регулярного строю учинился, притворилъ себѣ якуюсь болезнь и подъ покривкою оной упросилъ себѣ у енераля Рена отпускъ, будто къ дому, подаривъ ему за тое килка коней добрыхъ и 300, чаю, ефимковъ.

Въ краткихъ числѣхъ по пріѣздѣ Димитріа Горленка въ Дубно, прошенымъ былъ Мазепа въ кумовство и на христіны отъ князя Вишневецкого, воеводы Краковского, до Бѣлой Криници, которого дочери, будучи тамъ съ маткою его княгинею Долскою, воспріемникомъ, якіе имѣлъ съ нею денные и ночныя конференціи, и если такъ малый вѣтрикъ реляціи Димитріа Горленка и Ивана Черниша поколибалъ сердце его Мазепы и его до измѣны преклонилъ, или княгиня Долская прелестми своими ему оную выперствовала, о томъ самъ единый Богъ вѣсть. Однакъ отъ болшой части разсуждаю, что тая прелестница мѣла его обезумить.

По килкаденныхъ пированіяхъ и довольныхъ разговорахъ, повернувшись Мазепа на кватеру свою съ бѣлой Криници до Дубны, велѣлъ мнѣ писать листъ

благодарственный до тоей же прелестницы княгини Долской, и послать ей клячь циферной для корреспонденції съ собою, отъ которой въ килка дней получилъ онъ Мазепа респойсь и въ ономъ малую цодулку цифрами писаную, которая въ децифровани своемъ тое заключала: «Уже я гдѣ надлежить послала съ донесенемъ истинной в. м. пана пріязни». По прочитани тоей цедулки циферной, одобраль оную отъ мене, ни единого мнѣ не сказавши слова.

А когда по указу царского величества рушивши съ войскомъ регименту своего съ Дубна, прибыль до Минска въ 1706 году, получилъ тамъ невѣдомо черезъ кого отъ княгини Долской малое писмечко дворами писаное, въ которомъ она княгиня извещала ему о поворотѣ посланця своего отъ двору, и о посылки листу отъ якогось безыменного короля до его писаного. По прочитаню децифрованного отъ мене того письмечка взяль къ себѣ оное и, засмѣявшись, сказалъ тые слова: «дурная баба! Хочетъ черезъ мене царское величество обмануть, чтобъ его величество, отступя короля Августа, приняль въ свою протекцію Станислава и помогль ему до сукцесіи на королевство Полское, а онъ общаетъ подать такіе способы, которыми латво можетъ царское величество Шведа побить и побѣдить. Уже я о томъ ен дурачествъ государю говорилъ, которому его величество посмѣялся. «Повѣриль я тому и ни единого подзору о его Мазепиной изменѣ не имѣль. А хто былъ тотъ посланецъ и якій былъ черезъ него листъ, и отъ якого короля, и въ якое время и съ якимъ ответомъ отъ себе Мазепа оного отпустиль, о томъ я досели не вѣдаю, и не видѣлемъ его, въ чомъ свѣдитель мнѣ есть на небеси вѣренъ.

А когда Мазепа по указу царского величества рушивши съ войскомъ реименту своего съ Минска, прибыль въ Украину и за пришествіемъ его величества въ Кіевъ и самъ туда жъ спѣшно пріѣхаль, давши ординановъ въ полки, чтобъ наскорѣ подъ Кіевомъ стягались, получилъ тамъ листъ отъ тоей же княгини Долской цифрами писанный, который при себѣ въ комнатѣ спальной велѣль мнѣ перевести и тамъ передъ собою прочесть. А въ листѣ томъ просила она Мазепы, княгиня именемъ Станислава, чтобъ дѣло намѣренное зачиналь, надеженъ будучи скорого сѣбе цѣлымъ войскомъ Шведскимъ съ Воляня сукъкурсу и всѣхъ желаній своихъ, чого тылко претендовати будетъ, неотрицательнаго исполненія, общая на тое прислать ассекурацію Станислава и гваранцію короля Шведского. Слухаль тото листу Мазепа (яко видимо было) съ великимъ гнѣвомъ, а выслухавши, порвалъсь розъяренный съ постели и началъ княгиню поносить тыми словами: «проклятая баба обезумила-ся: прежде мене просила, чтобъ царское величество воспріяль Станислава въ свою протекцію, а теперь инное пишетъ; бѣснуется тая баба, хочетъ мене, ношеного и искусного птаха, обмануть; на бѣду бѣ мнѣ крайною пошло, когда бы единой бабѣ даль прелститься; возможное ли дѣло, оставивши живое, искать мертвого и отплывши единого берега, другого не достигнуть? Станиславъ и самъ не есть надеженъ своего королевства; рѣчь посполитая раздвоенная: якій же можетъ быти фундамент безумныхъ тоей бабы прелестей? Состарѣлемъся служащи царскому величеству и нынѣшнему и отцу его величества вѣрне, не прелстили мене ани король польскій Янь, ани ханъ Крымскій, ани Донскіе козаки; а теперь при кончинѣ вѣку моего единая баба хочетъ мене обманути!» Тое вымывивши, взяль съ рукъ моихъ оригинальное циферное письмо и переводъ его и, велѣвши принести огню, спалиль, а до мене

обратившись рекль: «пиши до тоей проклятой бабы циорами, не выходя отсюду, въ тые слова:

«Прошу вашей княжой милости оставити тую корреспонденцію, которая мене можетъ погубити и на житіи и на гонорѣ и на субстанціи. И не токмо ваша княжая милость не надѣйся, но ни помышлай о томъ, чтобъ я при старости моей вѣрность мою царскому величеству повредилъ, которую отъ молодыхъ лѣтъ моихъ досели нерушимо сохранилъ и въ оной умрѣти желаю, не хотячи и за живота, и по смерти моей, безчестного измѣнническаго пороку и имени на особу мою нанести и того ради и повторе в.к.м. прошу оставить тую корреспонденцію и болшъ о томъ до мене не писать».

Такой листъ циорами написанный велѣлъ при себѣ запечатать и взялъ до рукъ своихъ, который если до княгини Долской одослалъ и черезъ кого (понеже я и въ то время посланца того не видѣлъ), или инный рукою своею писалъ, о томъ Богу сосвѣдѣтельствующу не знаю.

Токможъ отъ того времени черезъ цѣлый годъ ни единого мнѣ листу циферного о тыхъ измѣнническихъ аферахъ отъ помянутой княгини до переводу не давалъ, и знатно, что для отшества съ войсками до Саксоніи короля шведского и Станислава, оставила была тую корреспонденцію. Писала однакъ единъ листъ цифрами до его Мазепы съ Лвова, въ которомъ для перестороги доносила ему, что она тамъ же въ Лвовѣ была у когось (того не упамятаю) воспріемницею съ Борисомъ Петровичемъ Шереметомъ, а сѣдючи у столу на христинахъ между тѣмъ же Борисомъ Петровичемъ и енераломъ Реномъ, вспомянула по случаю передъ нимъ Реномъ имя его Мазепы похвальнымъ словомъ, а енераль Рень, отвѣтуя ей, такожде похвално, будто соболѣзновалъ ему Мазепѣ тако: «пожалее Боже того доброго и разумного Ивана! Онъ бѣдный не знаетъ что князь Александеръ Даниловичъ яму подъ нимъ ріеть и хочет, его отставя, самъ въ Украинѣ быть гетманомъ; «а она тому удивившись, вопрошала Бориса Петровича Шеремета, если то можетъ событися? Что будто и онъ когда подтвердилъ, рекла она: «и для чого жъ нихто его съ добрыхъ пріятелей не перестережетъ?» а Борис Петровичъ бужто отвѣщаль: «не возможно, и мы сами много терпимъ, но молчать принуждены». Выслушавъ писма того, Мазепа сказал: «знаю я самъ барзо добре, что они и о васъ думаютъ и о мнѣ: хотятъ меня уконтетовать княженіемъ римскаго государства, а гетманство взять, старшину всю выбрать, города подъ свою область отобрать и воеводъ или губернаторовъ въ нихъ постановить; а когда бы спротивилися, за Волгу перегнать и своими людьми Украину осадить. Якожъ не треба о томъ много говорить, сами вы слышали, чого имѣете надѣятися, когда князь Александеръ Даниловичъ, въ кватери моей въ Кіеве, во время бытности царского величества, до уха мнѣ говорилъ: «пора нынѣ за тѣхъ враговъ пріиматца». «Другое слышали вы, якъ тотъ же Алексадер Даниловичъ публично о княженіе себѣ черниговское просилъ, черезъ которое стеелетъ и готуетъ путь до гетманства». О чемъ и о инныхъ пространнѣ говорилъ, наиначе о обидахъ своихъ, а именно почиталъ онъ Мазепа за великое себѣ уничиженіе и поруганіе, что царское величество, во время пришествія своего и главной арміи своей отъ Гродни въ Кіевъ въ 1706 году, ординовалъ свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича съ кавалерією къ Волини, а ему Мазепѣ съ войскомъ реименту его указаль вслѣдъ

за его свѣтлостію поступать и, что его свѣтлость повелить, исполнять. А сказывалъ онъ Мазепа, будто тая кампанія на Волинь по отшествіи войскъ Шведскихъ оттуду во Саксоніи не потребна была, токмо будто его свѣтлость нарочно оную воспріалъ для своего возвышенія, а его пониженія, и для показанія цѣлому свѣту, что его гетмана имѣть подъ своею коммендою, для чего онъ былъ жалостный и вмѣнялъ себѣ тое въ безчестіе, что онъ при старости лѣтъ за такъ многіе свои вѣрные службы (яко онъ сказывалъ) получилъ награжденіе быть подъ комендою Меншикова; наконецъ говорилъ, что не такъ бы ему жалостно было, когда бы его дано подъ коменду Шеремета, или инного якого великоименитого и отъ предковъ своихъ заслуженного чловѣка.

Повторе вмѣнялъ онъ Мазепа и тое себѣ въ посмѣяніе, поруганіе и обману, что свѣтлѣйшій князь Александръ Даниловичъ приговорилъ былъ съ нимъ отдать сестру свою супружество Войнаровскому, чего онъ будучи надеженъ черезъ kilka лѣтъ ожидалъ совершенства, и не старался нигде о жену Войнаровскому, а когда предлагалъ его свѣтлости о исполненіи того приговору, то будто его свѣтлость отвѣщаль ему, что уже теперь невозможно того учинить, понеже царское величество самъ хочет на сестре его свѣтлости женитца. Кромѣ того говорилъ и о инныхъ своихъ досадахъ, наконецъ рекши: «освободи меня, Господи, отъ ихъ панованя», велѣлъ мнѣ до княгини Долской отписать, благодарствуя ей за пріязнь и пересторогу.

А что Мазепа воспоминалъ вышеписанные свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича слова, а именно тые: «пора нынѣ за тѣхъ враговъ пріиматца», то дѣлалось тое такимъ образомъ: въ 1706 году, во время бытности царского величества въ Кіевѣ, просилъ Мазепа его величества къ себѣ на кушеве, по которомъ свѣтлѣйшій князь Александръ Даниловичъ, будучи маленько шумень и сплень, взявъ его Мазепу за руку, сѣлъ с нимъ на лавкѣ и приклоняся къ нему, сказалъ до уха такъ голосно, что близь предстоящая енеральная старшина и нѣкоторые полковники могли слышать тые слова: «Гетманъ Иванъ Степановичъ, пора нынѣ пріиматца за тѣхъ враговъ», а енеральная старшина и полковники, слыша то и видя, что тайно съ собою хотятъ говорить, когда начали удалятца, Мазепа, помааніемъ указавъ имъ на единомъ мѣстѣ стоять, отвѣтовалъ его свѣтлости единымъ словомъ: «не пора», будто до уха, но нарочно голосно, въ услышаніе енеральной своей старшинѣ и полковникамъ; а его свѣтлость на тое сказалъ: «Не можетъ быть лучшая пора, какъ нынѣ, когда здѣсь есть царское величество съ главною своею армеею». Отвѣщаль Мазепа: «Опасно будетъ не сконча едной войны съ непріателемъ, другую начинать внутри. «Паки его его свѣтлость отвѣщаль: «ихъ ли враговъ опасатца и щадить? Какая съ нихъ полза царскому величеству? Прямо ты вѣренъ царскому величеству; но надобно тебѣ знаменіе тоей вѣрности явить и память по себѣ въ вѣчные роды оставить, чтобъ и впредь будущіи государи вѣдали и имя твое блажили, што единъ такіи былъ вѣрный гетманъ Иванъ Степановичъ Мазепа, который такую ползу государству Россійскому учинилъ». Тѣмъ времяемъ хотячи царское величество одойти до своей кватери, всталъ съ своего мѣста и пресѣлъ тотъ дискурсъ, который съ обоихъ сторонъ слышанъ былъ енеральной старшинѣ и полковникамъ; а Мазепа, проводивши царское величество и возвратившись съ послѣдствующими себѣ енеральною старшиною и полковники въ внутреннюю свою комлагу, вопрошалъ ихъ: если все

слышали, что свѣтлѣйшій князь говорилъ? А когда отвѣщали, что слышали, сказали тые слова: «всегда мнѣ тую пѣсенку поють, и на Москвѣ и на всякомъ мѣстѣ; не допусти имъ токмо, Боже, то исполнить, что думаютъ».

Преразили тые слова страхомъ сердце слышавшихъ и частое было роптаніе и переговоры между полковниками, наиначе, что по указу царского величества, безъ всякой противности, вѣрнымъ и послушливымъ сердцемъ, козаки своими оброками служатъ далекими и долгими походами, съ последней худобы разоряются, кровь свою проливаютъ, и на разныхъ мѣстахъ, то въ Инхлянтахъ, то въ Полши, то въ Литвѣ, то въ Казанскомъ государствѣ, то въ Донскихъ городахъ, погибають и умаляютца, а за тые службы, и преждніе за турецкой войны и за теперешніе не токмо жадной нѣтъ милости, но еще и ругаютъ насъ и уничижаютъ и бездѣлицами называютъ, и вѣрной нашей службы въ полушку не ставятъ, а наконецъ и о гибели нашей прошляютъ».

Зачалося потомъ дѣло фортификаціи Печерской, наступили переходы черезъ Малороссійскіе города до главной армии то рекрутовъ, то всякихъ начальныхъ особъ, то многочисленныхъ съ запасами и припасами обозовъ, а полковники съ старшиною своею часто, до гетмана приходя, жалостнѣ предлагали, что приставы у того дѣла фортификаціоннаго козаковъ палками по головамъ біють, уши шпадами обтинають и всякое поруганіе чинятъ, что козаки, оставивши дома свои, косовицу и жнива, поносятъ на службу царского величества тяготу дней и варъ, а тамъ Великороссійскіе люде дома ихъ разграбляютъ, разбирають и палятъ, жонамъ и дочкамъ ихъ насиліе чинятъ, кони, быдло и всякую худобу забирають, старшину біють смертными побоями. Паде то два полковники, Маргородскіи и Прилуцкій, яко началнѣйшіе и наче иныхъ большое до Мазепы дерзновение имѣвши, одозвались съ тымъ: Миргородцкіи сказалъ ему Мазепѣ: «очи всѣхъ на тя уповаютъ и не дай, Боже, на тебе смерти а мы достанемо въ такой неволи, то и кури насъ загребуть». А Прилуцкій подтвердилъ тыми словами: якъ мы за душу Хмельницкого всегда Бога молимъ и имя его блажимъ, что Украину отъ ига Ляцкого свободилъ, такъ противнымъ способомъ и мы и дѣти наши во вѣчные роды душу и кости твои будемъ проклинать, если насъ за гетманства своего по смерти своей въ такой неволи оставишь». А когда таковыми переговорами часто ему Мазепѣ наприкралися, отказалъ имъ тыми словами: «уже я до двору царского величества о таковыхъ обидахъ и разореніяхъ часто и многократнѣ писалъ и, если вамъ угодно, изберѣте отъ себе до царского величества, или ты Прилуцкій ѣдь, а я отъ себе съ енеральной старшины пошлю съ тобою Орлика, и буду черезъ васъ до царского величества писать и чоломъ бить, чтобъ права и волности наши ненарушима были». Соизволили на то всѣ, и надежны были, что онъ Мазепа обѣщанное исполнить. Но по нѣколикихъ дняхъ предложилъ намъ, будто онъ о той посылкѣ до царского величества говорилъ и совѣтовалъ съ княземъ Димитріемъ Михайловичемъ Голициномъ и будто его княжая милость ему говорилъ, что то дѣло царскому величеству не угодно будетъ, и если пошлешь, то и себе бѣду здѣлаешь и ихъ погубишь.

Наддѣлавши фортеци Печерской, когда уже зима надходила, розпустилъ Мазепа, по указу царского величества, войско по домамъ и самъ до Батурина возвратился, гдѣ въ 1707 году получилъ онъ царского величества указъ ѣхать до его величества

в Жолкви, куда пріехалъ онъ въ великій пятокъ предъ свѣтлимъ Воскресеніемъ, а по недѣли восминой былъ воинскій совѣтъ, на которомъ и ему Мазепѣ велено быть. Не знаюжъ, какое онъ тамъ мѣлъ неуконтентоване, понеже по томъ совѣту ни на обѣдъ до царского величества не пошолъ, а ни у себе ничего черезъ цѣлый день не елъ, и когда мы, старшина енеральная по обыкновенію въ свое время тогожъ дня до его пришли, застали его вельми сердитого, и ничего болшъ намъ не сказалъ, кромѣ тыхъ словъ: «если бы Богу такъ вѣрнѣ и радительнѣ служилъ, получилъ быхъ наибольшое мздовоздаяніе, а здѣсь, хотя бѣ въ ангела премѣнился, не могъ быхъ службою и вѣрностью моею жадного получить бладарствіа». Тое сказавши, велѣлъ намъ одойти до своихъ кватеръ. А на завтрѣ, чили въ третій день потомъ, посылалъ онъ Мазепа знатного товарища войскового Димитріа Думитрашка съ указомъ царского величества встрѣчь противъ казны, якая отъ Кіева до Жолкви провадилася, для одобранія съ тоей казны, чаю, 10000 рублей, отъ его царского величества опредѣленныхъ на заплачене за кони, которые подъ драгунію за полковые денги покуплены были. Тотъ убо Думитрашко, получа указъ царского величества въ канцелярии, принеслъ до Мазепы купно съ листомъ отъ свѣтлейшего князя Александра Даниловича до Танского полковника компанійского, а нынѣ Кіевского, себѣ данный, который онъ Мазепа видя, удивился и велѣлъ ему Думитрашку, тотъ часть ѣхать съ указомъ противъ казны, а лист его свѣтлости оставить и предъ собою положить, который онъ по отышествіи Думитрашка когда распечаталъ и прочиталъ, порвалъся съ мѣста отъ гнѣву для того, понеже въ томъ листѣ написанъ былъ до Танского ординансъ, чтобъ онъ съ кватеръ своихъ, выбравши на шесть, чаю, мѣсяцей мѣсячные денги и провіанты, ишолъ немедленно съ полкомъ своимъ до его свѣтлости; и того ради разъярившись, закричалъ тако: «Если жъ можетъ быть большое поруганіе, посмѣяніе и униженіе моей особѣ надъ тое! По всякъ день князь Александръ Даниловичъ съ мною видится, по всякъ часть съ мною конверсуесть, а мнѣ и единого слова о томъ не сказавши, безъ моего вѣдома и согласія ординансы до людей реименту моего посылаетъ! И хто жъ тамъ Танскому безъ моего указу мѣсячные денги и провіанты выдасть, и якъ онъ можетъ безъ воли моей куда инбудъ съ полкомъ своимъ, которому я плачу, итѣ, а если бѣ пошолъ, то бѣ я его велѣлъ якъ аса розстрелять. Боже мой, ты видишь мою обиду и униженіе!». Тѣмъ временемъ принеслъ діаволь вмѣсто себя съ Лвова езуиту Заленского, а которымъ, когда ему Мазепѣ; донесено, что стоитъ въ антиварѣ, внезапну оставилъ гнѣвъ и радостно спросилъ: «а онъ откуда явился?» Тое сказавши, велѣлъ обозному енеральному Ломѣковскому и мнѣ просить до себе того проклятого езуиту во внутренюю комнату, а намъ до кватеръ своихъ одойти. Тамъ убо на единѣ съ собою затворившись, о чомъ черезъ долгое время конферовали, самъ Богъ вѣсть, понеже онъ езуита, кроме того, что его Мазепа посылалъ въ Саксонію до Станислава, болше ничего мнѣ въ Бендерѣ не объявилъ, экскузуючися присягою, на додержаніе секрету учиненою; однакъ я наименшой и въ тѣ пори не могъ мѣти сусниціи о Мазепиной невѣрности къ царскому величеству.

А когда его Мазепу царское величество съ Жолкви съ благословеннія памяти государемъ царевичемъ отпустилъ, въ томъ пути уѣхавши онъ нѣсколько миль отъ Жолкви, просилъ его государя царевича, чтобъ передомъ ѣхалъ; а самъ съвернувши съ дороги, вступилъ до единого дворца княгиня Долской, гдѣ отъ ей присланного

единого ксієндза закону тринитарского заставши, мѣлъ съ нимъ наединѣ якуюсь конференцію, а по сконченю оной, постигъ государя царевича и континуовалъ съ нимъ прележащій путь. Но ни въ то время не было у насъ о невѣрности его Мазепы къ царскому величеству жадного подзору; мнѣніе токмо имѣли что она княгиня, требуя взаимъ денегъ, для выкупленя своихъ клейнотовъ, прислала съ прошеніемъ оныхъ, о которые предъ тымъ и словесно и черезъ писма просила.

Прибывши Мазепа въ Кіевъ и выпровадивши государя царевича въ путь свой къ Смоленску, возвратился самъ до Батурина, и тамъ нѣсколько дней переживши, воспріалъ походъ паки къ Кіеву, для dokonченя фортецы Печерской, где получилъ указъ царского величества о устроєніи козаковъ, подобіемъ Слободскихъ полковъ, въ пятаки, который такъ устрасилъ и раздражилъ былъ всѣхъ полковниковъ и старшину, что цѣле отчаявшись своихъ волностей, ни о чомъ инномъ не говорили, токмо что тотъ выборъ пятаковъ, степень есть до устроєнія въ драгуны и солдаты, для чого много роптали и часто собиралися до обозного енералного Ломѣковского, а наипаче повседневно до полковника Миргородского, у которого и оспособахъ обороны своей совѣтовали, и пакта Гадяцкіе читали, якіе тотже полковникъ Миргородскій съ библіотеки Печерской взялъ былъ, а потомъ покойнику Кочубею, въ донесение царскому величеству обманническо, на погибель его бѣдного, при инныхъ ложныхъ сплетеніяхъ, объявилъ, будто тые совѣты у гетмана въ Печерскомъ бывали, и на оныхъ пакта тые Гадяцкіе вредъ полковниками и старшиною читалися, а того въ самомъ дѣлѣ никогда не было, понеже онъ Мазепа ни единого по себѣ знаменія, ни словомъ, ни дѣломъ, въ откровеніе внутреннихъ своихъ мыслей и всезлыхъ намѣреній, никому не являлъ, но покривалъ оныя притворною вѣрностію; обаче, яко ничтоже есть тайно, еже не открится, тако и мнѣ случися изслѣдовать сокровенную тую его Мазепы съ противною стороною факцію такимъ образомъ.

В томъ же 1707 году, сентября въ 16 день, тамъ же на службѣ царского величества въ Печерскомъ, писалъ я отъ Мазепы до двору его величества (не упамятаю, въ якихъ дѣлехъ) долгую экспедицію, которую писанемъ продолжилъ до ночи; а онъ Мазепа, не тярпя того продолженія, часто съ внутренней своей комнаты ворошалъ мене, если уже скончилъ, принуждая скоро окончить и сказывая, что есть еще иное дѣло. По окончаніи убо тоей экспедиціи, запечаталъ я и положилъ оную на столъ предъ Мазепою, а онъ, держа рукою въ маленькой обволютѣ писмо, рекъ до мене: «княгиня Долская черезъ единого Волошина прислала тое писмечко, зашивши ему въ шапку. Я знаю, что она едножъ пишетъ, а чортъ ей просить о тую корреспонденцію; когдася мене тая шаленая баба погубить, и не дармо чтобъ она една баба дурнымъ своимъ разумомъ мене обманала!» То рекше, далъ мнѣ тое писмечко, и велѣлъ распечатать и прочитать. А я, приступя до свѣчки, которая была умбракуломъ отъ очей его Мазепы заслонена, распечаталъ обволюту и вынялъ съ ней писмо цифрами писаное отъ княгинѣ Долской, въ которомъ былъ заключенный маленьки листокъ подъ печатью особною, о якомъ я надѣяся, что такожде отъ княгини и не смотря на печать, распечаталъ, и увидѣлъ въ серединѣ при печати подпись Stanislaw Król, о чомъ я не скажу ему Мазепѣ, прочиталъ самъ первѣе съ разсужденіемъ тотъ листокъ; а когда Мазепа видѣлъ, что я молчу и голосно ему не читаю цифернаго писма, сказалъ: «для чого ты долго медлишь и не читаешь? Ты обыкълъ тые писма, до якихъ имѣешь у себе

циферные ключи, и безъ перевозу читать. Отвѣщаль я на тое: прочитаю я на потымъ и безъ ключа циферное княгини писмо, но есть здѣсь листокъ отъ Станислава, до котораго не надобно ключа. «Что онъ услышавъ, сказалъ: то не возможно». Реклъ я ему: «возможно, понеже есть и подпись имени его и печать». «Велѣлъ онъ прето дати къ себѣ тотъ листокъ, который когда взялъ, увидѣлъ и прочиталь, ужаснулься, и отъ страху съ рукъ на столъ упустилъ, рекши тые слова: «о проклятая баба, погубишь мене!» «И долго седѣлъ молча и думая, а потомъ допросилъ мене: «что мнѣ дѣлать съ тымъ писмомъ, посылать ли его до царского величества, или удержать?» отвѣщаль я ему: «самъ, ваша велможность, изволишь разсудить высокимъ своимъ разумомъ, что надобно посылать, чимъ самымъ и вѣрность свою непоколебимую явишь и большую милость у царского величества поищешь». А тое я ему молвилъ, не помышляя о его измѣнѣ. Замолчалъ онъ на тое, и долго молча думалъ; потомъ велѣлъ мнѣ читать листъ циферный отъ княгини Долской, въ которомъ она извѣщала ему Мазепѣ, что ксіондзь Тринитаръ, посланный отъ ей до двору Станислава въ Саксонію, выѣхаль оттуль тогожь самого дня, якого войска Шведскіе къ Полци рушали, и повернулься уже съ словесною інформаціею, чтобъ намѣренное дѣло зачиналъ, пока войска Шведскіе зближатся къ границамъ украинскимъ; а призвелъ съ собою и трактатъ въ 42 пунктахъ для его Мазепы, и цѣлого Войска Запорожского, по которой абы онъ вѣрного кого до ей прислалъ, просила о тое. Когда я тое писмо прочелъ, припомнуль себѣ, что тотъ, а не иншій ксіондзь Тринитаръ, съ которымъ онъ Мазепа, ѣдучи съ Жолкви, видѣлся и конфероваль въ дворцѣ княгини Долской, и въ тое уже время совершенно я порозумѣлъ, что онъ Мазепа думаетъ лукавое о измѣнѣ. По прочитаню того писма, велѣлъ мнѣ оное передъ собою спалить, а самъ молчалъ и думалъ; потомъ сказалъ: «с умомъ боруся, посылать ли тое писмо до царского величества, или удержать? О чомъ утро посовѣтуемъ, а теперъ одыйди до своей кватери, и молися Богу, да якоже хочеть, устроить вещь: можетъ твоя молитва быть пріятнѣйшая, нежели моя, понеже ты по христіанску живешь. Богъ Самъ вѣсть, что я не для себе чиню, но для васъ всѣхъ и жонъ и дѣтѣй вашихъ». Тое рекши, отпустилъ меня поздно въ ночи. А я, пришедши до моей кватери и взявши денегъ два рубли, выйшолъ и роздалъ оныя старцамъ и старицамъ бѣднымъ убогимъ, лежащимъ въ куцахъ на улицѣ и въ богадѣлняхъ въ Печеркомъ застающимъ, съ тымъ намѣреніемъ, чтобъ Богъ Все-могущій свободилъ мене отъ обстоимыхъ бѣдъ и отвратилъ сердце Мазепино отъ того лукавого предся взятія. Бранили мене старцы и старицы, по улицѣ лежачи, когда въ нощи толкалъ ихъ кущи, не милостини отъ мене надѣяся, но паче воровства опасаяся; однакожь, слыша отъ мене не воровскіе слова, убиженны прошеніемъ отворять дверци, и пріймали подаемую себѣ милостиню. Нелицемѣрнымъ духомъ и не въ похвалу себѣ тое до вашей святини пишу, но въ откровеніе на исповѣдъ сей совѣсти моей, что утрашаемъ тоей измѣны, дабы въ ней зъ жоною и съ дѣтми не пропасть и не хотѣлемъ къ ней сердца моего прекланять. Но врагъ сіе сотвори, что прелщенный въ боязни согрѣшихъ.

По прешедшей той ноци сентября въ 17 день, прішолъ я до Мазепы призванный рано, и засталъ его сѣдячого въ концѣ стола, а предъ нимъ крестъ съ животворящимъ древомъ лежачий, и когда я ему Мазепѣ предсталъ, началъ онъ до мене тыми говорить словами:

«До сего часу не смѣлъ я тебѣ прежде времени намѣренія моего и тайны твоей объявлять, якая тебѣ вчерась по случаю открылася, не для того, чтобъ я о твоей къ себѣ вѣрности имѣлъ какое подозрѣніе, понеже никогда не могу такой быть о твоей почтливости opinii, дабы ты за толикую мою къ тебѣ милость, любовь и благодеяніе, неблагодарствіемъ мнѣ платилъ и предателемъ моимъ былъ: но разсуждая, что ты хотя человѣкъ разумный и совести не подозрѣнной, однакъ еще молодой, и не совершенную въ таковыхъ циркументанціяхъ имѣешь експеріенцію, опасалемся, дабы ты и съ Великороссійскими и съ нашими всякого чина людьми конверсуючи, или съ конфиденціи или съ неосторожности не вымовилъся предъ кимъ съ тымъ секретомъ, и тымъ самымъ мене не погубилъ. А понеже теперь предъ тобою не могло то утаиться, прето предъ Всевѣдущимъ Богомъ протестуюся и на томъ присягаю, что я не для приватной моей ползы, не для вышшихъ гоноровъ, не для болшаго обогащенія, я ни для инныхъ яковыхъ нибудь прихотей, но для васъ всѣхъ, подѣ властію и реиментомъ моимъ остающихся, для жонъ и дѣтей вашихъ, для общаго добра матки моей отчизны бѣдной Украины, всего войска Запорожскаго и народа Малороссійскаго, и для подвышшенія и разширенія правъ и волностей войсковыхъ, хочу тое при помощи Божой чинити, чтобъ вы, зѣ жонами и дѣтми, и отчизна съ войскомъ Запорожскимъ такъ отъ Московской, якъ и отъ Шведской стороны, не погибли. А если бымъ для якихъ нибудь приватныхъ моихъ прихотей тое дерзаль чинить, побій мене, Боже, въ Троицы святой единый и невинная страсть Христова, на души и на тѣлѣ». То рекши поцѣловаль крестъ съ животворящимъ древомъ предъ собою лежачій. А до мене обратившися, рекль тые слова: «Держу я о тебѣ крепко и надѣюся, что а ни совѣсть твоя, а ни цнота, а ни почтливость, ни врожоная кровь шляхецкая, не допуститъ тебѣ, абысь мене пана и благодѣтеля своего зрадилъ, однакожъ для лучшей конфиденціи, чтобъ я о твоей вѣрности наименьшого не мѣлъ сумнѣнія, якъ я присягнулъ, такъ и ты присягни мнѣ предъ тымъ же распятымъ на животворящемъ дрѣвѣ Христомъ, что мнѣ додержишь вѣрности своей и секрету».

В чомъ я указъ его Мазепы исполняя, якъ мнѣ изъ устъ своихъ говорилъ, такъ я, словамъ его послѣдую, присягль и крестъ святой въ рукахъ его поцѣловаль.

По совершеніи присяги, дерзнулъ я сказать ему Мазепѣ тое: «съ самой присяги вижу усердную велможность вашей ревность и отческое о отчизнѣ своей и о всѣхъ насъ промышленіе и попеченіе, но хто можетъ судьбы Божіи изслѣдовать, якій онъ на стоящей войнѣ предѣлъ положилъ и при комъ будетъ викторія? Если при Шведахъ, то велможность ваша и мы всѣ щасливчіи; а если при царскомъ величествѣ, то и мы пропадемъ и народъ погубимъ. «Отвѣщаль мнѣ Мазепа на тое: «яйца курицу учать! Албо жъ я дуракъ, прежде времени отступать, пока не увижу крайней нужды, когда царское величество не доволенъ будетъ, не токмо Украины, но и государства своего, отъ потенціи Шведской оборонить; уже я въ Жолквѣ предлагаль царскому величеству, что если король Шведскій и Станиславъ съ войски своими раздѣлятца, и первый пойдетъ въ государство Московское, а другой въ Украину, то мы войскомъ нашимъ безсильнымъ, частыми походами и войною зруйнованнымъ и умаленымъ, не можемъ оборонитца отъ войскъ Шведскихъ и Полскихъ, и того ради просиль я царского величества, тамъ же въ Жолквѣ, чтобъ принамнѣй намъ 10.000 отъ войскъ своихъ регулярныхъ въ суккурсъ изволилъ дать, а его величество мнѣ отказаль:

«не токмо 10.000, но ни десять челоуѣка не могу дать; якъ можете, сами боронитесь. «И тое мене принудило посылать того ксендза Тринитара, капеляна княгини Долской (а о езуитѣ Заленскомъ ани вспоминауль) до Саксоніи, чтобъ тамъ, видя якую колвекъ мою къ себѣ и нклинацію, но непріятелску съ нами не поступали, и огнемъ и мечемъ бѣдной Украины не зносили; однакъ вѣрность мою къ царскому величеству поти буду непремѣнно продолжать, пока не увижу, съ якою потенцією Станиславъ къ границамъ Украинскимъ прійдетъ и якіе будутъ войскъ Шведскихъ въ государствѣ Московскомъ прогресса; и если не сила наша будетъ боронить Украины и себе, то для чого жъ имѣемъ сами въ погибель лѣсти и отчизну погубляти? И самъ Богъ и цѣлый свѣтъ будетъ видѣти, что по нуждѣ тое учинилисмо мы и, яко волный незавоеванный народъ, старалисмося о способѣ цѣлости нашей, а безъ крайней и послѣдней нужды не премѣню я вѣрности моей къ царскому величеству. И для того заблагоразсудилъ писать къ царскому величеству и послать тотъ Станиславъ листокъ до мене писанный въ объявленіе его величеству моей вѣрности, о чомъ ты заразъ, не отходя отсюда, напиши такъ до царского величества, яко и до Гаврила Ивановича Головкина, и въ его листѣ заключимъ тотъ листокъ Станислава въ донесеніе царскому величеству. И тогожъ времени информовалъ мене онъ Мазепа, якъ мѣю обадва тые листа къ его царскому величеству, и до сіятельнѣйшаго графа его милости Гаврила Ивановича Головкина, писалъ, которые когда я по его информации написалъ и запечаталь, взялъ онъ тѣ письма до рукъ своихъ, сказывая мнѣ, что яже matka его игуменія Печерская мѣетъ у себе вѣрного слугу и отчасти сродственнаго, черезъ которого обѣщала послать тѣ письма до Войнаровского, чтобъ онъ руками своими отдалъ царскому величеству и графу его милости Гаврилу Ивановичу. Але онъ Мазепа обманилъ мене въ томъ и, не посылая тыхъ писемъ съ листомъ Станислава, у себе удержаль, опасаяся, чаю, чтобъ я его не предалъ, имѣя въ рукахъ своихъ документъ, и уже когда мы были на сторонѣ Шведской, отдалъ мнѣ тѣ письма запечатанные, рекши, чаю, ложнѣ тѣ слова: «я тебѣ до сихъ часъ забылъ сказать о тыхъ письмахъ, что госпожа добродѣйка matka не посылала оныхъ до Войнаровского, но удержала у себе, и передъ кончиною своею вручила внучцѣ своей, а моей племянницѣ паннѣ Маріаннѣ, и велѣла ей отдать мнѣ по смерти своей и тое сказать, что она госпожа matka просила едной по Бозѣ живучой черниці о молитвы до Господа Бога, дабы онъ самъ управилъ тое дѣло, если надобно посылать или удержать тые письма; и будто тая черница имѣла якоесь откровеніе, что если тѣ письма до царского величества пошлутся, то гетманъ погибнетъ.

Писма тые съ трема грамотами царского величества, въ дѣлѣ Кочубея и Искри писанными, вложилемъ я до шкатулки, гдѣ были клейноты жоны моей и килка тысячей червоныхъ, якую шкатулку единую тылко по баталіи Полтавской до карету своей жона моя вставила, и черезъ Днѣпръ въ единой токмо сукнѣ зъ дѣтми переправилася, а всѣ мои животы въ 30 возахъ съ сръбромъ и съ грошми надъ Днѣпромъ пропали, и тымъ способомъ писма помянутые у мене остались, съ которыхъ едно до царского величества писаное, съ листкомъ прелестнымъ Станислава, до рукъ вашей свѣтыни посылаю, дабы ваша свѣтыня вѣдалъ, что черезъ инструментъ того листка отворилася мнѣ сокровенная тайна факції и коинтеллигенціи Мазепиной съ противною стороною, а кромѣ того листка, ни единого я писма отъ Станислава у его Мазепы не видѣлъ, и не вѣдалъ, если онъ съ нимъ имѣетъ корреспонденцію; и уже

въ Бендерѣ, по смерти Мазепиной, явились двѣ писмѣ отъ Станислава, которые Иванъ Максимовичъ, писарь мой прежній енеральный, усмотривши у Войнаровскаго въ квартири его гдѣсь лежачіе, тайно взялъ и мнѣ объявилъ.

На завтрѣ убо по написанію предвоспмянutoй до двору царскаго величества о томъ Станиславовомъ писмѣкѣ экспедиціи, то есть сентемврія 18 день, велѣлъ мнѣ Мазепа отписать до Станислава цифрами тыми, которыми съ княгинею Долскою корреспондовалъ, а въ писмѣ томъ объявлялъ онъ Мазепа Станиславу, что указу его не можетъ исполнить и жадного дѣла не смѣетъ начинать съ тыхъ рацій: первая, что Кіевъ и инныя фортецы въ Украинѣ великими гварнизонами осажены, подъ которыми козаки, якъ перепелица подъ ястребомъ, не могутъ головы поднести, а въ подтвержденіе того припоминалъ онъ Мазепа, якъ за гетмана Брюховецкаго гварнизоны Великороссійскіе, выбѣгая съ фортецъ, окрестныя города и села огнемъ и мечемъ руйновали. Другая, что потенція вся царскаго величества въ Полщи не въ такъ далекомъ разстояніи отъ Украины, якъ войска Шведскіе застають. Третья, что въ Украинѣ и начальные и подначальныя, и духовныя и мірскія, якъ розныя колеса, не единомыслномъ суть согласіи, и едны благоволятъ въ протекціи Московскоя, другіи склонны суть до протекціи Турецкой, третіи самкують сѣбе побратимство Татарское, чинячи тое зъ вроженою къ Полякамъ антипатіи. Четвертая, что Самусь съ прочими полковниками, старшиною и козаками, по недавныхъ бунтахъ въ сегобочной Украинѣ, опасаяся отъ войскъ Полскихъ отмщенія, не латво преклонитися могутъ до Рѣчи Посполитой, и того ради надобно первшъ старатца войско и цѣлый народъ до единомыслія припровадити, по обоимъ сторонамъ Днѣпра въ Украинѣ. Пятая, что на килка тысячей войска Великороссійскаго регулярнаго и добре екзерцитованаго и мундеровнаго, всегда при боку своемъ онъ Мазепа имѣетъ, которое бодримъ окомъ смотритъ на всякіе его поступки и всякое противное начинаніе довольно есть пресѣкти. Шестое, что Рѣчь Посполитая есть еще раздвоеная и съ собою несогласная. Обѣщаль однакъ онъ Мазепа ни въ чомъ интерессомъ его Станислава и войскомъ Шведскимъ не шкодитъ, но всячески отъ того оберегатца, и просилъ, чтобъ Станиславъ прежде старался Рѣчь Посполитую соединить, которая бы единоголасно узнала его за пана и короля своего.

А до княгини Долской такожде велѣлъ писать, чтобъ она трактатъ той, о якомъ ознаймовала, у себе удержала, а листъ отъ его писанный до Станислава экспедіовала и для переводу оною ключъ отъ себе циферный послала.

Здѣ убо вашей святынѣ подъ совѣстію объявляю, что болшъ я писмѣ отъ Мазепы предъ отшествіемъ его въ противную сторону никогда до Станислава не писалъ, кромѣ того единаго вышшепомянутаго, а другого съ Ромна, когда уже мы были при Шведахъ, которые на сегобочной Украинѣ перенято, и не знаю до сихъ временъ, если онъ самъ Мазепа собственною своею рувою когда нибудь до тогожъ Станислава писалъ.

Въ томъже 1707 году, по совершеніи фортецы Печерской, распустивши Мазепа войско реименту своего по домамъ, отѣхалъ и самъ въ послѣднихъ числахъ мѣсяца ноемвря до Батурина, куда въ самый праздникъ Рождества Христова на другій день принесли дѣяволъ по колядѣ езуиту Заленскаго, который неѣдучи просто до Батурина, сталъ за двѣ мили въ селѣ Оленовцѣ, и написалъ оттудѣ листъ до Мазепы, даючи знать о своемъ приѣздѣ и просячи указу, гдѣ мѣетъ стать. Поалтеровалъсь тымъ

листомъ Мазепа, и призвавши мене предъ себе, сказалъ тые слова: «признаюся тебѣ теперъ, что я зъ Жолкви посылаю ксендза Заленского до Саксоніи для провѣдованя, якъ скоро оттуль войска Шведскіе рушатъ, которого чортъ сюда принеслъ, и чекаеть въ Оленовцѣ отъ мене на указъ, гдѣ мѣеть стать; и если онъ сюда пріѣдетъ, то въ явный мене всѣмъ подасть подозръ». Тое сказавши, велѣлъ мнѣ заразъ до Оленовки ѣхать и выговорить ему Заленскому, что подъ сее время не надобно было ему такъ далеко до Батурина трудитца, но паче надлежало съ Винницы о своемъ поворотѣ съ Саксоніи извѣстить и о повѣренімъ себѣ дѣлѣ выписать реляцію, а не самому ѣхать для возгнищенія въ сердцахъ подозрныхъ противного о своемъ пріѣздѣ мнѣнія; и приказалъ мнѣ его Заленского въ Бахмачъ до дворца своего запровадить. А когда я по указу Мазепы до Оленовки пріѣхалъ, и все то Заленскому выговорилъ, удивился онъ, что о томъ секретѣ уже знаю, о якомъ ни единъ духъ, ни же самъ Войнаровскийъ прежде сего вѣдалъ, яко ему въ Жолквѣ Мазепа сказывалъ. Потомъ причину своего пріѣзду донеслъ мнѣ, что онъ, вѣдая о зѣздѣ въ дни сіе празничные полковниковъ и старшинъ съ повѣншованиемъ гетмана нарочно на тотъ зѣздъ до Батурина поспѣшалъ, дабы могъ унѣверсалъ Станислава до цѣлой Украины выданный, а чрезъ его присланный, всѣмъ объявить и словесно всякими волностями и королевскимъ особливимъ призрѣніемъ и милостію ассекуровать. Выслухавши я тоей реляціи, взялъ его Заленского зъ Оленовки и запровадилъ въ Бахмачъ до дворца, откуда, по указу Мазепы, два разы тогожъ Заленского до его на Гончаровку привозилъ, разъ для авдіенціи, а другій разъ для абшейту; при которой своей авдіенціи отдалъ Заленскій Мазепѣ унѣверсалъ Станислава до цѣлой Украины, въ якомъ онъ мужество, храбрость и отваги Войска Запорожского похвалялъ, разширеніемъ и примноженіемъ правъ и волностей обнадеживалъ и отеческимъ сердцемъ подъ свою протекцію цѣлый народъ пригорнуть общалъ и возбуждалъ, дабы всѣ до его, яко до ласковаго на себе отца в дѣдичнаго пана своего, прибѣгали, подъ головою предостойнѣйшого вожда своего и о изверженіи съ шеи своей ига Московского старались, при скорой непобѣдимыхъ войскъ шведскихъ и полскихъ помощи. По отданю до рукъ Мазепы того унѣверсалу, чинилъ онъ Заленскій реляцію о войскахъ шведскихъ, якъ великіе и мундеровные и что король шведскій едноєю стороною отъ Литвы намѣриваетъ ити на Москву, а Станиславъ зъ другой стороны отъ Полши подъ Киевъ, съ которымъ будто мѣла и Орда, черезъ посланника Турецкого въ помощь деклярованная, лучитися. Листу жадного приватного отъ Станислава онъ Заленскій не мѣлъ, и Мазепа, когда его отпускалъ, ничего до Станислава не писалъ, токмо велѣлъ ему Заленскому въ Винницѣ неисходно zostавать до далшой вѣдомости. И тотъ то единый токмо былъ пунктъ праведный о Заленскомъ въ донесеніи покойника Качубея, въ прочихъ же едино была сплетеніе или мнѣніе безъ всякихъ доводовъ.

По отъездѣ езуиты того Заленского, разсуждалъ я всегда въ умѣ моемъ, что тая Мазепы съ противною стороною корреспонденція на крайнюю когдася мене наразить погибель, если царское величество съ подлинныхъ документовъ довѣдается. И того ради всегда снѣдалемъся внутреню боязнію, страхомъ и скорбію, а смотря на жону и дѣти мои, по всякъ день часто воздыхалемъ, чтобъ съ собою и ихъ не погубить, и когда колвек жона моя вопрошала мене о причинѣ такъ частого и тяжкого воздыханія, отвѣтовалемъ ей, что грѣхъ моихъ ради, которыми Бога Создателя

моего прогнѣвилемъ, съ жалю въздыхаю. Не вѣрила тому жона моя и всегда мене и любовію и прошеніемъ своимъ до объявленія себѣ скорби моей убивжала, однакъ обязанный будучи присягою никогда предъ нею, съ тымъ секретомъ, не выдаемъ, ажъ до самого того дня, якого Мазепа до Шведовъ съ Батурина выѣзжалъ, въ который объявилемъ я ей, для чого я такъ часто въздыхалъ и въ якую теперь сторону идемъ, рекши ей наконецъ тые слова о Мазепѣ: «и самъ згинетъ, и насъ погубитъ»: что и исполнилося. А между тою моею предъ воспоминаutoю боязнію и скорбію разсуждаемъ еще и тое, что онъ Мазепа, не мѣючи о той своей факціи жадного согласія съ старшиною енеральною и полковниками, не можетъ самъ безъ нихъ и безъ войска едною своею головою явственню царскому величеству измѣнить, токмо и противную сторону склонностію своею лстить, и царскому величеству вѣрность свою являетъ, метаяся на обѣ стороны для охраненія Украины.

Вскоре по отѣздѣ того Заленского, въ новомъ уже 1708 году въ первыхъ числахъ мѣсяца февруаря, воспіялъ Мазепа, по указу царского величества, военный походъ до Бѣлой Церкви, въ которомъ получилъ онъ пересторогу отъ Кочубею съ пунктами отъ его черезъ полковника Ахтирского до двору царского величества посланными, между якими былъ особый пунктъ о Заленскомъ, который барзѣй еще мене устрасилъ, и отъ того времени началъ былъ я думать о способахъ салвованя себе отъ подлежащихъ бѣдъ, но отвсюду одержимъ былемъ стужающими умъ мой мыслями, понеже когда я помышлялъ въ подтвержденіе покойника Кочубея донесеня черезъ кого нибудь царское величество перестеречь, съ одной стороны устрасала мене жадного въ рукахъ на писмѣ доводу не имѣющаго великороссійское жестокое и въ цѣломъ свѣтѣ необычное право, черезъ которое многіе невинныи часто погибають, а именно «доводчику первый кнутъ». А до того и самъ мене Мазепа многажды тими упоминалъ сюда ми: «смотри, Орликъ, чтобъ еси мнѣ додержалъ вѣрности; вѣдаешь ты въ какой я у царского величества милости; не замѣняютъ тамъ мене за тебе: я богатъ, а ты убогъ, а Москва гроши любитъ; мнѣ ничего не будетъ, а ты погибнешь». Яко въ Бендерѣ, когда Войнаровский, по указу его Мазепы не токмо мене оскорбилъ, но и на житіе мое настоевалъ, а я жалостнѣ ему выговаривалъ: «такое ли есть за вѣрность мою награжденіе?» отказалъ онъ: «еслибъ ты мнѣ не былъ вѣренъ, то такожь бы погиблъ, якъ и Кочубей», и того ради принужденъ я былъ отъ него удалитца до Ясѣ.

Зъ другой стороны, представляла мнѣ совѣсть христіанская присягу мою, которою на вѣрную службу ему Мазепѣ единому, яко гетману и пану своему (понеже царскому величеству будучи иноземцемъ и пришельцемъ въ Украину, а ни на подданство, а ни на вѣрность, никогда не присягаемъ), обовязанный былемъ, и того ради почитаемъ себѣ въ мысляхъ моихъ за пагубу душевную не токмо клятвопреступникомъ, но и предателемъ пана и добродѣя своего, быть, и воздать ему неблагодарнымъ сердцемъ злая воъ благая, ненавѣсть за возлюбленіе и за хлѣбъ ядъ смертоносный.

Наконецъ, ставалъ мнѣ всегда въ мысли покойникъ Мокрієвичъ, который будучи въ томъ же, въ якомъ и я былемъ, писарства енерального чину, у гетмана Демяна Многогрѣшнаго, чи праведно, чили неправедно, Богъ вѣсть, обвинилъ его, гетмана своего, о противные государству Россійскому съ Дорошенкомъ пересылки и согласія и предавъ его лестію въ ссылку въ Сѣбирь; а якуюжь напотымъ за тое имѣлъ честь?

И уряду писарского отъ Самуйловича лишился, и зъ Украины изгонимый былъ, и на всякомъ мѣстѣ чрезъ все житіе свое предательствомъ укоряемый и поносимый былъ и отъ мирскихъ и отъ духовныхъ особъ, наиначе отъ блаженныя памяти преосвященнаго архіепископа Чернѣговскаго Лазара Барановича, который, когда колвекъ его Мокріевича въ церквѣ или на обхожденіи видѣлъ, во услышаніе всѣмъ и ему самому именовалъ его Іюдою, пана своего предателемъ, а сыновъ ехиднинымъ порожденіемъ, и когда антидору ему давалъ, всегда обыкль былъ тые мовить слова: «и Христось Іюдѣ хлѣбъ далъ, по хлѣбѣ вниде вонъ сатана».

И съ тыхъ прето мѣрѣ разсуждая и жестокость уложенія Великоросійскаго на донощиковъ узаконеннаго и душе-пагубное клятвопреступленіе и бесчестный и мнѣ и дѣтемъ моимъ предательства порокъ, колибаемъ умомъ и беспокойными по всякъ день мыслями. А тѣмъ временемъ получилъ въ Бѣлой Церкви Мазепа першъ въ собственноручномъ царскаго величества писмѣ, потомъ въ публичныхъ грамотахъ, милостивое егожъ величества обнадеживане, что какъ Кочубею, такъ и впредь иннымъ на непорочную его Мазепы вѣрность клеветникомъ, никакая вѣра не подастся, но всякъ таковой воспріиметь достойную казнь. Якое царскаго величества обнадерживане отвратило мене отъ тыхъ мыслей, а наипаче кода видѣлемъ его Мазепу великою боязнью одержимаго и въ словахъ кающагося того своего начинанія. Но тое покаяніе въ скорѣ премѣнилось въ раскаяніе, понеже обозный енеральный Ломѣковскій и полковники Миргородскій и Прилуцкій, до которыхъ присовокупилъ на потымъ и Лубенскій, видя Мазепу въ боязнѣ и въ небезпеченствѣ, часто ему въ Бѣлой Церкви стужали, чтобъ и о своей и о общей всѣхъ цѣлости промышлялъ, общая, при его достоинствѣ и при оборонѣ правъ и волностей войсковыхъ до крове, стоять, и въ наиболшомъ нещастіи не отступать его, яко вожда и рейментара своего, а чтобъ о постоянной ихъ къ себѣ вѣрности и доброжелательствѣ не усумнивалъ, просили его о клятвенную роту, съ которой бы могли ему на вѣрность свою присягнуть, соизволилъ Мазепа по долгомъ себѣ о томъ стужаніи, и велѣлъ обозному енеральному Ломѣковскому, абы онъ самъ такую, акая имъ угодна будетъ, клятвенную роту написалъ.

Исполнилъ тое Ломѣковскій по согласію своихъ единомыслениковъ, и написаную отъ себе роту подаль Мазепѣ, которую онъ исправивши и призвавши ихъ тамъ же въ Бѣлой Церквѣ предъ себе, одобравъ отъ нихъ на вѣрность къ себѣ въ избѣ своей приватне присягу съ цѣлованіемъ креста и Евангелія святого, а потомъ и самъ на томъ же Евангеліи присягль имъ въ таковыхъ же терминахъ, якъ и предъ мною въ Печерскомъ присягалъ. И для того-то, по многократныхъ царскаго величества указахъ, полковника Миргородскаго Мазепа подъ арештъ не бралъ, но всячески его охоронялъ, понеже онъ былъ съ нимъ въ согласіи поприсяжномъ. Я убо расуждая, что тая Мазепина съ противною стороною факція можетъ по времени укрѣпитца и свое воспріять совершенство, когда енеральная старшина и полковники почали уже приступать къ единомыслію, умыслихъ былъ оную пресѣкти такимъ образомъ. Былъ тамъ же въ Бѣлой Церквѣ при канцеляріи нашей войсковой единъ подьячій отъ свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича, для наученія Малоросійскаго языка и писма данный, которого я хотѣлъ крестнымъ цѣлованіемъ на секретъ обвязать и послать до свѣтлѣйшаго князя съ донесеніемъ тайнымъ, дабы отъ царскаго

величества была якая особа знатная прислана для одобраня присяги отъ гетмана, енеральной старшины, полковниковъ и сотниковъ, понеже гетманъ, будучи оклеветанъ отъ Кочубея, въ великой боязнѣ и отчаяніи милости монаршейской зостаеть, а старшина енеральная и полковники часто ропщутъ за многіе обиды и нарушенія правъ и волностей своихъ. И такимъ способомъ намѣриваль я, безъ поврежденія совѣсти и присяги моей, и факцію Мазепину пресѣктъ и старшину всю отъ оной отвратить, но тогожъ времени пришла вѣдомость, что Кочубея и Искру безъ всякого розыску на пытку брано, кнутовано и мучено и обѣщано ихъ прислать къ Мазепѣ для воспріятія смертной казни; якая вѣдомость мене устрашила, и того ради принужденъ я былъ оставить тое умышленіе, опасаяся такой же и на себе погибели. *Felix quem facit aliena pericula cautum.*

Объявляю тое вашей святыни подѣ совѣстію по самой истинѣ; а если бымъ въ томъ предѣ вашей святынею лгалъ, да разрушить мене Богъ до конца.

Перешоль потымъ Мазепа съ войскомъ реименту своего съ сегобочной Украины на тамтую сторону Днѣпра, где, когда получилъ вѣдомость, что король Шведскій отъ Смоленска обратился къ Украинѣ, сказалъ тые слова: «дьяволь его сюда несеть! всѣ мои интереса превратить, и войска Великоросійскіе за собою внутрь Украины впровадитъ на послѣднюю оной руїну и на нашу погибель!» — А въ томъ времени одобраль онъ Мазепа царского величества указъ, чтобъ съ войскомъ реименту своего шолъ въ слученеса, чаю, съ енераломъ Инфлянѣтомъ для паленя въ полку Стародубовскомъ некрѣпкихъ городковъ, сель, гуменъ и млыновъ ординованого, но онъ Мазепа иначе себѣ тотъ указъ тлумачиль и мнѣлъ, будто его къ енералу тому хотять приманить и къ рукамъ своимъ прибрать, и того ради велѣлъ Миргородскому, Прилуцкому и Лубенскому полковникамъ до обозного енерального Ломѣковского собратца, до которыхъ и мене послалъ, и велѣлъ имъ предложить, если мѣють по указу царского величества въ слученеса сътымъ енераломъ итить. Отказали на тое всѣ единогласно, чтобъ не ишолъ, и совѣтовали, дабы немедленно до короля Шведского посылалъ съ прошеніемъ о протекцію, поспѣхъ и старался съ нимъ злучится при границахъ, чтобъ не допустить войскъ Великоросійскихъ въ Украину; просили токмо его о объявленіе, чего имѣеть съ цѣлою Україною и Войскомъ Запорожскимъ надѣятися, на якомъ фундаментѣ тую онъ махину заложилъ. Извѣщаль онъ Мазепа на тое съ гнѣвомъ тыми словами: «для чого вамъ о томъ прежде времени вѣдать? Спуститесь вы на мою совѣсть и на мое подлое розумѣшко, на которомъ вы не заведетесь болшъ; я по милости Божой мѣю розумъ единъ, нижъ вы всѣ»; и обратившись до Ломѣковского сказалъ: «ты уже свой розумъ выстарѣлъ», а на мене: «у того еще розумъ молодой, дитинный»; а о посылкѣ до короля Шведского отвѣтоваль: «самъ я буду вѣдать, якого часу послать»; и съ гнѣвомъ вынявши съ шкатулы своей унѣверсаль Станислава отъ Заленского принесенный, велѣлъ мнѣ предѣ ними прочитать, зъ которого были контенты.

Въ скорихъ потымъ числехъ пришолъ дворъ царского величества до Глухова при пѣхотѣ, откуду писано многогратнѣ до Мазепы, чтобъ давши кому инному вѣрному коменду надѣ войскомъ, самъ пріѣжджалъ въ Глуховъ для совѣтовъ, въ таковомъ состояніи часто потребныхъ. Требоваль онъ Мазепа и въ тѣ пори совѣту своихъ единомышленниковъ, если мѣеть ѣхать до двору царского величества въ Глуховъ;

но они окрикнули его, что если поѣдешъ, то и себе и насъ и Украину погубишъ. А тое онъ чинилъ, чаю, искушая и предлагая имъ склонность свою внѣшнюю до отъезду въ Глуховъ, а внутрѣ о томъ и не помышлялъ, понеже всегда донесено о себѣ Кочубея въ умѣ мѣючи, опасался и мнѣлъ, будто его хотятъ министры къ себѣ приманить и, къ рукамъ прибавши, дѣло Кочубеево отновить и розыскать, наипаче когда мѣлъ вѣдомости съ Полщи, что тамъ всяко о его Мазепиной съ Станиславомъ согласіи и факціяхъ прославилося и рознеслося, и того ради притворилъ онъ себѣ было болезнь, и оною предъ министрами царского величества екзскузовался.

А когда обозный генеральный Ломѣковский и полковники помянутіи часто Мазепѣ стужали о посылкѣ до короля Шведского, ординовалъ мене до нихъ одного вечера, чтобъ крайнѣ постановили, если посылать или оставить тую посылку, чаю и въ тѣ пори ихъ искушалъ; о чомъ когда я имъ предложилъ, отвѣщаль Ломѣковский именемъ своимъ и прочіихъ жалѣяся на такую его Мазепы оспалось и умедленіе, что на многократные ихъ предложенія и прошенія не токмо давнѣй не посылалъ и не одозвался до короля еще при границахъ, и тымъ своимъ умедленіемъ на руину и на всенародное кровопролитіе впровадилъ всѣ силы Великоросійскіе въ Украину, но и теперь, когда уже подъ носомъ Шведы застають, невѣдомо для чого медлить. Возвратилъсѣя отъ Мазепы съ тоєю отъ нихъ реляцією, которой онъ выслушавши, розгнѣвался и сказалъ: «знаю я, что не кто иншій тое переговорюетъ, токмо тотъ чортъ лысый Ломѣковский». И призвавъ ихъ къ себѣ, зъ великимъ гнѣвомъ сказалъ: «вы не совѣтуете, токмо о мнѣ переговоруете; беря васъ чортъ! я, взявши зъ собою Орлика, до двору царского величества поеду, а вы хочъ пропадайте»...умягчивши-ся, и оставивши гнѣвъ, вопрошалъ ихъ, если посылаетъ ... до короля. Отвѣщали они: «якъ же не посылать? Давно тое надлежало учинить, и теперь не треба откладывать». — Услышавъ тое Мазепа, велѣлъ того жъ часу Быстрицкого призвать, и при всѣхъ насъ присягнуть ему на секретъ, а мнѣ приказалъ написать ему инструкцію до графа Пипера Латинскимъ діалектомъ, зъ которой учинилъ переводъ по нѣмецку атиекаръ его Мазепы, и съ тымъ переводомъ, ни такимъ ни сякимъ безъ подпису, безъ печати и безъ жадного ни до короля, ни до Пипера писаного листу отъ себе, выправилъ назавтрѣ Быстрицкого, придавши ему за толмача одного невольника Шведского: а въ той инструкціи, ни подписаной рукою Мазепы ни припечатаной, объявлялъ онъ Мазепа великую свою радость съ пришествія королевского величества въ Украину, просилъ себѣ, Войску Запорожскому и всему народу о протекцію и о освобожденіе отъ тяжкого ига Московского, предлагалъ великое свое небезпеченство, и такожде просилъ о скорое прислане помощественного себѣ для обороны войска, для которого переправы обѣщаль онъ на Деснѣ у пристанѣ Макошинской паромы мѣть въ готовности. Повернувшись вскорѣ Быстрицкій съ устною реляцією, что самъ король обѣщаль до тоей пристани съ войскомъ поспѣшить въ приидучій пятокъ, то есть 22 октоврія. На который день надѣялся и ожидалъ Мазепа пришествія королевского, но не получилъ совершенства своей надежды. А въ 23 день того-же октоврія, въ субботу, прибѣгъ Войнаровский въ Борзну до Мазепы, избѣгши тайно отъ свѣтлѣйшего князя Александра Даниловича, и объявилъ, что его свѣтлость завтра въ недѣлю будетъ въ Борзнѣ на обѣдѣ и будто онъ Войнаровский для того, оставивши свои возы и челядь, тайно отъ его свѣтлости бѣжалъ, что нѣякій офицеръ Нѣмецкой

породы другому офицеру въ кватерѣ его, Войнаровского, тые слова говорилъ: «пожался, Боже, тыхъ людей: завтра они будутъ въ кайданахъ». О чомъ если онъ Войнаровскій слышалъ, или былъ отъ Мазепы для прелщенія насъ такъ говорить о томъ научонный, досели не знаю. По полученію той вѣдомости о близости свѣтлѣйшого князя и о при шествіи его свѣтлости науктріе въ Борзну, порвался нечаянно Мазепа, якъ вѣхоръ, и поспѣшилъ въ вечеръ, поздно того-жъ дня въ субботу до Батурина, а на завтрашній день въ недѣлю рано, 23 октоврія, переправившись чрезъ Сеймъ рѣку, прибылъ вечеръ до Коропа, где переночовавши, рано въ понедѣльакъ 24 того-жъ переправился нагле черезъ Десну и въ ночи прибылъ до regimentу Шведского драгунского, за Орловкою въ одномъ селѣ стоячого на кватерахъ, откуль обозного енерального Ломѣковского и мене выправилъ до короля, а самъ вскорѣ туда жъ поспѣшилъ.

А когда переправившись Мазепа съ войскомъ Шведскимъ черезъ Десну, получилъ первую вѣдомость о взятіи и спаленіи Батурина, жалоснимъ былъ, и сказалъ тые слова: «злые и несчастливые наши початки! Знатно, что Богъ не благословитъ моего намѣренія, а я тѣмъ же Богомъ засвидѣтельствуюся, что не желаемъ и не хотѣлемъ Христіанского кровопролитія, но постановилъ былъ у себе въ намѣреніи, пришедши въ Батуринъ съ королемъ Шведскимъ, писалъ до Царского величества благодарственный за протекцію его листъ и въ немъ выписать всѣ наши обиды прежніе и теперешніе, правъ волностей отягіе, крайнее разореніе и предуготованную всему народу пагубу, а наконецъ приложить, что мы какъ свободнѣ подъ высокoderжавною царскаго величества руку для православного Восточнаго единовѣрія приклонилися, такъ, будучи свободнымъ народомъ, свободнѣ теперь отходимъ, и за протекцію царскому величеству благодарствуя, не хотимъ руки нашей на кровопролитіе Христіанское простирать, но подъ протекціею короля Шведского совершеннаго нашего освобожденія будемъ ожидать, которое онъ Мазепа (яко самъ сказывалъ) надѣялся не войною, но покоемъ, черезъ трактатъ получить, и будто хотѣлъ короля Шведского всякими способами до тогожъ съ царскимъ величествомъ покою преклонять». — О безумія! А потымъ тые слова сказал: «уже теперь въ нынѣшнемъ нашемъ несчастливомъ состояніи всѣ дѣла иначе пойдутъ, и Украина батуриномъ устрешенная боятиса будетъ едно съ нами держать». Велѣлъ однако, по прошенію полковниковъ, унѣверсалы свои въ города писать и выписать въ нихъ причины, для якихъ онъ, отступя отъ царского величества, одыйшолъ въ протекцію короля Шведского. А прибывши до села Бахмача, першъ самъ публично на Евангеліи святомъ присягълъ предъ товариствомъ, что онъ не для приватной своей ползы, но для общего добра цѣлой отчизны и Войска Запорожского принялъ протекцію короля Шведского; потомъ всѣмъ енеральной старшинѣ, полковникомъ и сотникомъ и всему знатному товариству казалъ присягълъ на вѣрность къ себѣ и натуужъ короля Швецкого протекцію.

А что онъ Мазепа, въ тѣхъ же своихъ унѣверсалахъ, велѣлъ приложить, будто онъ отъ зычливыхъ себѣ съ министровъ царского величества пріятелей мѣлъ перестороги, тоя вашей святынѣ истинѣ подъ клятвою душевною обявляю, что жаденъ съ министровъ ани о измѣнѣ его Мазепы не вѣдалъ, ани его ни въ чомъ не перестерегалъ, но такомъ образомъ тое дѣялося, яко съ тоей реляціи вырозумѣшь ваша святыня.

Посылалъ онъ Мазепа съ Борзны до двору царского величества въ Глуховъ съ писмами канцеляристу войскового Болбота, по котораго оттуду возвращеніи объявлялъ намъ всѣмъ, будто единъ съ министровъ царского величества, а другій съ канцеляріи истинныи его пріятели, черезъ того жъ канцеляристу Болбота перестерегали его Мазепу, чтобъ до двору царского величества не ѣхалъ, но наче своей и цѣлого народа Малоросійского цѣлости всякую усмотрилъ охорону и старался, дабы всякъ, хто что мѣетъ, въ безопасныхъ мѣстѣхъ въ землю закопалъ, понеже въ такомъ состояніи, не надѣясь въ Украинѣ жадного постоянства, царское величество намѣренъ есть и о Гетману и о всемъ народъ вещь якуюсъ противную устроить. И будто тотъ же министеръ и нихтось зъ канцеляріи черезъ тогожъ канцеляристу Болбота обвязали его Мазепу совѣстію, дабы о той ихъ пересторогѣ нихто не вѣдалъ. Реляція тая Мазепы устрасила насъ всѣхъ, который напотымъ и унѣверсалами своими велѣлъ тоежъ предъ народомъ оголосить, но солга неправду себѣ, яко мнѣ послѣжде, въ 1714 году, тая его хитрость и прелѣсть открылася такимъ способомъ. Когда покойникъ король Шведскій съ Турецкой земли черезъ Мултанскую путь свой до Помераніи управлялъ, а я, послѣдуя его величеству, вступилъ въ духовномъ дѣлѣ до Букурештъ, — знайшолъ тамъ канцеляристу Болбота, готующагося въ монастырь на монашеское житіе, съ которымъ черезъ два дни тамъ конверсуючи и о измѣнѣ Мазепы, такожде и о нещастіи нашомъ дискуруючи, воспоминаемъ между инными вещами и о той пересторогѣ, пытаемъ его: если то была правда? Который подъ совѣстію объявилъ мнѣ, что Мазепа, посылая его въ Глуховъ до двору царского величества самъ единъ на единъ, приказывалъ ему, чтобъ свячески тамъ старался довѣдатца, якъ о немъ розумѣютъ и для чого указы засылаютъ, чтобы до двору ехалъ. Где онъ Болботъ, по указу Мазепы, о всемъ томъ провѣдывалъ, но ничего ни отъ кого противного о немъ не слышалъ о вашемъ князѣ. Григорій Федоровичъ Долгорукій истиннымъ сердцемъ чрезъ его-жъ Болбота совѣтовалъ ему Мазепѣ, чтобъ ничего не опасаяся, якъ наискорѣй ѣхалъ до двору, представляя и душу и совѣсть свою въ закладъ ему въ томъ, что царское величество ни единого сумнѣнія о его вѣрности не имѣетъ и не слухаетъ никого, если хто о немъ плуруетъ. Тое жъ самое и секретарь Ореховскій о неизреченной царского величества къ нему Мазепѣ сказывалъ предъ Болботомъ милости, равной или болшой еще, нежели къ князю Александру Даниловичу, и совѣтовалъ, чтобъ жители Украинскіи опасны были отъ Шведскихъ хитростей и животы свои въ землю закопывали, или на инныхъ мѣстѣхъ непроходныхъ хранили, понеже Шведы всюду цѣлостію добръ и всякихъ прибытковъ въ унѣверсалахъ своихъ народы обнадеживаютъ, а обнадеженныхъ потомъ рабуютъ и все грабятъ. — Но тое Мазепа иначе перевернулъ и для прелщенія першъ насъ словесно говорилъ и Болбота тое жъ сказывалъ присягою обовязалъ, а потомъ, для устрасенія и возмущенія народа, унѣверсалами публиковати повелѣлъ.

Тое все отъ начала даже до конца измѣны Мазепиною праведнѣ предъ вашею святынею, аки предъ самымъ испытующимъ сердца и утробы Богомъ, подъ тайною исповѣди изъявляю, неправду еще подзрѣхъ въ сердцу моемъ, да не услышитъ мене Господь.

Розсудишь убо, ваша святыня, съ тоей моею реляціи высокимъ своимъ розумомъ, якая моя большая вина на инныхъ и естли я въ томъ прегрѣшилъ, что по случаю

черезъ подосланный Станислава листокъ тайну факціи Мазепиной предъ тымъ отъ мене сокровенную вслѣдовавши и обовязанымъ отъ его до додержаня секрету будучи, тое учинилъ, что мнѣ той властелинъ повелѣвалъ, то я тымъ самымъ самъ единъ ему Мазепѣ не моглѣмъ быти оказією до измѣны, и до отшествія въ противную сторону, а ни онъ самъ Мазепа дерзнулъ бы съ еднѣю моею головою одыйти, естли бы прочіи съ енеральной стороны, обозный енеральный Ломѣковскій, и съ полковниковъ — Миргородскій, Прилуцкій и Лубенскій до той его факціи не присовокупилися, яко первѣйшіи и началнѣйшіи въ Войску Запорожскомъ особы, и за собою старшины своей съ полками своими не потягнули и тѣмъ его Мазепу въ зломъ намѣреніи не утвердили.

Вѣдалемъ я о той тайнѣ, по случаю мнѣ откровенной, принужденный былемъ указомъ и страшною Мазепы присягою, а до того и прелестми взаимнѣ присягнуть на вѣрность, не открилемъ никому тайны, сохранялъ я невреждениъ вѣрность, яко слуга пану, яко иноземецъ и креатура своему благодѣтелю, и долженъ былемъ тое сохранить, понеже натура мнѣ тое сама съ предковъ моихъ дала не быть придателемъ, и всякому надъ собою властелину вѣрнымъ быть; дозналъ того по мнѣ вѣчно достойныя памяти король Шведскій, для чого отъ его былемъ и почитаемый и любимый. Я убо иноземецъ тайну тую вѣдалъ, и единъ я не моглъ никакого вреду царскому величеству здѣлать, бо unus-nullus; для чого жъ прочіе Украинскіи сыны, ревностное отчизны своей исчадіе, царского величества вѣрныи съ отцевъ своихъ подданныи, тайную тую сами изслѣдовали, изслѣдовавши для чого не открили, но паче оную присягою своею подтвердили и до крове при Мазепѣ за права и волности стоять цѣлованіемъ евангелія святого обовязалися? Благопривѣтствую убо имъ полученной милости монаршой и не завѣдую такого щастя, токмо надъ нещастемъ своимъ уболѣваю, что я единъ одержень есмъ отъ лица помазанника Божія, изгнаніе съ фамилією моею стражду, не имѣя града пребывающаго. Старалемъся о милосердіи царского величества черезъ святѣйшого патріарху Іеросалимского, черезъ блаженныя памяти господаря и воеводу Мултанского, Константина, черезъ Константина и Михаила Кантакузиновъ, но въ томъ моемъ стараню, суетныи мои были труды. Теперь убо отчаявся въ людской помощи, всякія надежды единого ходатая Богу и человѣкомъ царя царствующихъ, Христа Господа, до Христа Господня царского величества представляю, той за мною вопіетъ на крестѣ: отпусти. Той, милосердствуя о грѣшникахъ, до милосердія возбуждаетъ сердце монаршое; будѣте милосердны, якоже и отецъ вашъ небесный милосердъ есть, той и наказуетъ и устрашаетъ: аще не отпустѣте человѣкомъ согрѣшенія ихъ отъ сердець вашихъ, ниже Отецъ Мой, Иже есть на небесѣхъ, отпуститъ вамъ согрѣшеній вашихъ. Петру повелѣнно до семьдесятъ кратъ седмицею отпущати согрѣшающимъ. Вѣрую, яко повелѣнное исполнить милосердное сердце Петрово. А вашей святыни покорно прошу, аще можеша, помози мнѣ по древней своей милости и отческой любвѣ, которой себе навсегда вручаю.

вашой святыни нажайшій слуга

Idem qui pridem.

1/12 Іюня 1721 г.

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ПІД ТУРЕЦЬКОЮ ОПІКОЮ: ІСТОРІЯ Й ОЦІНКА

Минуло 350 років з дня народження й 280 років, як гетьман Іван Мазепа, після поразки під Полтавою, відійшов на чужині з цього світу, але й сьогодні він живе серед нас, його національно-політичні ідеї та шляхетні вчинки, зокрема його заклик до боротьби за самостійність «Ми йдемо проти відвічного ворога нашого народу, проти московського царя»¹, звучить, неначе сказаний в ХХ ст. Його могутнє слово й надалі надихає українську націю на ту ж саму боротьбу проти того ж самого ворога, формує її волю й характер. Як у роки безпосередньо перед Полтавською битвою, так і за все своє трудолюбне життя, Мазепа — «державний діяч і за освітою та культурою перший серед гетьманів»², пильно дбав про стан свого народу, його культуру й намагався бути виразником його дум і прагнень. Проте доля присудила йому трагічний кінець. Дивлячись на руїни та згарища Батурина, своєї столиці, гетьман Мазепа говорив стурбовано Орликові: «Наш почин, нещасливий. Бачу, що Всевишній не благословив нашого наміру. Та Бог мені свідком, що не міг зробити інакше. Як довше було зносити вічну кривду супроти мого народу, як можна було спокійно довше дивитися на насильство наших прав і вольностей? Як можна було дозволити, щоб на моїх очах підготовляли згубу й руїну України?»³. Ці слова по справжньому розкривають стан душі великого гетьмана та вказують, що іншого політичного виходу, крім збройної боротьби, тоді не було й цю боротьбу гетьман приймав, поділивши спільно долю зі своїм союзником Карлом XII.

Коли Мазепу вибрано гетьманом, 4 серпня 1687 р., його прерогативи управління Українською козацькою державою були обмежені т. зв. «Коломацькими статтями», які обмежували гетьманські права й вольності. Напр., реєстр був обмежений до 30 000 вояків (замість того, як було попередньо — 60 000). Згідно зі статтею VII, гетьман не мав права вести дипломатичних стосунків зі чужинецькими країнами, а листи від чужинецьких урядів мусив посилати до Москви. У статті XVII значилося, що полк російської піхоти мав постійно перебувати біля резиденції в місті Батурині, для охорони особи гетьмана. Крім того, в статті XIX рекомендувалося шлюбів між росіянами та українцями з метою забезпечити «єдність під царською величністю»⁴.

---

¹ І. Борщак, Р. М. Мартель, «Мазепа», Львів: Червона Калина, 1933, ст. 84.

² В. Марочкін, «Гірка чаша», Українські вісті, 10 вересня 1989, ст. 4 (Передрук із київського журналу Україна), Ч. 25., (1989).

³ І. Борщак, ст. 101.

⁴ О. Оглоблин, «Гетьман Іван Мазепа та його доба», Записки НТШ, XLVII., ст. 90–92; Н. Костомаров, «Мазепа и Мазепинцы», СПб., 1905, Т. VI., ст. 391–392.

Не зважаючи на це, гетьман усе-таки виконував на Україні найвищу цивільну й військову владу. А його уряд шановано навіть у Москві. Цар приймав гетьмана в «посольському приказі», тобто в сьгоднішньому міністерстві закордонних справ, подібно до інших чужинецьких державних мужів чи дипломатів. Для українських справ у Москві було відведено окреме міністерство⁵.

На тодішніх європейських географічних мапах відзначувалося Українську козацьку державу як окрему одиницю. Згадаємо тут відому мапу французького інженера Бопляна, атлас англійського картографа П. Гордона, німецького Й. Гомана та інш. Широко згадували про Гетьманську Україну, як окрему державу, також і тогочасні мандрівники, науковці, журналісти, дипломати. Особливий інтерес викликає лист тодішнього французького посла в Москві, Жана де Балюза (1648–1718). Відвідуючи в 1704 р. гетьмана в Батурині, Балюз писав: «З Москви я приїхав на Україну, країну козаків, де я був гостем принца Мазепи, який виконує в цій країні найвищу владу. Він (тобто Мазепа) належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити і не сказати. Все ж гадаю, що ледве чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя»⁶. Знову інший французький дипломат, фой де ля Невіль після відвідин у Мазепи заявив, що «цей принц хоч не миловидний своєю особою, проте він багато знає і бездоганно володіє латинською мовою. Він походить з козацького роду»⁷. Також і англійський посол в Москві Чарлс Лорд Вітворт (1675–1725), у своєму звіті з 21 листопада 1708 р., виявив неабияку пошану до Мазепи, пишучи, що він «довго управляв державою, маючи не меншу владу від повновладного принца»⁸. Проте правдоподібно найвище звеличання Мазепи прийшло від видатного тогочасного англійського журналіста й письменника Данієля Дефо (1659?–1731) у своїй книжці про царя Петра I він писав, що не зважаючи на те, що «Мазепа не був королем за титулом, але він рівнявся королеві за владою і в кожному випадку був рівний, коли не вищий за короля Августа навіть в поділених обставинах, в яких знаходилася його влада, будучи в найкращому своєму виявленні»⁹. Насправді Мазепа, свідомий свого становища, «вважав себе дещо нижчим за польського короля»¹⁰. Маючи добру освіту, багатий досвід і привабливу особисту зовнішність, Мазепа здобув не тільки прихильність нового царя, Петра I, «але і був ним дуже шанований і відзначуваний»¹¹.

---

⁵ М. М. Богословский, «Петр I. Материалы для биографии», М.: ОГИЗ, 1948, Т. IV., ст. 332–334.

⁶ Лист розшукав І. Борщак у Національній Бібліотеці в Парижі, «Fonds Baluze», Т. CCCLI і опублікував в українському перекладі, як додаток до своєї праці «Мазепа: людина й історичний діяч», Записки НТШ, 1933, ст. 28–30.

⁷ Foy de la Neuville, Relation curieuse et nouvelle de Moscovie (The Hague, 1699). Англійський переклад, An Account of Muscovy As It Was In The Year 1689 (London, 1699), використано в цій праці. Див. ст. 43.

⁸ Public Record Office, London, State Papers Foreign Russia, Т. 5., ст. 91.

⁹ D. Defoe, An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz the Present Czar of Muscovy (London, 1728), ст. 208.

¹⁰ Н. Костомаров, ст. 422.

¹¹ Haus, Hof, und Staatsarchiv, Russica 1–20. Див. Н. Устрялов, История царствования Петра Великого (СПб., 1885–1893), Т. IV., Ч. 2., ст. 573.

Таким чином, будучи незвичайною людиною, Мазепа був відомий не тільки в Україні, але також у Західній Європі, де навколо його особи проходили суперечки ці продовжуються й сьогодні, зосереджуються не так над рисами характеру Мазепи — його мнимого егоїзму, бажання влади, помсти, макіявелізму — як над проблемою чи він як гетьман повинен був залишитися лояльним цареві й придивлятися, як шведи, що вступили в Україну, продовжували її грабувати, через те, що Петро I відмовився її обороняти, чи повинен був прийняти шведський захист¹². Інше питання торкалося того, чи Мазепа, який запросив шведського короля вступити на Україну, зумів дати йому приобіцяну допомогу. Ці питання викликали й продовжують викликати обширні дискусії і широкі дослідні студії. В сфері політичних міркувань треба відзначити, що Мазепа силою самих обставин був втягнений у Велику північну війну (1700–1721) з самих її початків, аджеж козацькі полки творили частину російської армії, в той час, гетьман був широко відомий в Західній Європі. Західноєвропейська преса вже 1687 р. обширно писала про його вибір на становище гетьмана України.

Намагання Петра здобути доступ до моря, як відомо призвело до війни з Туреччиною, а згодом зі Швецією. Очікувані досягнення у війні з Туреччиною не дали цареві великих здобутків; здобуття Азова було лише тимчасовою перемогою. Петро був сильно незадоволений досягненнями миру, підписаного 1699 року в Карловцях. У листопаді 1700 р. 8000 шведська армія розбила біля Нарви 40 000 російську армію. Цим Північна війна завдала Москві перший лиховісний удар. Петро, до речі, втік з поля бою, залишивши свої війська. У нього на думці, як стверджують деякі історики, був тоді лише мир і то за всяку ціну. Стосунки поміж царем і Мазепою тим часом покращали. На рекомендацію царя Петра I, імператор Йосиф I, 1-го вересня 1707 р., наділив Мазепу титулом принца «Святої римської імперії»¹³. Мазепа, як васал під протекторатом Москви, продовжував вірно служити цареві, не зважаючи на те, що московські війни не приносили жодної користі інтересам України.

Коли, не зважаючи на таку беззастережну лояльність, цар грубувато відмовив Мазепі в допомозі й виявив чітко свій намір скасувати автономію України, Мазепа прийшов до переконання, що його володар — московський цар — порушує «Коломацькі статті» та що це дає йому повне право відмовитися від царя з метою забезпечити інтереси Української козацької держави. До того ж козаки не втішались жодною вдячністю зі сторони москалів: вони не отримували плати за свою службу, їх ображали, над ними знущалися та навіть їх били¹⁴. Також і поведінка російської армії у відношенні до цивільного населення в Україні з їх щоденно заведеним порядком пљондрування, підпалів і зґвалтування жінок, пригадувала вірніше каральні експедиції, ніж перебування в країні союзних військ¹⁵. Таке поступування збоку москалів мусило спричиняти сильний біль у серці Мазепи. Не без впливу були й чутки, що цар заміряє доручити

---

¹² Н. Костомаров, ст. 567. Цар висловив свою відмову оборони протекторату такими словами: «Я не можу дати тобі не тільки десяти тисяч, але навіть і десяти чоловік».

¹³ Theodore Mackiŭ, «Mazepas Fürstentitel im Lichte seines Briefes an Kaiser Josef I», *Archiv für Kulturgeschichte*, 44, Ч. 3., (1962), ст. 350–356.

¹⁴ Н. Костомаров, ст. 476–477; С. М. Соловьев, «История России с древнейших времен» (Москва, 1962), Т. XV., ст. 216.

¹⁵ L. R. Lwitter, «Mazeppa», *History Today* (London, 1957), Т. VII., Ч. 9., ст. 593–594.

становище гетьмана своєму улюбленцеві Меншикову. Незабаром ці чутки було підтверджено листом до Мазепи від його приятельки, княгині Анни Дольської¹⁶. Лист княгині зробив сильне враження на Мазепу, який заявив: «Я знаю добре, що вони хочуть зробити зі мною і з вами. Вони хочуть заспокоїти мене титулом принца «Святої римської імперії»; хочуть знищити наш старшинський корпус, міста повернути під свою адміністрацію і призначити своїх комендантів. Якщо народ буде противитися їм, вони його вишлють за Волгу, а Україну заселять своїм власним народом»¹⁷.

На той час Мазепа мав уже багато причин не довіряти цареві. При чому число їх і далі швидко зростало. 1707 р. Петро видав розпорядження, щоб Мазепа передав правобережну частину України польським магнатам, які підтримували царського союзника, короля Августа II¹⁸. Стало відомим, що після скасування автономії України, українські козацькі загони мали включити в російську регулярну армію¹⁹. В квітні 1707 р. цар у додаток відмовив проханню Мазепи дати військову допомогу на випадок можливого шведського вступлення в Україну, говорячи: «Я не можу дати тобі не тільки десяти тисяч, але навіть і десяти чоловік. Обороняй себе сам, як можеш»²⁰. Не маючи можливості боронитися перед шведами власними силами, Мазепа не мав іншого виходу, як вести переговори в справі союзу зі шведами для здобуття потрібного захисту²¹. Михайло Грушевський, до речі, вважав, що заключення союзу з шведським королем було *dura necessitas* для Мазепи²². По суті Мазепа сам виправдав свій союз з Станіславом Лещинським, ставлеником Карла XII, говорячи: «Бог і весь світ будуть мені свідками, що konieczność примусила нас до того, бо ж ми вільна і не підкорена нація, яка шукає засобів, щоб себе зберегти»²³.

Очевидно, загадкою залишається назавжди питання, коли саме Мазепа задумав звільнити Україну з-під влади московських царів? «Чи це сталося на схилі літ, — як пише Василь Марочкін, — коли самодержавство дедалі більше утискувало і нищило українські вольності, в тому числі і права самого гетьмана? Чи, може, це була мета молодого патріота-українця, який довгі роки виношував її в своєму серці й всі зусилля спрямовував на досягнення мети? ... Шляхи Божі, як то кажуть, незвідані. А істину забрав із собою в могилу Іван Мазепа. Правда, деякі припущення щодо цього ми можемо висловити, але, на жаль, тільки припущення»²⁴.

4-го листопада 1708 р. українська армія на чолі з Мазепою переправилась через Десну, що стала новим Рубіконом в боротьбі за українську незалежність. «Нарешті,

---

¹⁶ Костомаров, ст. 550; Соловьев, ст. 215; О. Прицак, «Іван Мазепа й княгиня Анна Дольська», «Мазепа». Збірник, Т. 2., Варшава, 1938, ст. 102–117.

¹⁷ Костомаров, ст. 550; Соловьев, ст. 215.

¹⁸ Костомаров, ст. 560–561.

¹⁹ Philip Johann von Strahlenberg, «Das Nord und Oestliche Theil von Europa und Asia» (Stockholm, 1730), ст. 251–252; Н. Костомаров, ст. 550.

²⁰ Див. посилання 12.

²¹ Orest Subtelny, «Mazepa, Peter I and the Question of Treason», Harvard Ukrainian Studies, II, Ч. 2., (1978), ст. 158–159.

²² М. Грушевський, «Шведсько-український союз з 1708 року», Записки НТШ, Т. ХСІІ., ст. 12.

²³ Н. Костомаров, ст. 567.

²⁴ В. Марочкін, ст. 4.

слава Богу, — сказав гетьман Іван Мазепа, — ми на правому березі Десни. Та не-вже ж ви гадаєте, що я веду вас проти славного шведського війська? Ні, ніколи! Ми йдемо проти відвічного ворога нашого народу, проти московського царя, який присягнув собі, що відбере нам наші вольності і з наших вільних козаків зробить своїх невільників»²⁵. Це було перше офіційне підтвердження, що гетьман зірвав з царем і перейшов на бік шведського короля. «Він (Карл XII — В. Ж.) присягнув, говорив, до речі, Мазепі, — що боронитиме нас усіма доступними йому засобами проти московських намагань і хоче забезпечити Україні її незалежність»²⁶. Виступ цей мусив справити сильне враження на старшину і військо Мазепи. Це ж після трагічного в своїх наслідках Переяслава відкривалась нова сторінка в історії України.

Перехід Мазепи до Карла XII був приголомшуючим ударом для царя, який у своєму маніфесті до старшини і українського народу говорив, що мовляв, Мазепа прийняв зрадницький крок «присилувати українців перейти на католицизм й повернути Україну під правління Польщі»²⁷. Гіркий наклеп з боку Москви, бо ж Мазепа ніколи не переставав опікуватися православною церквою, а навпаки служив їй усіма засобами.

«Для Петра, як також для усіх націоналістично настроєних російських істориків, — пише Михайл Т. Флоринський, — Мазепа був зрадником. Його дволичність і нещира політика були не тільки варті догани, але також були погано йому досаджені, проте його оцінка російсько-українських відношень була в основному здорова: як досвідчений український провідник, Мазепа переконаний, що збереження України під російським суверенітетом було несумісним з затриманням її автономних інституцій»²⁸.

Москалі, підступно здобувши гетьманську столицю, Батурин, обернули її в руїну та згарища й вирізали майже все населення. Меншиков дав наказ, щоб не щадити нікого та вбивати навіть дітей. Було це великим нещастям також і для шведської армії, бо в Батурині були великі запаси харчів, амуніції та нові гармати, які пограбували москалі.

Карл XII був незадоволений, що з проголошенням союзу, в Україні не спалахнуло повстання проти москалів та що Запорізька Січ — цей найбільш демократичний бастион — приступив до руху за незалежність тільки що п'ять місяців після знищення Батурина, коли вигляди на успіх були вже порівняно малі. Запорожці, які ніколи не погоджувалися з суспільними поглядами Мазепи та його оточення, з запізненням таки пожертвували своїм переконаннями для вищих інтересів українського народу, якому сильно загрожувала Москва. Проте їх військові сили, що прийшли з Січі були невеликі. Шведсько-українська армія вже разом з підмогою запорожців мала всього від 30 000 до 35 000 вояків, тобто приблизно половину московської армії, що йшла війною проти них.

У цю критичну хвилину метою Карла XII стало примусити царя прийняти вирішальну битву з метою знищити його основні сили. На початку травня 1709 року, король пересунув свою армію на південь і оточив місто Полтаву. В його плянах було

---

²⁵ І. Борщак, ст. 84.

²⁶ І. Борщак, ст. 85.

²⁷ О. Оглоблин, ст. 320.

²⁸ Michael T. Florinsky, «Russia: A Short History» (New York, 1964), ст. 170.

через облогу Полтави заставити царя до вирішальної битви. Битва відбулася 27 червня (9 липня за новим стилем) 1709 р. У першій її фазі шведи вдарилися так сильно, що в таборі Петра зчинилась метушня. Як цар пізніше признавався, йому здавалося, що битва програна й доведеться відступати. Тим часом, коли наспіла друга фаза ж битви, шведи захиталися через брак одноцільної команди, до якої вони звикли протягом років. Ранений король на ношах не міг бути там, де його присутність була необхідною. Це спричинило паніку, не зважаючи на велику хоробрість шведів, які стали вже тепер думати про те, як спасти свою честь. Мазепа і його військо активної участі в битві не брали, вони стояли в тилу шведського табору біля села Пушкарівка. Тільки що, коли шведи разом з королем почали відступати, поміж ними з'явився Мазепа, який одинокий у той час ще зберіг холодну кров і ясну думку. Це спасло шведів і забезпечило в дечому майбутнє української справи.

Карлові XII й Мазепі після великих зусиль вдалося переправити через Дніпро й перейти на турецьку територію. «Коли б не допомога Мазепи й запорожців, — пише О. Субтельний, — шведського короля були б напевно захопили росіяни»²⁹. Прибувши до Бендер, на турецьку територію, Карл XII і Мазепа почали плянувати, як можна було б змінити політичне становище. Вони надіялися втягти кримського хана й турецького султана в боротьбу проти Росії. Але це їм не вдалося. Хоча кримському ханові Девлету Герею стало ясно, що Крим швидко опиниться в небезпеці російської експансії, він більше, ніж хто інший схилився до союзу з Карлом XII та енергійно працював, щоб прихилити Туреччину до війни з Росією. Тим часом російський цар почав ставити вимоги та навіть загрожувати Туреччині, добиваючись видачі Мазепи та його племінника Андрія Войнаровського. На перешкоді станув Коран, у якому чітко визначається, що мусульмани не зобов'язані видавати втікачів, навіть коли вони являються лютими ворогами, й султан відмовився виконати царські вимоги³⁰.

Проблему видачі втікачів широко обговорив шведський дослідник Йоганнес Кольмодін³¹ у статті «Мазепа в Туреччині», що появилася в *Свенска Дагблядет*, з 16 січня 1925 р. Кольмодін пише, що відносно азилю для Карла XII не було жодних проблем з боку турецького уряду, зате були поважні ускладнення щодо деталей, які торкалися азилю для Мазепи.

Теодор Мацьків, історик, видатний знавець цього періоду, підкреслює, що Петро I в своїх листах до російського посла в Туреччині, графа Толстого, постійно вимагав видачі Мазепи та його оточення на підставі російсько-турецького мирного домовлення з 1700 року. Цей договір зобов'язував обидві сторони до видачі політичних втікачів. «Толстой вказував, — пише Мацьків, — що видаючи Мазепу, султан покаже добру волю у відношенні до царського уряду»³². Граф Толстой робив натиск також на очаківського пашу Юсуфа, використовуючи для цього дипломатичні заходи, щоб таки

---

²⁹ Orest Subtelny, «The Mazepists» (New York, 1981), ст. 170.

³⁰ Т. Мацьків, «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709» (Мюнхен, 1988), ст. 69.

³¹ Довголітній радник шведського посольства в Туреччині. Вивчаючи часи Карла XII в турецьких архівах, натрапив на турецькі матеріали, що відносяться до Мазепи.

³² Т. Мацьків, ст. 70.

чином, домогтися прогнання Карла XII й Мазепа з Туреччини. Він писав: «Зазнавши від нас поразки, наш ворог швед і зрадливий бунтівник Мазепа втекли до Високої Імперії, а Ви прийняли їх до себе і взяли їх під свою опіку, замість того, щоб — як ми мали право сподіватися на підставі мирного договору — прогнати їх і заборонити їм доступ до Вашого краю. Тож принаймі забороніть їм надалі залишатися, а прогнанням їх потвердіть наново приязнь, що панує між нами. Зважте добре, що протилежне поступування з Вашої сторони може привести до поважних наслідків»³³.

Цей демарш видався паші зловісним і він на нього зразу ж не відповів. Замість того, як підкреслює Т. Мацьків, він звернувся за інструкціями до столиці. За свідченням офіційного турецького історика Рашіда, великий візир відписав йому, ствердивши, що не можна заперечити, що Мазепа «властиво московський підданий, проте було б дуже не вигідно та навіть образливо для султанського маєстату видати гетьмана»³⁴. З метою розв'язати проблему та розв'язати її з честю, великий візир порадив паші вислати Мазепу до Кримського хана. Однак паша, як видно з його заходів, мав щодо цієї справи уже мабуть свій власний погляд. Закликавши до себе московського посла, дав йому таку відповідь: «Наш посланець повернувся щойно з відповіддю від імперії. Хоч Ви, не зважаючи на те, що між нами панує мир, порозбійницькому, з гарматами й мушкетами, переслідували шведів 36 годин на нашій території, через кордон, встановлений між нами, хоч Ви, таким чином, відважились напасти на такій [нашій] території на князя, який прибув до нас як гість, щоб піддатися під нашу охорону, ми поки що не вжили заходів проти цього нахабного вчинку й цього порушення миру з Вашого боку. І в додаток до цього, щоб затушувати Вашу власну провину свідомими софізмами і тим самим випередити наші правдиві рекламації. Ви ще й дозволяєте собі вимагати від нас видачі осіб короля і гетьмана? По-перше, відносно короля Швеції — кому могло раніше прийти на думку, що він так, як це сталося, проб'ється до цих сторін? Чи може це найменшим натяком передбачене у мировому договорі так, що можна б покликатися на таку постанову при подібних (Ваших) домаганнях? Ні, аджеж тут виразно йде про випадок, що стався тільки тепер і що випадає зовсім поза рамки постанов мирового договору; якщо Ви настоюєте на цьому домаганні й доведете з цього приводу до війни, то Ви являєтесь порушниками миру. Що ж відноситься до гетьмана Мазепа, то він можливо й стояв колись на службі у Вашого царя, але, як він пізніше покинув його й прибув до нашого краю в характері підданого шведського короля, ми не вважаємо його більше Вашим гетьманом, а він являється для нас шведом і тільки. Коли король Швеції і гетьман колись покинуть нашу територію, подавшись назад до свого краю, тоді — але не раніше! — Ваша справа припилювати, що Ви їм хочете зробити»³⁵.

Звіт про цю справу, як також і відповідь царському послові були схвалені великим візиром, як це подає в офіційних записках вище згаданий турецький історик Рашід. Документи про це знаходяться в турецьких архівах³⁶.

---

³³ Т. Мацьків, ст. 70.

³⁴ Т. Мацьків, ст. 70.

³⁵ Т. Мацьків, ст. 70–71.

³⁶ Т. Мацьків, ст. 71.

Цар Петро старався добути Мазепу також через обмін військовополоненими. Він хотів обміняти гетьмана на шведського канцлера Піпера, але до цього, на щастя, ніколи не дійшло³⁷ з причин, що є поза межами розгляду в цій статті.

Тут ми тим часом обговоримо турецьку офіційну відповідь, подану вище за оригіналом. Цей документ — добрий приклад дипломатичної фразеології, а рівночасно високо гуманний за своїм характером. Як видно, турецький уряд вважав себе зобов'язаним у цій справі Кораном та справами національної честі. Політично, в документі знецінено російські вимоги засобами прекрасного маневрування фактами. Цим поставлено царя в становище агресора, який порушив турецький територіальний суверенітет і, таким чином, зламав мирове домовлення з 1700 року. Немає сумніву, що вирішити цю справу з турецького погляду не було легко. Блискуча перемога Петра викликала сильне враження в Європі. Війна між Росією і Швецією не була закінчена, але європейська громадська думка помітно змінилася в користь Петра. Турецький уряд узяв усе це до уваги, знаючи, що мусить діяти обережно. В справі Мазепи він навіть поставився ефективно.

Турки, розглядаючи справу азілю, поставили її, як нероздільну у відношенні до короля й гетьмана. Вони були свідомі, що у випадку короля не було великої небезпеки, зате у випадку гетьмана небезпека була дуже велика. Порада, що її отримав паша з Стамбулу, а саме передати Мазепу кримському ханові є доказом, що центральний імперський уряд не хотів мати до діла з цією трудною проблемою, проте хотів за всяку ціну зберегти турецьку національну честь.

Відповідь, що її Очаківський паша передав москалям, була добрим дипломатичним документом. Трудно повірити, що політики зі столиці не приклали своїх рук до складання цієї відповіді. Вона робить москалів відповідальними, коли б вони порушили мировий договір і почали війну та в той же сам час звертається до обох сторін, щоб вони діяли обережно й розумно. Внаслідок цього мир було збережено, турецької честі й вимог Корану не порушено та найважливіше, що Мазепа уникнув Петрових катів.

Не зважаючи на те, що відповідь Очаківського паші, як сказано вище, була вірцевим дипломатичним документом, гідним уваги й студій, не можна забувати, що це було також відважне й великодушне становище Туреччини супроти могутньої сусідньої держави. Немає, отже, сумніву, що українці зобов'язані висловити туркам за те свою вдячність. Вони ж спасли життя хороброго українського національного провідника, одного з найбільших героїв України, пам'ять якого до сьогоднішнього дня опротестовує будь-яку заяву про успішну русифікацію України.

Підсумовуючи хочемо сказати, що ми українці, подивляємо турецьке рішення звершене 280 років тому, як високо гуманний акт. Звичайно, Мазепа помер усього за кілька місяців після втечі на турецьку територію, але в нашому випадку, це не міняє справи. Коли те, що ми тут назвемо турецьким «дипломатичним рицарством» зберегло життя Мазепи, то воно зберегло також і улюблений символ волі пригнобленого народу. За те в жодній подяці, як щиро ми її не висловлювали б, завжди

---

³⁷ Т. Мацьків, ст. 72.

бракуватиме внутрішнього тепла, не зважаючи на те, скільки разів ми цю подяку не повторювали б³⁸.

А тепер дозволю собі дещо поширити мої підсумки й кинути невеликий жмут світла на постать великого гетьмана Івана Мазепи та його діяльність, як я це розумію й відчую.

Мазепа, на мій погляд і відчуття — це найкращий український представник європейської культури Київського духа, на переломі XVII і XVIII сторіч. Це представник культури, основаної на науці, пройнятої латинсько-візантійськими зв'язками, виплеканими в Україні. Його улюбленими авторами були Ціцерон, Тит, Лівій і Тацит. Їхня мова та гармонійний стиль стали для Мазепи зразками й чарували його все життя. Він добре володів пером, писав навіть вірші й широко цікавився всіма родами літературної творчості.

Як людина Мазепа високо цінував поняття рицарства, бо воно в його розумінні вище всього ставило людську гідність. При всій своїй інтелігенції та енергії, Мазепа не був типовим програмовим героєм. Як державний діяч і визначний дипломат, він ішов назустріч потребам своєї доби, хитався, відступав, наступав, шукаючи виходу з кожної найскладнішої ситуації включно. У житті, як змальовують образно його поведінку, був «лисом і вовком», але завжди перемагала в ньому людина з її пристрастями, себелюбством, упертістю та інколи й надто великою вірою у свої сили.

Його ідеалом була об'єднана й сильна самостійна Україна. Їй, у глибині душі, Мазепа залишався вірним на все життя. На жаль, як слушно підкреслює Т. Мацьків, Мазепа не зумів подбати про підготовку ні козацької армії, ані ширших мас українського народу до великого діла побудови своєї суверенної української держави³⁹. Поза прикметами патріота й дипломата, що прямував до сильної центральної влади, Мазепи був аристократом, який хотів твердої суспільної ієрархії, бо лише на її базі, як він гадав, держава могла існувати, зростати й міцніти. Як провідник він був свідомий, що не всі можуть і не всі мають наказувати.

Був час, коли Мазепа міг справитися з царем, який не був у силі боронитися. Але він ніколи для цього не хотів єднатися з Польшею (маємо на думці часи короля Яна Собеського, вересень 1689 р.). За час свого життя бувало, що він опинявся на півдорозі між своєю лояльністю супроти Москви й своїми симпатіями українського патріота. У ці часи, здається, найкраще виявився його талант маневрувати. Він умів спілкуватися з людьми.

Мазепа був також добрим стратегом і тому восени 1707 р. просив Карла XII об'єднатися з ним. Гетьман мав тоді в своїх руках усю українську армію. Москалі

---

³⁸ Це дещо поширена моя доповідь, яку я прочитав англійською мовою минулого року (1988) в Стамбульському університеті на конференції, присвяченій 50-річчю з дня смерті Кемалю Ататюрка, батька модерної Туреччини. Моя доповідь зробила там добре враження на слухачів, коли доказом цього можна вважати вставання з місць усіх присутніх і довготривалі оплески. В дискусії турецькі вчені висловили лише жаль, що не знали ближче про такі високо шляхетні вчинки їхньої дипломатії початку XVIII століття.

³⁹ Т. Мацьків, ст. 16.

були далеко з розпорошеними силами від Полісся до Вільни. Але Карл XII замість прийняти плян Мазепи та спрямувати свої сили в Україну, пішов на Литву і тим знівечив великий проект. Австрійський історик Йоганн Христіян Енгель⁴⁰ добачав у цьому, до речі, головну причину Полтавської поразки. Він писав: «Мазепа у 1706 р. не міг дати Карлові XII обіцяної допомоги. Але, якби шведи були прийшли на Україну у 1707 році, то хто тоді знає? Може й досі існувала б на півночі велика шведська держава й Україна мала б володаря з Мазепинського роду»⁴¹. Також і два великі страсти XVIII століття Маврикій Саський і Фридрих Великий, які уважно досліджували події в Східній Європі перед Полтавською битвою, прийшли майже до однакового висновку, що його висловив Фридрих Великий. Він писав: «Докоряли Карлові XII, що він не повірив обіцянкам Мазепи (мається на увазі плян з 1707 р.). Але ж козак не зрадив його й навпаки — це Мазепу зрадив несподіваний хід подій, яких він не міг передбачити своїм розумом»⁴².

Дуже цікаві справи, що торкаються періоду Мазепи, підніс останньо Василь Марочкін, історик в Україні. Він пише: «З погляду майбутнього устрою України, за задумом І. Мазепи, Пилипа Орлика і його найближчих соратників, політична система мала будуватися на найвищих гуманних і демократичних засадах, що фактично, на 80 років випредило принцип гуманізму і демократії, проголошені Великою французькою революцією. Ось чому такою великою повагою до особи Івана Мазепи перейнявся видатний французький гуманіст Вольтер»⁴³.

І так у метушливій добі початку XVIII століття «Полтава, як писав той же Вольтер, — все ж таки показала Європі, що Україна прямувала до свободи і хотіла стати незалежною від Московщини, так само хотіла колись стати незалежною від Польщі по битві під Жовтими Водами»⁴⁴.

«Мазепа, — писав історик Олексій Мартос⁴⁵, — вмер далеко від свого рідного краю, за якого незалежність боровся. Він воював за свободу і за це вартий пошани прийдешніх поколінь. Коли він згас, сини України втратили ті святі права, які Мазепа обороняв так довго з завзяттям і любов'ю справжнього патріота»⁴⁶.

---

⁴⁰ Автор праць «Історія Галича і Володимира» (1792) та «Історія України і українських козаків» (1796). В останній праці автор використав важливі документальні джерела, що торкаються періоду Мазепи.

⁴¹ І. Борщак, ст. 53–54.

⁴² І. Борщак, ст. 54.

⁴³ В. Марочкін, ст. 4.

⁴⁴ І. Борщак, ст. 120.

⁴⁵ Олексій Мартос (1790–1842), автор тритомової «Історії України і Козаків», рукопис якої втрачено. Опубліковано лише окремі уривки з цієї праці, пройнятої духом ідеалізації козацької старшини (Съверный архивъ, 1822, чч. 13–14; 1823, ч. 6).

⁴⁶ І. Борщак, ст. 137–138.

ДЗВІН З ОБРАЗОМ МАЗЕПИ

Свого часу прислав мені проф. д-р О. Оглоблин фото дзвона з Доманицького монастиря (коло Чернігова). Це подарунок гетьмана Мазепи. Ймовірно, з останніх років XVII ст. Звертає на себе увагу дуже цікаве зображення Мазепи на нім.

За інформацією О. Оглоблина, дзвін був у Чернігівському Історичному Музеї (тут Оглоблин бачив його у 1931 р.)^{XLVII} і, мабуть, загинув.

Про цей дзвін, як далі свідчить О. Оглоблин — [...] робив доповідь в Українській академії наук Чернігівський етнограф і музеєзнавець Б. Пилипенко, якого згодом було заслано. Доповідь ця не була опублікована. [Коротке повідомлення про неї було вміщено в «Україні»]^{XLVIII}. Репродукція дзвона в книзі О. Оглоблина [«Україна в кінці XVII — першій половині XVIII ст.»] була надрукована 1941 р.^{XLIX} у Львові^L.

З огляду на те, що книга Оглоблина стала сьогодні бібліографічною рідкістю, а тут у Західній Європі її взагалі немає, вважаємо доцільним подати образи в нашому Мазепинському Збірнику. Подаємо дзвін і окремо образ Мазепи відображений на дзвоні^{LI}.

Коментарі:

^I Б. Крупницький у цій статті всюди подає написання прізвища шведського генерала Ернста Крассав з літерою «в» наприкінці, натомість в інших статтях допускає написання з літерою «у» — «Крассау». Шведська форма написання цього прізвища — «Krassau».

^{II} Слово «точка» за контекстом цієї статті означає «пункт» договору.

^{III} Вивід прав України. — Львів: МП «Слово», 1991. — 128 с.

^{IV} Бистрицький Іван — свояк І. Мазепи. Протягом 1687–1708 був управителем Шептаківської волості. Неодноразово виконував делікатні доручення гетьмана. Зокрема, мав повідомити Карла XII про бажання генеральної старшини стати союзниками шведів. Для цього І. Бистрицького викликали в Борзну, взяли з нього присягу та вручили інструкцію, адресовану графу Піперу, яку він мав доставити до шведського штабу.

^V В авторському тексті використано саме слово «реасумуючи»; можливо, автор хотів написати «резюмуючи», тобто «підсумовуючи».

^{VI} Тут подана українізована форма польського слова «zachowywać» — «поводити себе».

^{VII} Мовиться про водяний рубіж, яким була р. Десна. Переправа через неї дійсно була тяжкою з огляду на особливості ландшафту згаданої місцевості: шведам треба було спуститися з крутого правого берега річки та переправитися на пологий лівий берег під обстрілом артилерії московитів.

^{VIII} У тексті статті трапляється подвійне написання назви річки «Ворскла» та «Ворскло». Для кращого сприймання тексту нами прийнято сучасний варіант назви — «Ворскла» — і відмінкові закінчення пов'язаних з нею слів узгоджено з цією формою.

^{IX} У цьому місці стоїть авторський індекс посилання, але він не відповідає ані нумерації та змісту посилань попередньої сторінки, ані наступної. Тому залишаємо думку, висловлену автором без підкріплення посиланням на джерело.

^X «Евентуально» (від пол. ewentualny — можливий, вірогідний), тобто можливо, вірогідно.

^{XI} Тобто п'ятий пункт акта капітуляції.

^{XII} У цьому місці стоїть індекс посилання «1», але самого тексту посилання немає.

^{XIII} У тексті статті пропуск, що, очевидно, передбачало друк повної назви згаданого журналу мовою оригіналу, але так і не було здійснено.

^{XIV} В авторському варіанті машинопису текст посилання відсутній. Надруковано лише номер «3552», що може бути як номером архівної справи, так і номером аркуша цієї справи.

^{XV} Початок посилання не зазначений, очевидно, там мав би бути бібліографічний опис якоїсь праці не українською мовою, можливо, вже згадуваний Фельдман, і відповідно вказано лише сторінку — «108». Далі зазначено: «Б. Крупницький, 102. Дати по нов. ст. правдоподібно. В іншому місці [...] 3629) датується той же лист і наводиться вислів Урбановича: «ми всі за продані».

^{XVI} В авторському варіанті машинопису текст посилання знову-таки відсутній, але збережено ту ж саму цифру «3552», про що ми вже писали вище.

^{XVII} Тексту посилання немає. Фігурує лише сторінка «108».

^{XVIII} Текст посилання відсутній. Але автор посилається на реляцію 1713 р., яка, очевидно, як і попередній документ, зберігалася серед паперів Дрезденського державного архіву. Тільки тепер в авторському тексті ми бачимо цифру «3326», що так само можемо розглядати чи то як номер архівної справи, чи як номер аркуша цієї справи.

^{XIX} У цьому місці авторського тексту явна помилка. Йдеться не про Варшаву, а про Варницю під Бендерами.

^{XX} Текст авторського посилання відсутній.

^{XXI} Текст посилання відсутній, але це той самий документ, на який послався автор на початку статті, про що свідчить цифра «3552».

^{xxii} У цьому місці зазначено індекс посилання, але самого тексту немає ані на цій сторінці, ані на інших сторінках статті.

^{xxiii} Тут також стоїть індекс посилання, для якого зазначене місце, але самого тексту немає. Можна лише припустити на підставі аналізу попередніх сторінок тексту Б. Крупницького, тут мало би бути посилання на іншомовне джерело.

^{xxiv} У цьому місці авторського тексту стоїть індекс посилання, але саме посилання відсутнє.

^{xxv} Ситуація аналогічна попередній: є індекс посилання, але немає самого тексту.

^{xxvi} Відомо, що І. Мазепа хворів на спадкову хворобу — подагру. Періодично, під час загострення, біль у суглобах ставав нестерпним. У ці моменти гетьман не міг самостійно писати і навіть рухатися. Тому на багатьох документах гетьманський підпис насправді було поставлено рукою генерального писаря (відповідно В. Кочубея та П. Орлика).

^{xxvii} Цей лист на сьогодні є відомим завдяки авторській публікації 1949 р., а також перекладам, які були розміщені на сторінках видань «О. Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа та його доба» (Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 376–378) та «Доба гетьмана Івана Мазепи в документах» (К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 319–321).

^{xxviii} Авторські посилання у статті подано наприкінці загального тексту, але так само, як й у інших випадках, для уніфікації посилань ми їх подаємо посторінково під арабською нумерацією, а власні коментарі до тексту — наприкінці статті під латинською нумерацією.

^{xxix} Диситей (Досифій) — патріарх Єрусалимський з 1669 по 1707 р., попередник Хрисанта (Хрисанфа) Нотарія.

^{xxx} Тобто «висвячений» на священника.

^{xxxi} Ідеться про Феодосія Углицького (Полоницького) (?–1696) архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря.

^{xxxii} В авторському варіанті тексту слова «граверство» та «гравер» написані через літеру «г».

^{xxxiii} Тут ідеться про видання «Ифіка ієрополітика» (Друкарня Києво-Печерської лаври, 1712; наступні перевидання були 1718, 1728, 1729, 1760, 1790 років).

^{xxxiv} Досить важко сказати, що мав на увазі В. Січинський, говорячи про герб І. Мазепи в творі Я. Орновського, бо вперше зображення герба гетьмана було надруковано у 1687 р. на сторінках «Молитовника». При обстеженні книги з твором Я. Орновського виявити будь-яке зображення герба І. Мазепи на обкладинці, форзаці чи в тексті не вдалося.

^{xxxv} У тексті статті підпис гравера під гравюрою відтворений самим В. Січинським від руки.

^{xxxvi} В. Січинський пише про гравюру Д. Галяховського, що вона нібито загинула. Але ця інформація не відповідає дійсності. Колекція Ординації Красінських дійсно сильно постраждала під час війни, однак гравюра вціліла. Нині вона зберігається в Національному музеї у Варшаві. Докладніше див.: Гетьман. — Т. II. — Осмислення. — К.: Темпора, 2009. — С. 108.

^{xxxvii} Тут автор явно мав на увазі слово «унікальними», але в оригіналі статті вийшла друкарська помилка.

^{xxxviii} Питання про те, кого насправді зображує портрет у книзі П. Терлецького «Sława heroicznych dzieł ... Borusa Petrowicza Szeremety», дійсно є дуже складним. В. Січинський вважав, що зображення булав, які проростають на полі, списа, ключа, каламаря та печатки, розміщені у нижній частині гравюри, є символами шаблів службової кар'єри гетьмана І. Мазепи. До того ж учений стверджував, що оскільки гравер зобразив портретованого без бороди, тобто подав образ європеїзованої постаті, то цією людиною міг бути лише І. Мазепа. Натомість усе залежало лише від часу, конкретних обставин та необхідності, а отже, І. Мазепа міг

бути як з бородою, так і без неї (докладніше про це див.: Гетьман. — Т. II. — Осмислення. — К.: Темпора. — С. 295–296).

^{xxxix} В. Січинський у переліку фігур, які знаходяться обабіч від І. Мазепи, називає лише чотири: істина, правда, наука, мистецтво. На гравюрі ж біля кожної фігури подано напис, який дозволяє зрозуміти, що це постать. Різноманітні предмети в руках фігур дають можливість уявити, що вони символізують. Ліворуч від фігури гетьмана містяться жіночі постаті, що відображують совість (сумління), правду та премудрість. Праворуч, відповідно, можна бачити похвалу (символізує мистецтво), благодать та фігуру без підпису. Вона, очевидно, символізує науку, бо тримає книгу, до якої записано ім'я І. Мазепи.

^{xl} В авторському тексті трапляється різне написання цього прізвища: «Корновський» та «Карновський». Д. Степовик у монографії «Українська графіка XVI–XVIII століть» (К.: Наукова думка, 1982) подає написання прізвища цього гравера через «а», тобто «Карновський». Отже, у тексті В. Січинського упорядником було зроблено правку і прізвище згаданого гравера подано: «Карновський».

^{xli} Це очевидна друкарська помилка. Насправді має бути «Печатному дворі».

^{xlii} У В. Січинського в цьому місці прізвище гравера написано як «Тенгеровський», але враховуючи попередні згадки про цього гравера та подальші різні варіанти написання його прізвища, наполягаємо на використанні саме форми «Тепчегорський».

^{xliii} Як уже згадувалося, гравюра не згоріла, а зберігається у фондах Національного музею у Варшаві.

^{xliv} Звертаємо увагу, що текст листа П. Орлика до С. Яворського, який планувалося видати серед матеріалів третьої частини збірника «Мазепа», підготовленого до друку співробітниками Українського наукового інституту у Варшаві у 1939 р., згодом був виданий як додаток до другого доповненого видання монографії О. Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (2001. — С. 402–425).

^{xlv} Стаття В. Жили не входила до збірника «Мазепа», бо спочатку це був лише текст доповіді автора, який згодом переріс у статтю, про що свідчить зміст авторського посилання № 38. Враховуючи те, що машинопис цієї статті опинився у папці з матеріалами, присвяченими І. Мазепі, і стаття не траплялася упоряднику цієї праці в надрукованому вигляді, ми вміщуємо її у додатку до основних праць. Звертаємо також увагу читача на те, що авторські посилання у цій статті подано наприкінці тексту, але, прагнучи певного порядку та уніфікації посилань у нашому проекті, ми подаємо їх посторінково. Власні ж коментарі виносимо поза текст самої статті.

^{xlvi} [Б. К.] — це ініціали Бориса Крупницького. Стаття є машинописом. Краї сторінок загнуті, порвані. Через пошкодження деяких сторінок не читаються кінцівки фраз та окремих рядків.

^{xlvii} Ця фраза закреслена олівцем.

^{xlviii} Інформація про доповідь була опублікована на сторінках часопису «Україна» (т. 7/9, Кн. 42., 1930. — С. 196–198).

^{xlix} Насправді у 1941 р. в О. Оглоблина вийшло кілька праць, з них: «Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст.» (К., АН УРСР, 282 с.) та розділ у книзі «Історія України. Короткий курс» (К., АН УРСР) під назвою «Україна в кінці XVII — на початку XVIII ст.». Обидві публікації вийшли друком в Києві. Ще одна праця, датована цим же роком, вийшла у Москві. Імовірно, Б. Крупницький помилився, визначаючи місце видання тієї праці, на яку він посилався.

^l Далі йде редакторська правка олівцем, але вона не прочитується через затертість.

^{li} У матеріалах до 3-го тому збірника «Мазепа» зображення дзвона немає, однак подаємо його у «Додатку 2» з іншого джерела, яке нам вдалося розшукати. Принагідно дякуємо Г. Полюшко за наданий електронний варіант зображення (див. іл. № 13).

Додаток 2

Інформація про авторів

КРУПНИЦЬКИЙ Борис Дмитрович

(24.07.1894 — 05.06.1956)

Народився у с. Медведівці Чигиринського повіту на Київщині (тепер Київської обл.) в багатодітній сім'ї сільського псаломщика Дмитра Ульяновича та його дружини Ольги Степанівни (Скічкової). Середню освіту одержав у черкаській гімназії, а з 1913 р. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира. Під час навчання Борис Крупницький мав можливість ознайомитися з новітніми досягненнями гуманітарної науки, вагомим доробком цілої плеяди визначних учених, що тоді працювали в Києві, прослухати лекції відомих науковців, зокрема О. Покровського (з давньої історії), Ю. Кулаковського (з класичної історії), М. Бубнова (із історії середньовіччя), Л. Ардашова (з новітньої історії), А. Лободи та В. Перетца (з історії літератури), В. Данилевича та М. Довнар-Запольського (з російської та української історії).

Будучи студентом, Б. Крупницький активно займався науково-дослідницькою роботою, брав участь у діяльності історико-етнографічного гуртка.

Від початку Першої світової війни Б. Крупницький пішов на фронт, був поранений. До навчання повернувся лише у 1918 р. З часом Б. Крупницький, здобувши репутацію поважного історика, посів почесне місце як в українському, так і в німецькому науковому світі. У 1932 р. він був обраний приват-доцентом Українського вільного університету в Празі, а з 1933 р. повернувся до Берліна на посаду наукового співробітника Українського наукового інституту. 1938 р. Б. Крупницький став закордонним співробітником Українського наукового інституту у Варшаві, членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Протягом 1930–1940-х років учений активно видавав у Берліні та Варшаві монографії, публікував наукові статті й розвідки з історії України, досліджував українсько-шведські взаємини кінця XVII — початку XVIII ст.

Під час окупації Німеччини союзницькими військами Б. Крупницький неодноразово змінював місце проживання, поки не оселився на околиці Штаде у Гіммельнфортені. Протягом 1946–1949 рр. Б. Крупницький активно співпрацював з такими науковими установами, як: Богословсько-педагогічна академія Української автокефальної православної церкви, Українська вільна академія наук, Церковно-археографічна комісія при апостольській візитатурі, Вища торговельна школа. Учений енергійно включився в наукове й культурне життя української діаспори, встановив тісні наукові та особисті зв'язки з представниками нової хвилі еміграції, світогляд яких формувався ще до війни на території радянської України, зокрема із В. Петровим, О. Оглоблиним, Н. Полонською-Василенко, публікував свої наукові праці в журналах, що почали виходити у Німеччині та Західній Європі, виступав з доповідями на різних наукових конференціях, співробітничав з Українським вільним університетом у Мюнхені, де читав лекції про Мазепинську добу, часи Орликів, з української історіософії тощо. Дослідницьку й викладацьку діяльність ученого гідно оцінила наукова громадськість, обравши його професором Українського вільного університету й Богословсько-педагогічної академії, заступником голови, а після від'їзду Д. Дорошенка до Канади — головою історичної секції Української вільної академії наук. Він став співробітником Наукового товариства ім. Т. Шевченка, редактором історичного відділу Енциклопедії українознавства, а з 1946 р. — членом і науковим співробітником Науково-дослідного інституту української мартирології у Мюнхені. З 1951 р. Б. Крупницький — дійсний член Міжнародної вільної академії наук у Парижі.

На початку 1940 року стан здоров'я вченого значно погіршився. Однак, незважаючи на загострення хвороби, історик за дорученням Науково-дослідного інституту української мартирології продовжив свою працю над нарисом «Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля». Тяжко хворіючи останні шість років свого життя, Б. Крупницький встиг ще опублікувати близько 50 наукових і науково-популярних праць. У першій половині 1956 р. учений завершив історіографічне дослідження «Українська історична наука на советській Україні в 1920–1950 рр.». Відтоді мав у планах написати цілу низку інших праць, зокрема про гетьмана Кирила Розумовського, видати свій курс лекцій в Українському вільному університеті — «Україна між Заходом і Сходом».

Помер 5 червня 1956 р. Похований на німецькому кладовищі м. Гіммельнфортен.

Основні праці: Мазепа в світлі шведської історіографії. В кн. Мазепа. Збірник. — Ч. 1. — Варшава, 1938; Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709). — Leipzig, 1942; До методологічних проблем української історії. — Авгсбург, 1946; Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля. — К., 1991; Богдан Хмельницький в світлі української історіографії // Київська старовина. — 1995. — № 6; Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004.

Фото друкується за виданням: Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2008. — Т. 5.: Кон—Кю. — С. 418.

ОГЛОБЛИН Олександр Петрович

(24. 11 (6. 12.) 1899 — 16. 02. 1992)

Народився у Києві. Походив з козацьких родів Лашкевичів та Савицьких. У 1919 р. закінчив Київський університет св. Володимира. Протягом 1920–1921 років був професором кафедри історії економічного побуту України Київського археологічного інституту, протягом 1921–1933 років — Київського інституту народної освіти. Одночасно з 1927 по 1930 роки був професором кафедри народного господарства України Київського інституту народного господарства. З 1938 по 1941 роки О. Оглоблін був професором кафедри історії України в Київському університеті, а також кафедри історії України Одеського університету. Крім викладацької діяльності, О. Оглоблін займався науковими дослідженнями, будучи старшим науковим співробітником ВУАН (1926–1933), а також АН УРСР (1935–1941); очолював комісію соціально-економічної історії України (1929–1932); був дійсним членом Харківського інститу-

ту історії української культури ім. Д. Багалія (1926–1931), заступником директора Всеукраїнського історичного музею в Києві (1931–1932), директором Центрального архіву давніх актів у Києві (1932–1933), дійсним членом Українського науково-дослідного інституту педагогіки в Києві (1938–1941).

У 1931 р. був ув'язнений ГПУ, протягом 1933–1935 років позбавлений всіх наукових посад. Восени 1941 р., у зв'язку із вступом німецьких частин до Києва, вчений на запрошення української громади міста з 23 по 29 жовтня 1941 р. очолював Київську міську управу (КМУ), одночасно входив до складу Української Національної Ради. З 1943 р. проживав у Львові. З 1944 р. — в еміграції, спочатку в Чехо-Словаччині та Західній Німеччині, а з 1951 р. — у США.

О. Оглоблін був професором Українського вільного університету (УВУ) у Празі (з 1944) та у Мюнхені (з 1945), членом його Сенату (1946–1951); професором Богословської академії УАПЦ та членом її Сенату (1946–1951). З 1947 р. О. Оглоблін був дійсним членом НТШ, а з 1988 — почесним. Крім того, був членом УВАН,

Американської асоціації славістів, Головою Історичної секції УВАН у США (з 1952), директором філологічного відділу делегації УВУ у США (1957–1962), професором Українського технологічного інституту (УТІ) в Нью-Йорку (з 1958). У 1963 р. О. Оглоблин заснував Українське геральдичне й генеалогічне товариство, а з 1965 р. очолив Українське історичне товариство. Тривалий час він головував в Науковій раді Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського (Філадельфія), а протягом 1960–1977 рр. працював науковим консультантом для докторантів з історії України в Українському науковому інституті Гарвардського університету. Одночасно проф. О. Оглоблин був членом колегії та редактором історичного відділу «Енциклопедії українознавства».

З 1970 р. О. Оглоблин був президентом Української вільної академії наук у США.

До кінця життя вчений жваво цікавився усіма процесами, що відбувалися в Україні.

Помер 16 лютого 1992 р. в м. Спрінгфілді (США).

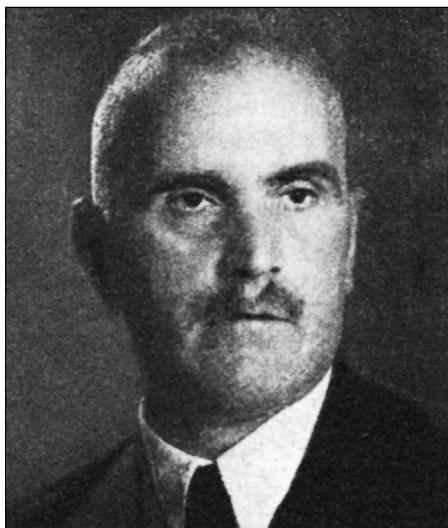
О. Оглоблин є автором близько 700 публікацій, у т. ч. 30 книжок, присвячених питанням соціально-економічних відносин в Україні, історії козацької доби та розвитку української історіографії.

Основні праці: Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. — Т. 1., К.: ВУАН, 1927. — С. 720–744; До історії повстання Петра Іваненка (Петрика) // Збірник Історично-Філологічного Відділу УАН. — Кн. XIX. — К., 1928. — С. 226–230; Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика) // Збірник Історично-Філологічного Відділу УАН. — Кн. XXIII. — К., 1929. — С. 189–219; Україна в кінці XVII і першій половині XVIII ст. // Комуністична освіта. — 1939. — № 1. — С. 44–45; Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Український літопис (Авгсбург). — Ч. 5–6., 1947. — С. 11–19; Гетьман Іван Мазепа і українська промисловість // Календар Свободи на Мазепинський рік 1959 (Нью-Йорк), 1959. — С. 102–109; Гетьман Іван Мазепа та його доба // ЗНТШ. — Т. 170. — Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1960. — 410 с.; Два портрети діячів Мазепинської Доби // Український історик. — 1972. — Т. IX. — Ч. 3–4. — С. 7–23.

Фото друкується за виданням: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Л. Винар, упоряд. І. Гирич, А. Атаманенко. — 2-е доповнене видання. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001.

ОЛЯНЧИН Домет Герасимович

(25.07 (6.08) 1891 — 25.06.1970)

Народився у с. Войтівка Брацлавського повіту Подільської губернії у родині незаможного селянина. Закінчив педагогічні курси в Кам'янці-Подільському (1912). З початком Першої світової війни був мобілізований до лав російської армії (1914), згодом потрапив до полону. Перебуваючи у таборах для військовополонених (Фрайштадт та Зальцведель), проводив культурно-освітню роботу серед українців (1915–1916). Вищу освіту дістав у Київському, Кам'янець-Подільському (1918–1920), Берлінському (1923–1926), Мюнстерському університетах (1932–1935). Докторат захистив у Берлінському університеті (1928) за спеціальністю «Історія». З 1921 р. перебував на еміграції в Німеччині. Був членом Українського історико-філологічного товариства

у Празі та НТШ. З 1961 р. Д. Оляничин перебував на посаді професора УВУ.

Протягом наукового життя досліджував історію українсько-німецьких політичних та економічних зв'язків XVII–XVIII ст., історію України-Гетьманщини початку XVIII ст., протестанські течії в історії української церкви, торговельні відносини України з Балтикою та Кримом у XVII–XVIII ст.

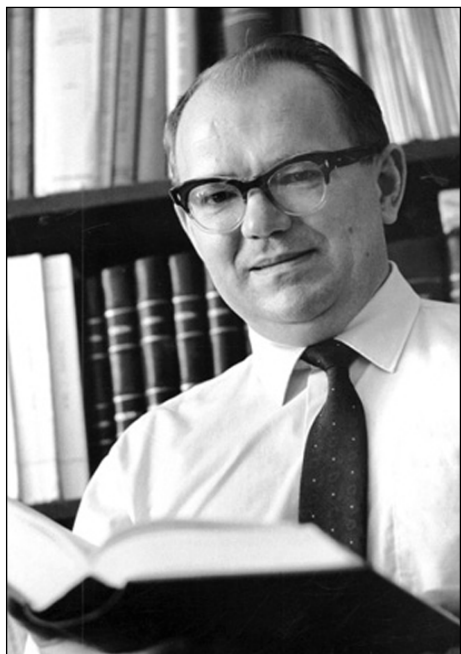
Помер у Штутгарті (ФРН), де й похований.

Основні праці: Із матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVIII ст. // Записки Укр. наук. ін-ту. — Берлін, 1927. — Т. 1.; Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // ЗНТШ. — Т. 151., 1931; Вістка про Україну й козацькі події у старій німецькій літературі // Хліборобський шлях. — 1933. — № 7, 13/14; Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // ЗНТШ. — Т. 154., 1937; Гетьман Іван Мазепа в світлі видання Йоганна Венделя Барділі з 1730 р. // Наша культура (Варшава). — 1937. — № 1; 3 моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р.: (Причинок до української історіографії) // Наук. записки УВУ: Іст.-філософ. ф-т. — Мюнхен, 1965/1966. — № 8.

Фото друкується за виданням: Наріжний С. Українська еміграція. — Прага, 1942. — С. CLX.

ПРИЦАК Омелян Йосипович

(7.04.1919 — 29.05.2006)

Народився майбутній учений у містечку Лука на Львівщині (нині Озерне Самбірського району Львівської області).

Після закінчення Тернопільської гімназії Омелян Прицак вступив до Львівського університету, де обирає свій напрямок досліджень — історію України й сходознавство. Першим його наставником був професор Іван Крип'якевич. 1940 р. Омелян Прицак став аспірантом академіка Агатангела Кримського у Києві. Війна відірвала його від науки. Після важкого поранення — полон, підневільна праця оstarбайтера у Берліні. Там йому пощастило, за допомогою німецьких сходознавців, з якими був знайомий ще з довоєнного часу, звільнитися. За рекомендацією німецького арабіста Ріхарда Гартмана був прийнятий до Берлінського університету. Згодом він продовжив післяуніверситетські студії у Гьоттінгенському університеті, у якому захистив дисертацію і став

його викладачем. З 1957 р. Омелян Прицак — професор Гамбурзького університету. Ученого запрошували для читання спецкурсів до Кембриджського, Краківського, Варшавського та Гарвардського університетів. 1964 р. учений одержав запрошення від цього найстарішого і найавторитетнішого університету в США на посаду професора загальної лінгвістики і тюркології. Історія України також продовжувала залишатись у полі уваги вченого. Теми його досліджень були присвячені добі І. Мазепи, історії церкви, питанням генеалогії, проблемам українсько-арабських взаємин тощо.

З 1967 р. українознавство та історія України посіли пріоритетне місце у творчій діяльності вченого. Рух «шістдесятників» і розправа з ним сколихнули не лише інтелігенцію на еміграції, а й увесь культурний світ. Він рішуче й енергійно відреагував на загрозу, яка постала перед українством, на пасивність і непоінформованість світової спільноти. Вчений вжив енергійних заходів та ініціював збирання коштів на заснування наукового центру з проблем україністики — Українського дослідного інституту Гарвардського університету. У ці ж роки у нього зародилася ідея заснування

Міжнародної асоціації україністів (МАУ), продиктована прагненням поставити україністику в ряд визнаних в усій світовій науковій спільноті дисциплін.

1990 року Омеляна Прицака було обрано іноземним членом Національної академії наук України. Учений активно підтримував ідею відновлення в Україні наукового сходознавства та вивчення східних культур, мов, обґрунтування й реалізації проблеми «Україна і Схід». Він очолив новоутворений з його ініціативи Інститут сходознавства, якому надали ім'я його вчителя — академіка А. Ю. Кримського. Як директор інституту він розробив концепцію, структуру і плани наукового закладу, підібрав кадри, розпочав підготовку молодих науковців. Під його керівництвом був відновлений відомий у 1920-30-х роках журнал «Східний світ». На пропозицію вченого у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка була створена кафедра історіософії, яку він очолив.

Омелян Прицак був членом Національної академії наук і мистецтв США, Латвійської, Турецької, Фінської академій наук, УВАН (Нью-Йорк), Наукового товариства ім. Шевченка (США), УВУ (Мюнхен), почесним доктором багатьох університетів світу, входив до керівного ядра Міжнародної асоціації україністів і очолював Археографічну комісію МАУ. Вчений був однією з найповажніших постатей серед закордонних українознавців.

Після смерті вченого його дружина передала до Національного університету «Києво-Могилянська академія» унікальну спадщину: повну колекцію книжок, робіт, устаткування, цінні історичні меблі, колекцію мистецьких творів, рукописи, листування. За задумом професора О. Прицака його бібліотека і колекція мали стати базою для створення науково-дослідної бібліотеки та відкриття факультету сходознавства.

Помер і був відспіваний у США. Прах перевезений до Києва.

Автор близько 1000 наукових праць із сходознавства та історії України.

Основні праці: The Decline of the Empire of the Oghuz Yabghu // Journal Article in Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, 1952; The Pechenegs: A Case of Social and Economic Transformation // Journal Article in Archivum Eurasiae medii aevi, 1975; The origins of the Old Rus' weights and monetary systems: Two studies in Western Eurasian methodology and numismatics in the seventh to eleventh centuries. Cambridge, Mass.: Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1998; Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських sag). — В. 2 т. — К., 1997–2003.

Фото друкується за виданням: Національна академія наук України: Персональний склад, 1918–1998. — К., 1998. — С. 189.

СІЧИНСЬКИЙ Володимир Юхимович

(12(24).06.1894 — 25.06.1962)

Народився у Кам'янці-Подільському в родині Юхима Січинського.

Протягом 1905–1912 рр. навчався у Кам'янці-Подільському технічному училищі та курсах художньої школи. З 1912 до 1917 року навчався у Петербурзькому інституті цивільних інженерів, де сформувався як професійний архітектор, був активним учасником студентського руху. У 1917–1918 роках В. Січинський брав участь у національно-визвольних змаганнях у Києві і водночас у заснуванні там Архітектурного інституту.

Наступні два роки, тобто з 1918 по 1920, В. Січинський перебував у Кам'янці-Подільському, викладав в гімназії, редагував газету «Життя Поділля», брав участь в діяльності «Просвіти», проектував шкільні будинки. Саме з 1918 р. В. Січинський розпочав публікувати свої праці з архітектури та історії України.

У 1920–1923 роках В. Січинський працював в Українській гімназії Львова, брав участь у заснуванні Гуртка діячів українського мистецтва, в організації мистецьких виставок, активно публікувався у газетах і журналах.

З 1923 по 1945 роки тривав так званий «празький» період життя вченого. Він вважається одним з найплідніших у його творчості, на який припадає понад 400 праць і проектів. Протягом 1923–1926 років В. Січинський працював у Празькому університеті. Водночас він викладав в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, Українському технічно-господарському інституті, Українському вільному університеті, Українській реальній гімназії; співпрацював з Музеем визвольної боротьби України у Празі, з НТШ; був засновником «Українського товариства прихильників книги» тощо. У 1927 р. підготував докторську дисертацію з історії мистецтва.

За співпрацю з ОУН в роки Другої світової війни В. Січинський потрапив до рук гестапо. Чотири роки поспіль вчений з родиною мешкав в Німеччині в таборі для переміщених осіб у м. Ашафенбург (Баварія). Протягом цього періоду він викладав у Технічно-господарському інституті та УВУ, інспектував українські школи в німецьких таборах; був активним учасником мистецького життя української громади.

З 1949 по 1962 р. В. Січинський мешкав в м. Патерсон, штат Нью-Джерсі (США). Працював професором Українського технічного інституту в Нью-Йорку, створив низку архітектурних проектів українських церков для США, Канади і Бразилії. В архітектурній діяльності митець застосовував традиційні форми українського церковного будівництва, використовуючи новітню техніку та матеріали.

Як вчений, В. Січинський є автором ґрунтовних розвідок з історії мистецтва, підготував «Словник українських митців» (1945, до 4 тис. імен); виступав співредактором «Енциклопедії українознавства». Загальна кількість праць перевищує 800 бібліографічних позицій.

Помер у м. Патерсон (штат Нью-Джерсі, США). Похований на цвинтарі св. Андрія у Баунд-Бруку (США).

Основні праці: Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України 16–19 ст., 1925; Олександр Антоній Тарасевич, 1672–1720. — Прага, 1934. — 24 с.: іл.; Історія українського граверства XVI–XVIII ст., 1937; Українські видавничі знаки // Науковий збірник. В 30-у річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка. — Варшава, 1937. — С. 135–153; Чужинці про Україну, 1938; Друкарські і видавничі знаки XVI–XIX ст., 1936; Малярство старокнязівської доби, 1942; Українське ужиткове мистецтво, 1943; Український дереворит XVI–XVII ст. // Арка (Мюнхен). — 1948. — № 3–4. — С. 15–20, іл.; Українська архітектура XVII–XVIII ст., 1951; Історія українського мистецтва, 1956; Іван Мазепа — людина і меценат. — 2-е вид. в Нью-Йорку; 1959. — Філадельфія, 1950. — 58 с.: іл.

Фото друкується за виданням: Кейван І. Володимир Січинський. Архітект, митець-графік, мистецтвознавець, дослідник. — Торонто: Видавництво «Євшан-зілля», 1957. — 79 с. (Володимир Січинський відкриває Перший Український Науковий З'їзд у Нью-Йорку 26 грудня 1953 р.)

ЖИЛА Володимир Іванович

(25.06.1919 — 16.11.2004)

Народився в м. Збараж. Після закінчення народної школи (1930) і польської гімназії (1938) вступив на юридичний факультет Львівського університету, звідки в травні 1941 р. покликаний до Червоної армії. Після початку Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. в липні 1941 р. опинився в німецькому полоні. Перебуваючи на примусових роботах у Німеччині, випускав і розповсюджував серед українців журнали «Україна» (1943–45) і «Вояцька Слава» (1944–1945). Перебравшись у березні 1945 р. до Чехословаччини, був політвихователем парашутної бригади Української національної армії. Після закінчення війни працював у м. Філлах (Австрія) у переселенських таборах, де редагував газету «Українські вісті».

У серпні 1947 р. з родиною виїхав у Бразилію, м. Сан-Пауло. Тут, працюючи на будівельних і харчових підприємствах, випускав часопис «Наша думка», організував українське товариство «Соборність». У квітні 1952 р.

оселився в Монреалі (Канада). Викладав у середніх школах хімію, фізику, історію й географію. 1959 р. закінчив математично-природничий, а 1962 р. філологічний факультети Манітобського університету. У 1963 р. переїхав на постійне проживання до США, штат Техас. Викладав російську та німецьку мови в університетах міст Лаббок та Остін. У 1967 р. отримав ступінь д-ра філософії в Українському вільному університеті (Мюнхен), а 1968 р. — звання професора в університеті м. Лаббок.

В. Жила протягом свого життя організував 20 міжнародних симпозіумів з питань порівняльної літератури, був редактором перших 4-х томів «Записок», підготовлених за результатами цих наукових форумів, та співредактором наступних. Протягом 10 років очолював Мовну лабораторію в університеті, входив до управи Товариства студій етнічних літератур США, Американського товариства порівняльної літератури, Американського назвознавчого товариства, Американського товариства слов'янських і східноєвропейських мов тощо. У 1982 р. В. Жила був призначений членом-кореспондентом Міжнародного центру студій посушливих земель.

У Канаді В. Жила домігся запровадження української мови як факультативного предмета у 9–12 класах шкіл штату Манітоба, у США організував слов'янський клуб «Слово» (1969). Був членом українських організацій — Наукового товариства імені Шевченка, Могилянсько-Мазепинської академії, Українського історичного товариства, Об'єднання українських письменників «Слово», займав пост міністра культури і науки уряду УНР на еміграції.

Помер у м. Нью-Йорк (США).

Основні праці: Ідейні основи Шевченкового «Гамалії». — Вінніпег, 1958; 3 історії українознавства і славістики в Канаді. — Вінніпег, 1961; Апостольський екзархат у Німеччині і Скандинавії. — Мюнхен, 1989; Бібліографія Михайла Марунчака. — Вінніпег, 1991; A Phonetic Description of the Ukrainian Language. — Cambridge-Massachusetts, 1979 (у співавт.); Johan Wolfgang von Goethe in der ukrainischen Literatur. — München, 1989.

Фото друкується за виданням: Український історик. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Париж, 1999. — Ч. 2–4 (141–143). — С. 262.

СТРЕЛЬЧИК Борис

(?–?)

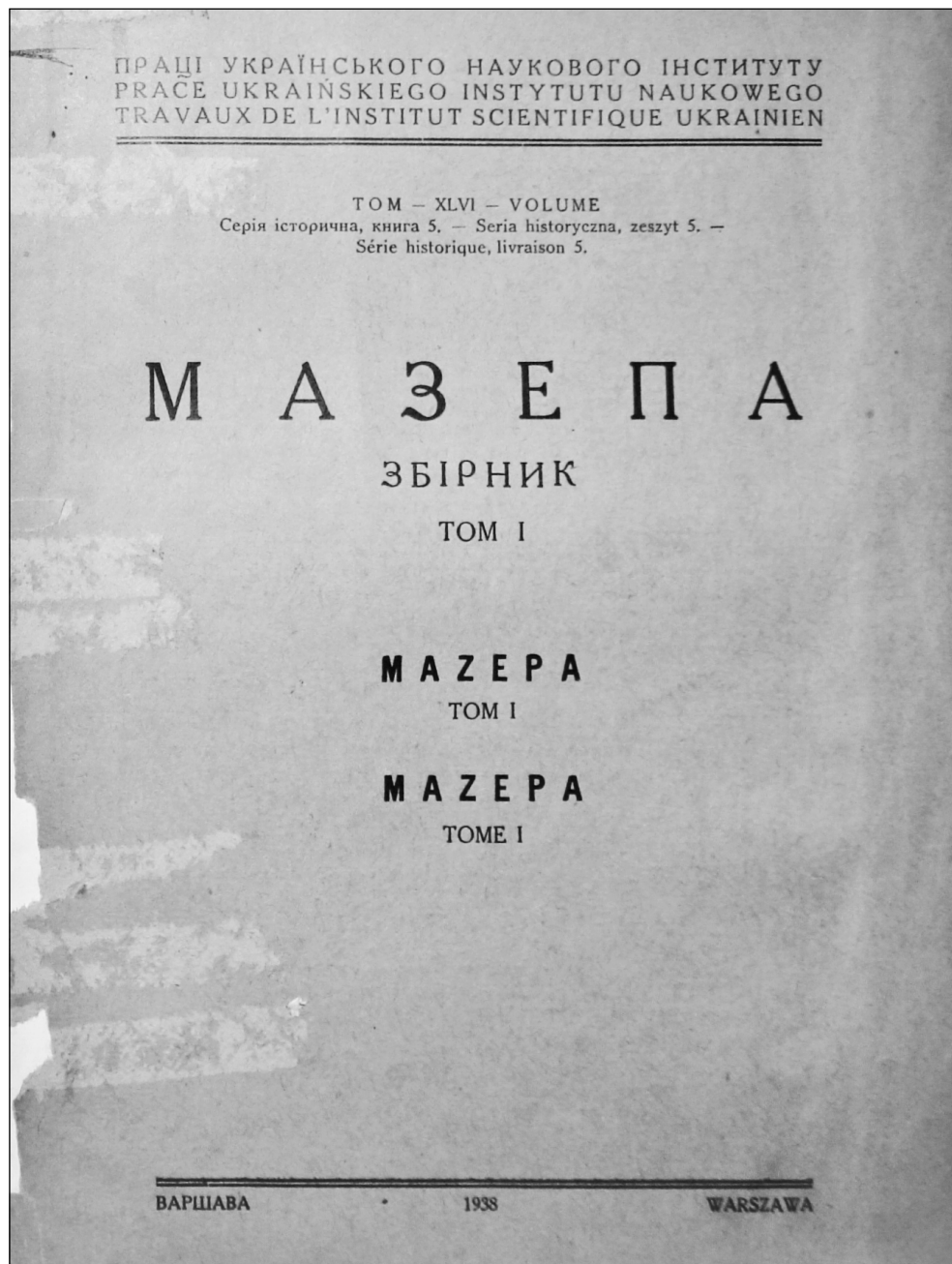
Перекладач, публіцист. Вірогідно входив до складу правління спортивного клубу «Тур». Написав історію цього клубу, яку видав у 1927 р.

Основні праці та переклади: Historia Klubu Sportowego «Tur» w Turku, w woj. Łódzkim. 1927; Esperanto: jeden język dla całego świata: praca zbiorowa. — Warszawa: «Matador», 1934; Aisberg E. Nareszcie zrozumiełem radio. / Tłum. B. Strelczyk. — Warszawa, 1935; Самойлов Ф. Следami прошлого. — Варшава, 1950.

Література

- Абліцов В. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. — К.: КІТ, 2007. — 436 с.
- Білокінь С. Січинський Володимир Юхимович // Довідник з історії України (А–Я) / Заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2001. — С. 760.
- Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. — К., 1999. — 380 с.
- Винниченко І. Жила Володимир Іванович // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2005. — Т. 3. — Е–Й. — С. 151.
- Гординський С. Січинський Володимир // Енциклопедія Українознавства / Гол. ред. проф., д-р В. Кубійович. — Париж–Нью-Йорк: «Молоде життя», Ч. 8. — Т. 2. — 1976. — С. 2847–2848.
- Кушплір Д. Оглоблин Олександр Петрович // Довідник з історії України (А–Я) / Заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2001. — С. 524.
- Логвіна В. Володимир Січинський — історик, мистецтвознавець, архітектор (До 110-річчя від дня народження) // II Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2005. — Т. 1. — С. 313–318.
- Мушинка М. Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини. — Пряшів: Союз русинів-українців Словацької республіки. — 1995. — 120 с.: іл.
- Оглоблин О. Борис Крупницький (1894–1956) // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля. — К.: Дніпро, 1991. — С. 5–8.
- Погребенник Ф. Українські письменники. Матеріали до бібліографічного словника, вип. 1. К., 1995.
- Пріцак О. Мій шлях історика // Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / НАН України, Інститут української археографії, Український науковий інститут Гарвардського Університету. — Київ — Кембридж, 1991. — С. 63–78.
- Русанівський В. Пріцак Омелян Йосипович // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія, 2000. — С. 495.
- Сорока П. Володимир Жила. Життя і творчість. Тернопіль–Збараж, 1999.
- Ясь О. Крупницький Борис Дмитрович // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2008. — Т. 5. — Кон–Кю. — С. 418–419.

Ілюстрації

№ 1. Титульна сторінка збірника «Мазепа». Том. I., 1938

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ — XLVII — VOLUME
Серія історична, книга 6. — Seria historyczna, zeszyt 6. —
Série historique, livraison 6.

М А З Е П А

ЗБІРНИК

ТОМ II

М А З Е Р А

ТОМ II

М А З Е Р А

TOME II

ВАРШАВА

1939

WARSZAWA

Дублет
Збірник «Іван Мазепа»

№ 3. Сторінка з написом «Дублет / Збірник «Іван Мазепа»».
Музей-архів ім. Д. Антоновича у Нью-Йорку (США)

по 500 аркушів сф. надрукованих для
вдирки на записки не проширювані
в будівництві.

18 VI 52

И. Поповичев

№ 4. Сторінка з запискою, датованою 18 червня 1952 р.

П Е Р Е Д М О В А

Як революція Богдана Хмельницького, яку ми святкували минулого року, так і спроба Мазепи відривати Україну від Москви залишається в нашій свідомості подією, завжди актуальною і вартою уваги не тільки дослідника, але і ширших кіл українського суспільства. Сучасна еміграція навіязує до традиції Шашки не тільки Хмельниччини, але і Мазепинщини, до традиції Мазепи і мазепинців, що продовжили його діло за кордоном в еміграційних умовах, міцно тримаючи в руках прапор Вільної України.

В ювілейний рік (1709-1949) Історична Секція Української Вільної Академії Наук випускає в світ новий Мазепинський Збірник продовжуючи славу традицію ~~Мазепинських~~ Мазепинських Збірників Українського Наукового Інституту в Варшаві. Перші збірники вийшли два; третій був приготований до друку, але через вибух війни в 1939 р. не побачив світу. Деякі частини матеріалів третього збірника входять до нинішнього збірника УВАН поруч з іншими розвідками і матеріалами, присвяченими мазепинській добі та написаними за останні часи членами Історичної Секції.

про федерацію з Польщею Бача Занежана +
наміст з Карлом Августом в Олександрії, який
знаємо договір у великих будинок в квітні
1409 р. (Віснє)

43.

34 /Мазепа-Збірник, т. I/.

нявши свідчення М. Андрусика на доказ існування договору
Мазепи з королем Станиславом в відриваних ним свідченнях
різних учасників подій, які промовляли за тенденцію Мазепи
до повної суверенності України, він, щоб усунути цю супереч-
ність, припускає, що "спочатку Мазепа, завідаючи переговорами з
королем Станиславом, справді мав на увазі проєкт федерації
з Польщею /чи тільки принадував Станислава перспективою та-
кої федерації/. Але потім, коли з'ясувалася слабкість Стани-
слава і, замість його з малим польсько-шведським військом,
прийшов на Україну сам Карл ² головною своєю армією, то
думка про повну самостійність України під "протекцією" шве-
дського короля" ¹

I/ Д. Дорошенко, Мазепа в істор. літературі і в житті, 27-29.

На припущення Д. Дорошенка дійсно улегшув нам розумін-
ня тактики Мазепи. Тут потрібні тільки деякі пояснення. Про-
єкт федерації не був "часовою комбінацією", як припускає
Дорошенко ², очевидно, ставлячи під знак запитання серйоз-
ність партрактацій Мазепи з Станиславом, а відповідав по-
просту обставинам до появи шведів на Україні: без Станисла-
ва Мазепа не мав можливості ввійти в стосунки з Карлом
XII; Станислав і поляки мали прийняти участь в поході, а
саме подати гетьманові безпосередню допомогу. За це в Ма-
зепи мусів зацікавити поляки "федерацією".

Ситуація під час перебування шведів на Україні, безпере-
чно, змінилася: тут стояв Карл XII з своєю головною армією.

кра

Олександр Оглоблин

Нові матеріали до історії
повстання Петра Іваненка
(Петрика)

(I)

[Студії над історією повстання Петрика, що провадилися в 1920-х роках і намітки яких були загально опубліковані у виданих Всеукраїнської Академії Наук, порушили низку питань, надзвичайно важливих для історії Мазепинської доби. Справді, нава-ло особи Петрика та його повстання проти московського уряду й політики імператора Мазепи скупнішого спільки проблеми політичних, економічних, ідеологічних – і все це оповіле Трагічним серпанком ~~всесвітньої~~ бурхливої та героїчної епохи й історичного

1) О. Оглоблин, Договір Петра Іваненка (Петрика) з
Кримом 1692 року („Лобківський збірник 1894-95 на
пошану акад. Д. І. Багаліє”, Київ, 1927); істор.
до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)

до зв'язків гетьмана Івана Мазепи й Пилипа Орлика
з єрусалимським патріархом Хрисантом.

Моя праця на зазначену вище тему — це не результат

А. НАПИСАНА НА ПОСЛАВІ його власного дослід-
ду, — вона написана на основі відповіді візантиніста Хрисанта Йонарєва:
"Єрусалимський патріарх Хрисант /1707 — 1731/ його отношеніє до
Россіи"¹⁾.

Про патріарха Хрисанта, на прізвище Нотара, відомо, що він походив
з Пелопоннесу, ^{на} народився у другій половині XVII ст. і був небезем
єрусалимського патріарха Доситея. По скінченні школи ~~при патріархо-~~
~~ві~~ в Константинополі він був при патріархові Доситеї архимандритом
там його посилали до Валахії, Молдавії, України й Московщини.
Від 1696 до 1700 р. Хрисант перебував на студіях у Падуті й Парижі.
В ці роки він відвідав також Англію. ^{Повернувшись} до
Єрусалиму він був рукоположений у 1702 р. на митрополита кесарій-
ського /в Палестині/, а по смерті патріарха Доситея /+ 7.II.1707/
сам став єрусалимським патріархом, вибраним на соборі в Константи-
нополі. Ним він пробув аж до самої смерті /+ 7.II.1731/. Як патріарх,
Хрисант наслідував у своїй діяльності свого попередника Доситея,
борючись з наукою та впливами римо-католицької церкви в Палестині.
Зате в тіснім зв'язку він перебував з церквою англіканською, з якою
якож також листувався у справі унії цієї церкви із східною правос-
лавною. З його творів найвідоміші: ^{і такі:} Сінтагматикон пері-
тан офсікїон /Торговини 1715/ і Дідакаліа оєлїмос пері метаноїас
каї ексо молс ге сеос /Венеція 1724/ та Історія каї перїграде тес-
полеос Ієрусалем /тамже 1728/. Екскурс Хрисанта — Китай у рабстві —
появився друком поємно в публікації Е. Лєгранжа-а, "Bibliothèque grecque
vulgaire" /Париж 1831, т.3/, під заголовком: "Conquête de la
Chine par les Tartares". Заходами Хрисанта була видана також праця пат-
ріарха Доситея: Пері тон ен Ієросолїмоїс патріархеїсanton /Букарест
1715/. Один із примірників цього видання він переслав у дарунок
навіть Стефанові Яворському в доказ своєї приязні. ~~Торговини — гра-~~

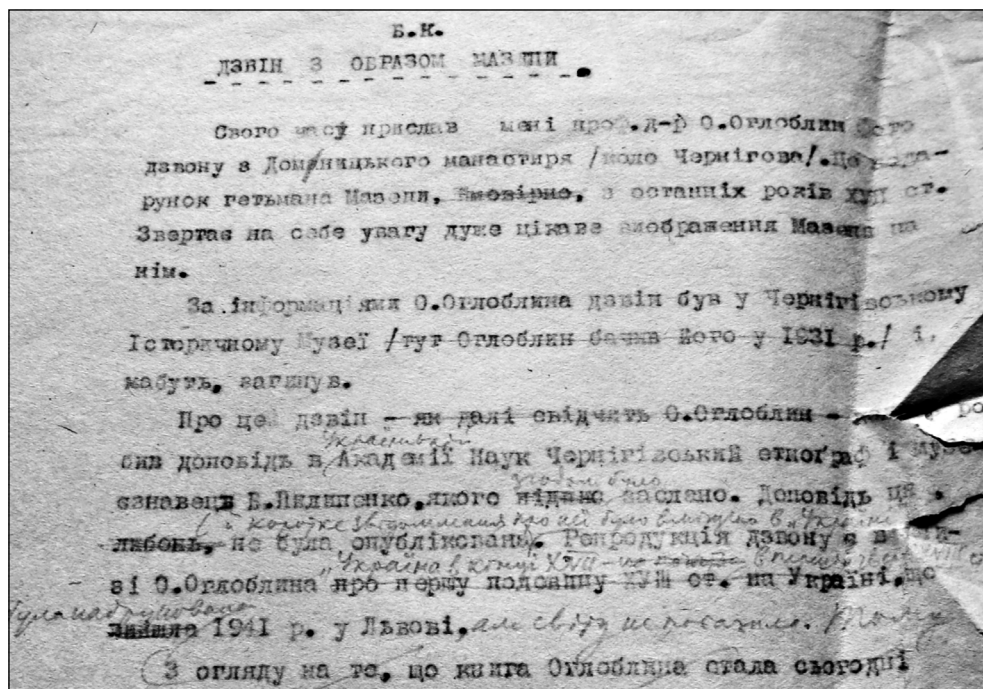

Володимир Жила

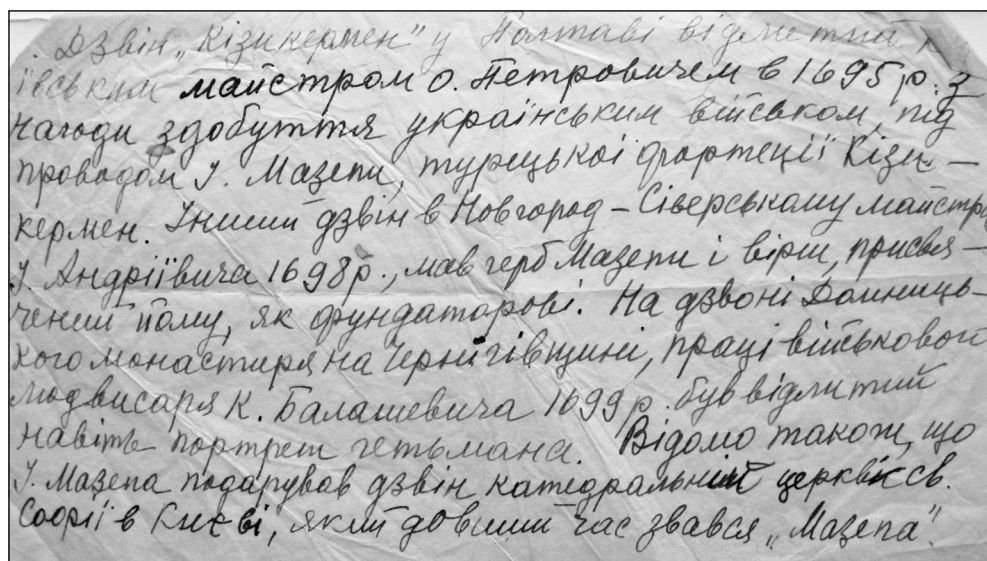
ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ПІД ТУРЕЦЬКОЮ ОПІКОЮ:
ІСТОРІЯ Й ОЦІНКА

Минуло 350 років з дня народження й 280 років, як гетьман Іван Мазепа, після поразки під Полтавою, відійшов на чужині з цього світу, але й сьогодні він живе серед нас, його національно-політичні ідеї та шляхетні вчинки, зокрема його заклик до боротьби за самостійність "Ми йдемо проти відвічного ворога нашого народу, проти московського царя", звучать, неначе сказані в ХХ ст. Його могутнє слово й далі надихає українську націю на ту ж саму боротьбу проти того ж самого ворога, формує її волю й характер. Як у роки безпосередньо перед Полтавською битвою, так і за все своє трудове життя, Мазепа - "державний діяч і за освітою та культурою перший серед гетьманів",² пильно дбав про стан свого народу, його культуру й намагався бути виразником його дум і прагнень. Проте доля присудила йому трагічний кінець. Дивлячись на руїни та згарища Батурина, своєї столиці, гетьман Мазепа говорив стурбовано Орликові: "Наш почин, нещасливий. Бачу, що Всевишній не поблагословив нашого наміру. Та Бог мені свідком, що я не міг зробити інакше. Як довше було зносити вічну кривду супроти мого народу, як можна було спокійно довше дивитися на насильство наших прав і вольностей? Як можна було дозволити, щоб на моїх очах підготовляли згубу й руїну України?"³ Ці слова по справжньому розкривають стан душі великого гетьмана та вказують, що іншого політичного виходу, крім збройної боротьби, тоді не було й цю боротьбу гетьман прийняв, поділивши спільно долю зі своїм союзником Карлом XII.

Коли Мазепу вибрано гетьманом, 4 серпня 1687 р., його прерогативи управління Українською козацькою державою були обмежені т. зв. "Коломацькими статтями", які обмежували гетьманські права й вольності. Напр., реєстр козаків був обмежений до 30 000 вояків /замість того, як було попередньо - 60 000/. Згідно зі статтею VII, гетьман не мав права вести дипломатичних стосунків із чужинецькими країнами, а листи від чужинецьких урядів мусив

№ 10. Сторінка машинопису з ініціалами [Б. К.] «Дзвін з образом Мазепи». Музей-архів ім. Д. Антоновича у Нью-Йорку (США) (фрагмент)

№ 11. Сторінка рукопису з переліком дзвонів, пов'язаних з ім'ям гетьмана Івана Мазепи. Музей-архів ім. Д. Антоновича у Нью-Йорку (США)

№ 12. Афанасій Петрович. Дзвін «Кизикермен», 1695 р.

№ 13. Карп Балашевич. Дзвін «Голуб», 1699 р.

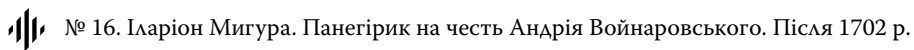

№ 14. Афанасій Петрович. Дзвін «Мазепа», 1705 р. Сучасне фото

№ 15. Іван Щирський. Гравюра «ПРИБОРКАННЯ МОНСТРА» з книги Стефана Яворського «Ехо голосу волаючого в пустелі», 1689 р.

№ 17. Данило Галяховський. Апофеоз Мазепи, 1708 р.

№ 19. Антимінс. Листівка, кінець XIX — початок XX ст.
 Дар гетьмана І. Мазепи до церкви Воскресіння Гробу Господня в Єрусалимі.
 Знімок зроблений у Єрусалимі в 1895 р. фотографом М. Томоном,
 подарований В. В Тарновському кн. О. Дабіжею

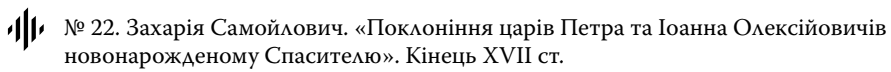

№ 20. Олександр Тарасевич. Св. Мелетий Антіохійський
(Гравюра присвячена М. Вуяхевичу), 1693 р.

№ 21. Лео Тарасевич. Аллегорична композиція «ІО TRIUMPH» з портретом Бориса Петровича Шеремета. 1695 р. З книги Р. Terleckiego «Sława heroicznych dzieł / Borysa Petrowycz Czeremety...», 1695 р.

№ 23. Іван Мигура. «PRINCEPS ECCLESIARV RTIVMPHANS SANCTA SOPHIA AUGVSTO MILITAS NOMINI MAZEPIANO...». Гравірована теза, 1706 р.
Відбиток з оригінальної дошки. 1993 р.

Іменний покажчик

- Adlerfeld 29, 31, 40, 41, 42, 45, 48, 54, 56
Aisberg E. 21, 145
Athamasiadis K. 83
Bark Samuel 44
Barlaam 86
Bielke Gabriel 58
Carl XII (Charles, Carlle, Karl) 29, 31, 32, 34, 35, 37, 39, 40, 44, 48, 52, 56, 58
Carlson E. 48
Cederhielm 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45
Cederhielm Germund 35, 39
Creutz Carl Gustaf (Kreutz Kurt) 55, 57, 58
Czartoryski A. 11
Defoe D. 121
De-Witt 93
Feldman J. 60
Florinsky Michael T. 124
Grumel V. 83
Gyllenkrook Axel 39, 40, 53, 54
Gyllenstierna Nils 41, 48
Hadji Georges-Constantinidis 85
Hallendorf C. 29, 30, 31, 58
Hermelin Olof 44
Josef I, Kaiser 122
Kaggs Leonard 41, 45
Kopiernik M. 9
Kozak S. 10
Kraggs Leonard 53
Krassau E. 131
Krupnycky B. (Krupnickyj B.) 41, 42, 70, 79
Legrand E. 83
Lewenhaupt 54, 55
Lewitter L. R. 122
Mackiw T. 122
Malmström Carl Gustaf 48
Mans Joh. 83
Marszałek Adam 10
Maurocordato G. 85
Maximilian-Emanuel Duc de Wirtemberg 52
Mazepa (Mazepa, Mazeppa, Mazepa Ioan) 20, 30, 31, 32, 41, 42, 70, 79, 99, 122, 123, 135, 167
Meyre Ph. 82
Neuville Foy, de la 121
Nordberg Leben Karl 35, 41, 48, 49
Notaras Chrysanthos 82, 83, 85
Orlik Philippus 86
Papadopoulos-Keremeus A. 83
Peter Alexowitz 121
Peter I 123
Petre Robert, fänrik 53, 54, 55
Pihlström Anders 41
Piper Gustaf Abraham 57
Potocki R. 12
Pritsak Omelijan 12, 20
Prokopowicz Theophane 86
Sathos K. 83
Siltmann V. 41, 53, 54, 55
Stanislaus 32
Stanislaw 107
Stille A. 34, 40, 48, 52
Strahlenberg Philip Johann 123
Strelczyk B. (Strelczyk Barys) 21, 145
Subtelny Orest 123, 125
Szagała R. 9, 10
Szczors M. 21
Szeremeta Borys Petrowicz 132, 165
Tarasewicz Antoni 91
Terlecki P. 165
Velde J., van de 93
Visscher N. 93
Weihes Fr. Chr., von 41, 42, 53, 54, 55
Wiszka E. 9, 10, 11

Абліцов В. 146
Август II, польський король 59, 60, 64, 66, 67, 121, 123
Адї-паша, великий везір 68
Адлерфельд 29, 30, 31, 32, 42, 54
Андрієвич І. 23
Андрій, святий 141
Андрусяк М. 30, 31, 32, 35, 36, 70, 71, 72, 76, 79
Аненков Григорій Іванович (Анненков Григорій Іванович) 101
Антонович Д. 7, 12, 13, 16, 19, 23, 149, 155
Антонович, козацький старшина 98
Апостол Данило 8, 35, 135
Ардашов Л. 134
Архімович О. 13, 16
Атаманенко А. 5, 7, 13, 14, 17, 137
Ататюрк Кемаль 19, 128

Багалій Д. 69, 137
Багатий Іван 79
Балашевич К. 23, 156
Балюз, Жан де 121

Бантиш-Каменський Д. (Бантиш-Каменский Д.) 43
 Баранович Лазар 90, 92, 114
 Барділі Йоганн Вендель 138
 Барський Василь 82
 Баскаков В. (Баскаковъ В.) 50
 Безобразов Петро, вахмістр 78
 Бельке Г. 12, 19, 58
 Бердиховська Б. 8
 Биковський А. 12
 Бистрицький Іван (Быстрицкий) 33, 34, 39, 40, 41, 116, 131
 Біднов В. 10, 76
 Білецький А. 13
 Білокінь С. 146
 [Б. К.] 130, 133, 155
 Богословський М. (Богословский М.) 121
 Болбот, канцелярист 118
 Боплян 121
 Борис, святий 95
 Борохович Михайло, полковник гадяцький 75
 Борщак І. 20, 21, 120, 121, 124, 129
 Бранковяну Костянтин, 61
 Брінк 97
 Брюховецький І. (Брюховецкий І.) 111
 Бубнов М. 134
 Булгаріс Акакій 84

Варлаам 162
 Варлаам (Ясинський Варлаам), митрополит київський
 Вейє 57
 Величко Самійло, козацький літописець 72, 73, 75, 83
 Верба І. 146
 Ветухів М. 13
 Винар А. 9, 137
 Винеус (Винѳус, Вініус) 75
 Винниченко І. 146
 Вишневецький (Вишневецкий), князь 101
 Вільгельм, архієпископ 83
 Віньола 97
 Вітворт Чарс Лорд 121
 Віцтум фон, граф
 Вішка Е. 9
 [В. О.] 96
 Возняк М. 15, 36, 76
 Войнаровський Андрій (Войнаровский) 62, 101, 104, 110, 111, 113, 116, 117, 125, 159
 Войнаровські 39

Волконський, князь 49, 51
 Володимир, святий 134
 Волощак М. 5, 7
 Вольський Францишек (Волскій) 101
 Вольтер 129
 Вуяхевич Мелетій 164

Гаджа-Константинідіс Юрій 85
 Галаган Гнат, полковник 51
 Галлендорф 29, 30, 31, 32, 34
 Галушко К. 8
 Галяховський Данило (Даніель) 91, 93, 94, 98, 132, 161
 Гамалія 144
 Гандельсман М. 11
 Гартман Р. 139
 Гедройж М. 92
 Гедройць Є. 8
 Гектор 76
 Георгієвський Г. (Георгиевский Г.) 72
 Герцики 66, 79
 Гирич І. 137
 Гйзльм, полковник 41, 47
 Гліб, святий 95
 Голиков І. (Голиков И.) 42
 Голицин В. 92
 Голицин Дмитро (Голицин Дмитрий Михайлович), князь 41, 101, 105
 Голлербах Е. 97
 Головін Гаврило Іванович (Головкин Гаврила Іванович) 110
 Гольц 67
 Гоман Й. 121
 Гординський С. 146
 Гордієнко Кость, кошовий отаман 35, 36, 38, 45, 46, 47, 50, 52, 58, 66
 Гордон П. 121
 Горленки 66
 Горленко Андрій (Горленко Андрей) 101
 Горленко Дмитро (Горленко Димитрій), полковник прилуцький 63, 98, 101
 Грудзинський 60
 Грушевський М. 8, 53, 123, 146

Дабіжа О. 163
 Дамаскин Іоанн 89
 Данилевич В. 134
 Девлет Герей 125
 Деслав Є. 8
 Дефо Даніель 121

Дмитрашко Дмитро (Думитрашка Димитрій) 106
 Дмитрієв Міхаїл 96
 Довгополий 74, 76
 Довгополий Клим 76
 Долгорукий (Долгорукий Григорий Федорович) 118
 Довнар-Запольський М. 134
 Дольська (Долска) Анна 11, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 110, 111, 123
 Дорошенко Д. 8, 9, 11, 13, 16, 36, 37, 70, 113, 135
 Дорошенко П. 69, 89
 Доситей (Досифей, Досифій) 82, 83, 84, 85, 132

 Енгель Йоган Христіян 129

 Енсен А. 39, 61, 68

 Жила В. 6, 19, 22, 120, 133, 143, 144, 146, 154
 Жолтовський П. 22, 23
 Жученко Федір, полтавський полковник 71, 72, 77

 Забіліна, дружина А. Войнаровського 62
 Завадовський Євстафій 19, 88
 Захаревський Федір 95
 Захарія 162
 Заленський (Заленский) 110, 111, 112, 113, 115
 Зеленська Анастасія 76
 Земля Георгій 94
 Зинець, полковник 49
 Зільтман 41
 Зубов Павло 98
 Зубрицький Никодим 19, 88, 89, 90

 Іваненко (Иваненко), полковник бреславський 78
 Іваненко Петро (Петрик, Петрушка) 6, 12, 17, 19, 20, 22, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 137, 152
 Іваницький Б. 15
 Ігор, князь 9
 Ізмаїл-паша 59
 Іларіон (Огієнко І.) 8, 142
 Ілля 96
 Іоанн Олексійович (Іоанн Алексєвич) 166
 Іскра Іван (Искра Иван) 72, 73, 78, 110, 115
 Іюда 114

Їленкрук, генералквартирмейстер 39, 40, 53, 54
 Їленштїерна, полковник 41, 47, 48

 Йосиф I 122

 Калга, султан 61
 Каліновський М., каменецький каштелян 64, 65
 Кампель, бригадир 45
 Кандиба, полковник 51
 Кантакузин Костянтин (Константин) 119
 Кантакузин Михайло (Михаил) 119
 Кантимир Д. К. 97
 Каптерев Н. 82
 Карл XII 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 48, 50, 52, 53, 54, 58, 59, 60, 61, 68, 79, 85, 86, 120, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 131
 Карлсон Є. 48
 Карновський (Корновський) Михайло 90, 97, 133
 Квеннерлтедт 60
 Кейван І. 142
 Кіліяни, гравери 92, 93
 Кіпа А. 13
 Клокоцький К. Х. 92
 Ковалевська О. 5, 6, 7, 20, 23, 35
 Ковальський М. 10
 Колячинський Прокопій 95
 Колесса Ф. 15
 Колянчук О. 9
 Кольмодін Йоганнес 125
 Конашевич-Сагайдачний Петро 86
 Копйов (Копьев) 83
 Кордуба М. 10
 Костомаров М. (Костомаров Н.) 31, 42, 45, 49, 52, 75, 76, 120, 121, 122, 123
 Костюк С. 18
 Костянтин (Константин), воєвода 119
 Кочубеї 76
 Кочубей Василь (Качубей, Кучубей, Кучюб'ї), генеральний писар, суддя 71, 72, 73, 76, 77, 78, 96, 107, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 132
 Кочубей Ганна (Кочубеївна) 75, 76
 Кочубей Любов (Кочубеїха, Кучюб'єва) 73, 76
 Крайський Сильвестр 94
 Красінські 91, 93, 99, 132

Краснопільський В. 10
 Крассау Ернст (Крассау Ернст) 31, 33, 34, 37, 44, 131
 Крейц Карл Густав, генерал 40, 57, 58
 Кримський А. 9, 139, 140
 Крип'якевич І. 9, 20, 21, 89, 139
 Крман Д. 56, 57
 Кроковський Й. 93
 Крузе, генерал 45, 46, 47, 48
 Крупницький Б. 6, 8, 11, 12, 13, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 29, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 70, 78, 79, 80, 131, 133, 134, 135, 146, 151, 154
 Крупницький Дмитро Ульянович 134
 Кубійович В. 146
 Куковський Михайло 96, 97
 Кулаковський Ю. 134
 Курас І. 8
 Курінний П. 12, 13, 16, 18, 19, 23
 Кучинський С. 11
 Кушплір Д. 146

 Лашкевичі 136
 Левенгаупт (Левенгаупт) 39, 42, 54, 58
 Левенець Ю. 8
 Легранд Е. 82, 85, 86
 Ленін (Ульянов) В. 72
 Лепкий Б. 11, 15
 Леся 9
 Леунклавій 83
 Лещинський Станіслав (Станіслав, Станислав, Лещинський Станиславъ) 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 44, 50, 60, 63, 79, 100, 101, 102, 103, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 119, 123
 Липа Ю. 8
 Липинський В. 8
 Литвин С. 9
 Лівій, філософ 128
 Лігарід Паїсій 84
 Ліхуди 83
 [Л. М.] 96
 Лобода А.
 Логвіна В. 146
 Лозицький В. 8
 Ломиковський Іван (Ломѣковский Иван) 66, 95, 106, 107, 114, 115, 116, 117, 119
 Лопарев Хрисант 82, 83, 84, 85, 86
 Лотоцький О. 10, 11, 21
 Лука, святий 96
 Лукашевич А. 10
 Любекер 31
 Любецький Іван 97
 Лямар, полковник 66

 Маврокордато Юрій (Георгій), молдавський господар 61, 85
 Магницький Л. 97
 Мазепа Іван, гетьман (Мазепа Иван, Мазепа Иван Степанович) 5, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 53, 56, 64, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 138, 139, 142, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 157, 161, 163
 Макарій, святий 89
 Максимович Іван, генеральний писар 66, 98, 111
 Максимович М. 91
 Маріанна (Мар'яна Вітуславська), племінниця І. Мазепа 110
 Марія Магдалина (Мазепина, уроджена Мокієвська) 76
 Марочкін В. 19, 120, 123, 129
 Мартель Р. 120
 Мартос Олексій 129
 Марунчак Михайло 144
 Маслов С. 91
 Матвеев 97
 Мацьків Т. 125, 126, 127, 128
 Мелетій Антіохійський, святий 91, 92, 164
 Меншиков О. (Меншиков А., Александръ Даниловичъ) 40, 41, 42, 43, 46, 49, 51, 72, 103, 104, 106, 114, 116, 118, 123, 124
 Мигура Іван (Іларіон) 91, 95, 96, 98, 159, 167
 Милославський 98
 Мирович Іван, полковник переяславський 75
 Мировичі 79
 Мицик Ю. 8
 Мишлаєвський А. 78
 Міяковський В. 13
 Модзалевський В. (Модзалевскій В.) 75
 Мокієвський Костянтин (Мокіевскій Костянтин), полковник київський 73, 75, 76, 77

Мокрієвич (Мокрієвичъ) 113, 114
Многогрішний Дем'ян (Многогрішний
Дем'ян), гетьман 113
Мушинка М. 146
Мякишев 97

Наришкін (Наришкин) (Лев Кирилович) 74,
75, 77
Наріжний С. 8, 14, 138
Нахимовські 79
Невіль, фой де ля 121
Невский С. 14
Нікітін Олекса, дяк 73
Ніковський А. 10
Нордберг 35, 38, 41, 48, 49, 50
Нос, полковник 42

Обидовський Іван, стольник 75, 76, 94, 95
Огієнко І. (Іларіон) 8, 142
Оглоблин О. (Мезько-Оглоблин О.) 6, 9, 11,
13, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 69, 71, 75, 78, 79, 120,
124, 130, 132, 133, 135, 136, 137, 146, 152
Окіншевич Л. 79, 80
Олексій Петрович 97
Олесіюк Т. 12
Олійник Юлія 7
Олянчин Д. 6, 12, 13, 18, 22, 82, 138, 153
Омельченко В. 13
Онуфрій, святий 95
Ореховський (Ореховській) 118
Орлик Пилип, гетьман 6, 11, 12, 18, 20, 21,
22, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 59, 60, 61, 62, 63,
64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 76, 78, 79, 80, 81, 82,
85, 86, 94, 95, 100, 105, 113, 116, 120, 129, 132,
133, 135, 146, 153
Орновський Іван (Орновський Ян) 91, 132
Осташко Т. 7

Палієнко М. 5, 9
Паллада 95
Пападопулос Хр. 83
Пападопулос-Керемеос А. 83, 84
Пац М. 92
Пекалицький С., піп 72
Пеленська О. 9
Пеленський Я. 8
Перетц В. 134
Перехрест Іван, полковник 94
Петлюра С. 9
Петре Р., фенрик 54

Петрик (Іваненко Петро, Петрушка) 6, 12, 17,
19, 20, 22, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79,
80, 81, 137, 152
Петро І (Петр І, Петр Великий, Петр Алексе-
евич) 42, 85, 86, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 119, 121,
122, 124, 125, 127, 166
Петров В. 135
Петрович А. (Петрович О.) 22, 156, 157
Пилипенко Б. 23, 130
Пилипчук П. 10
Підкова І. 146
Пікарп Пігер 97
Піпер Густав Абрагам, фенрік 57
Піпер (Пипер), граф 41, 116, 127
Піскун В. 9
Погребенник Ф. 146
Покровський О. 134
Полонська-Василенко Н. 16, 135
Полоцький С. 96
Полюшко Г. 133
Понятовський С. 59
Порваницький Петро, полтав-
ський козак 72
Портнов А. 9, 10
Поссе 41
Потоцький 38, 61
Потоцький Р. 12
Потульніцький В. 9
Прицак О. 7, 9, 11, 12, 20, 21, 123, 139, 140, 146

Радзівіл М., князь 94
Рашід 126
Реклинський Іван 95
Ренне (Ренн, Рен), генерал 46, 47, 48, 50, 63,
78, 101, 103
Реншильд, фельдмаршал 41, 57
Речковський, полковник 61
Рибалкін В. 20
Ровинський Д. 94, 95
Розумовський К. 135
Ростоцев 97
Рудницький Я. 13
Русанівський В. 146

Савва, святий 84
Савицькі 136
Садовський В. 11
Самовидець, козацький літописець 76
Самойлов Ф. 21, 145
Самойлович Захарія (Захарій) 91, 95, 97, 166

Самойлович Іван (Самуйлович), гетьман 91, 114
 Самусь 111
 Сапега Ян Казимир, бобруйський староста 60, 61
 Саський Маврикій 129
 Сварник Г. 9
 Свербигуз В. 23
 Селіщов 94
 Семенів Марко 95
 Сенявським Адам, гетьман коронний 59, 63, 64, 65, 66, 68
 Сивіцький М. 12
 Сидорчук Т. 7
 Сінкевич Діонісій (Сынкевичь Дионисий, Діонісій) 19, 88, 89
 Січинський В. 6, 18, 19, 22, 23, 87, 88, 89, 94, 132, 133, 141, 142, 146
 Січинський Ю. 141
 Скічкова (Крупницька) Ольга Степанівна 134
 Скоропадський Іван, гетьман 43, 46, 80, 85
 Скрипка Т. 7
 Слабченко М. 69, 71
 Славинецький Епіфаній 96
 Смаль-Стоцький Р. 10, 11, 14, 15
 Смаль-Стоцький С. 15
 Смолій В. 135, 146
 Собеський Ян III 92, 102, 128
 Соловйов С. (Соловьев С.) 83, 86, 122, 123
 Сорока П. 146
 Софія Олексіївна (Софія) 94, 95
 Софроній 96
 Сохань П. 8
 Сребродольський Б. 23
 Станіслав (Станислав, Станіслав Лещинський, Лещинський Станиславъ) 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 44, 50, 60, 63, 79, 100, 101, 102, 103, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 119, 123
 Стасов В. 96
 Стекловський (Стеклов) Іван 97, 98
 Степовик Д. 133
 Стефанік В. 18
 Стец Агнешка 7
 Стіллі А. 40, 48, 52
 Стрельбицький Іван 90, 95
 Стрельчик Борис 12, 21, 22, 145
 Струкевич О. 8
 Студзинський 67
 Субтельний О. 125
 Сулатицький П. 10

Суліма Ілля, священик 81
 Суттен А. 84
 Танський (Танский), полковник компанійський 106
 Тарасевич Лео 91, 93, 94, 95, 96, 97, 165
 Тарасевич Олександр (Антоній) 91, 92, 93, 96, 97, 142, 164
 Тарло, маршал 61
 Тарновський В. 163
 Тацит, філософ 128
 Теліга О. 8, 14
 Теодор А. 95
 Теодосій (Феодосій) Углицький (Полоницький) 83, 132
 Тепчегорський (Тенгеровський) Григорій Павлович (Павлов) 97, 133
 Терпиловський Георгій 95
 Терлецький П. 132
 Тимчиха 74
 Тит, гравер 95
 Тит, римський філософ 128
 Тіандер К. 29, 30
 Токаржевський-Карашевич Я. 11
 Толстой, граф 125
 Томашівський С. 45, 53, 54, 55, 56, 57
 Томон М. 163
 Топольницький (Тополницький) 75
 Трансильванський Лаврентій 97
 Трошинський В. 9
 [Т. Т.] 96
 Українка Леся 9
 Українцев О. (Украинцев Е.) 75
 Урбанович, полковник 60, 131
 Устрялов Н. 121
 Федоров А. 96
 Фельдман Й. 59, 131
 Феодосій Углицький (Теодосій Углицький) (Полоницький) 83, 132
 Фещенко-Чопівський І. 15
 Флемінг, граф 63, 64, 65, 67
 Флоринський Міхаїл Т. 124
 Франко І. 69
 Фридрих Великий 129
 Функ 59
 Харевич Юрій, посланець 73
 Харлампович К. 96

Хмельницький Богдан, гетьман 27, 32, 69, 86, 105, 135
 Хрисант (Хрисанф, Хрисанфъ, Хрисант Нотара, Хрисантос Нотарас) 18, 22, 82, 83, 84, 85, 86, 132, 153
 Хрисостомос Архим. 83
 Христос Ісус 92

 Цедергельм 35, 36, 39, 41, 42, 43, 44, 57
 Церников А. 84
 Ціцерон 128

 Чарторийський А. 11
 Черниш Іван (Черниш Иван) 101
 Чикаленко Л. 10

 Шакловитий Федір 94
 Шандрук П. 10
 Шаховський К. 92
 Шевченко Т. 5, 9, 14, 23, 54, 134, 135, 140, 144
 Шереметьєв Б. (Шереметьєв Б. П., Шеремета, Шеремет Борис Петрович, Борис Петрович), фельдмаршал 40, 49, 63, 64, 78, 79, 80, 94, 103, 104, 165
 Шефері бей 65, 68
 Шеферші, мурза 60
 Широцький К. 90
 Шмуратко М. 5, 7
 Шовгенів І. 10

 Шпігель, дипломат 65, 67
 Штенбок 59, 60
 Шугаєвський В. 12
 Шуст Р. 146

 Щирський Іван (Інокентій) 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 158, 162
 Щорс Микола 21

 Эварницкій Д. (Яворницький Д.) 45, 49, 50, 75

 Юнаков Н. (Юнаковъ Н.) 42, 46, 48, 49, 50, 52
 Юрій, святий 88
 Юсуф паша 125

 Яворницький Д. (Эварницкий Д.) 45, 49, 50, 75
 Яворський Стефан (Яворський Симеон) 6, 12, 22, 82, 95, 96, 97, 100, 133, 158
 Яковлев Петро, полковник 49, 51
 Яковлева А. 8, 14
 Яковлів А. 11
 Якубовський (Якубовскій), сотник рашківський 79
 Ян III Собеський 92, 102, 128
 Яременко В. 8
 Ясинський Варлаам (Варлаам) 73, 83, 84, 93, 95, 96
 Ясь О. 146

Список скорочень

UVAN — Ukrainian Free Academy of Sciences
АН УРСР — Академія наук Української Радянської Соціалістичної республіки
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ГПУ — Головне політичне управління
ЗНТШ — Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка
КМУ — Київська міська управа
МАУ — Міжнародна асоціація українців
МАУП — Міжрегіональна академія управління персоналом
НАН України — Національна академія наук України
НаУКМА — Національний університет «Києво-Могилянська академія»
НаУОА — Національний університет «Острозька Академія»
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка
ОУН — Організація українських націоналістів
РП — Річ Посполита
США — Сполучені Штати Америки
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УАПЦ — Українська Автокефальна Православна Церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВУ — Український вільний університет
УММАН — Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук
УНІ — Український науковий інститут
УНР — Українська Народна Республіка
УТІ — Український технологічний інститут
ФРН — Федеративна республіка Німеччина
ЦДАВО — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Наукове видання

Ольга Ковалевська

Збірник «МАЗЕПА»:

реконструкція видавничого проекту
1939–1949 років

Головний редактор: Юлія Олійник

Редактор: Марія Волощак

Коректор: Ірина Давидко

Дизайн та верстка: Марія Шмуратко

Підписано до друку 01.06.2011. Формат 70×100/16

Умовн. друк. арк. 11,00. Облік.-видавн. арк. 12,10

Наклад 1000. Замовлення № 01-09

ТОВ «Темпора»

01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4

Тел./факс: (044) 234-46-40

www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2406 від 13. 01. 2006

Віддруковано:

ТОВ «Друкарня “Бізнесполіграф”»

02094, Київ, вул. Віскозна, 8

Тел./факс: (044) 503-00-45

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2715 від 07. 12. 2006